آذربایجان

ادبیات تاریخینه بیر باخیش

جلد (۱)

یازان :

دکتر جواد هیئت

نگاهی

بتاریخ ادبیات آذربایجان

تهران - ۱۳۵۸

آذربایجان

ادبیات تاریخینه بیرباخیش

یازان :

دکتر جواد هیئت

نگاهی

بتاریخ ادبیات آذربایجان

تهران - ۱۳۵۸

تقدیم:

بو اثری ایللر بویی ملی ستم آلتیندا یاشایان‌و اکثریت اولدوغو حالدا اقلیت حقلریندن‌ده محروم قالان خلقیمه وخلقیمین بؤیوك شاعری سهندین عزیزخاطره‌سینه اوره‌ك دولوسو نیسگیل و سوگیله تقدیم الدیرم.

دکتر جوادهیئت

تهران . اسفند ۱۳۵۸

ایچینده کیلر

(فهرست)

	صفحه
مقدمه یئرینه:	۱
باشلانقیچ	۹
تاریخچهٔ ترکی‌آذری	۱
آذری تورکجه‌سی‌نین تاریخینه قیصا بیر باخیش	۱۵
آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش (۱)	۲۴
حسن اوغلو	۲۵
شاعر علی	۲۵
قاضی برهان‌الدین	۲۶
نسیمی	۲۷
شیخ قاسم‌انوار	۳۰
« الوان شیرازی	۳۱
حقیقی	۳۱
حبیبی	۳۱
شاه اسماعیل ختائی	۳۲
آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش (۲)	۳۵
فضولی	۳۵
آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش (۳)	۴۹
۱۶-اینجی عصر ادبیاتین دوامی:	۴۹
صادقی افشار و تذکره‌سی	۵۰
عهدی بغدادی تذکره‌سی	۵۱
قاضی عبداله خوئی	۵۲
تبریزلی کلبعلی	۵۲
مسیحی	۵۲

صائب تبریزی ۵۲
شاه عباس ثانی ۶۱
طرزی افشار ۶۱
درونی ۶۱
تاثیر ۶۱
ملك بیگ اووجی ۶۳
وحید تبریزی ۶۳
قوسی تبریزی ۶۳
آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش (۴) ۶۷
۱۸-اینجی عصر ادبیات تاریخی ۶۷
نظام‌الدین توفارقانلی ۶۷
سید فتاح مراغه‌ای ۶۷
حاجی خداوردی خوئی ۶۷
توپچی ۶۸
نشئه تبریزی ۶۸
آذر ۶۸
ایلچی نامی ۶۸
مدرن‌آذربایجان ادبیاتی: ۶۹
ملاپناه واقف ۶۹
آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش (۵) ۷۹
ودادی ۷۹
مشتاق ۸۲
آقا مسیح شیروانی ۸۲
نشاط شیروانی ۸۳
شاکر شیروانی ۸۴
مشتری ۸۴
عارف حسین‌آقا ۸۵
عاجز ۸۵
عبدالرحمان دیلباز اوغلو ۸۶
عارف مصطفی‌آقا ۸۹
سالك کاظم‌آقا ۹۱

آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش (۶) ۹۵
۱۹-اینجی عصر ادبیاتی ۹۵
بهجت‌الغات یا لغات اتراکیه ۹۵
خلاصهٔ عباسی ۹۵
الطمغای ناصری ۹۵
بنده‌ی تبریزی ۹۶
مرثیه ادبیاتی: ۹۶
نظام‌الدین محمد توفارقانلی ۹۷
سید فتاح مراغه‌ای ۹۷
حاجی خداوردی خویلو ۹۷
دخیل مراغه‌ای ۹۷
راجی ابوالحسن ۹۹
دلسوز محمد امین ۱۰۰
قمری محمد تقی ۱۰۲
صراف ۱۰۴
آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش (۸) ۱۱۱
نباتی ۱۱۱
طوطی ابوالفتح‌خان ۱۲۱
میرزا علی لعلی ۱۲۲
حیران خانم ۱۲۷
باقر خلخالی ۱۳۳
اسرار تبریزی ۱۳۶
بهجت‌الشعرا و حدیقه‌الشعرا ۱۳۷
شکوهی مراغه‌ای ۱۳۷
آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش (۸) ۱۳۹
آذری ادبیاتیندا تجددچی روح آلیست ادبیات: ۱۳۹
عباسقلی آقا باکیخانوف قدسی ۱۴۰
اسماعیل بیگ قوتقاشنلی ۱۴۵
۳- میرزا شفیع واضح ۱۴۶
۲- سائیریك شعرین انکشافی: ۱۴۸
میرزا باخیش نادم ۱۵۰

محمد جعفر مسکین	۱۵۰
شاکر	۱۵۰
قاسم بیگ ذاکر	۱۵۱
۳ـ عاشقاله خلق شعری جریانی:	۱۵۳
عندلیب قاراجاداغی	۱۵۴
بابا ذکری	۱۵۴
عاشق واله	۱۵۴
عاشق پری	۱۵۴
میرزه جان مددوف	۱۵۵
جانی اوغلو عبداله	۱۵۵
محمد بیگ جوانشیر عاشق	۱۵۷
آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش (۹)	۱۵۹
۴ـ۱۹ـاونجی عصرین ایکینجی یاریسیندا ادبیات:	۱۵۹
میرزا فتحعلی آخوندوف	۱۶۱
۱۹ـاینجی عصر ادبیاتیندا کلاسیك شعر جریانی:	۱۶۷
میرحمزه افندی سید نگاری	۱۶۸
ساغری	۱۶۸
ملاقاسم ذاکر	۱۶۹
مصطفی آقا ناصر	۱۶۹
عاصی	۱۷۱
ناکام	۱۷۲
حاجی سید عظیم شیروانی	۱۷۲
خورشید بانو ناتوان	۱۷۶
۱۹ـاینجی عصرین ایکینجی یاریسیندا مطبوعات: اکینجی‌گازتی	۱۸۳
نمایشنامه و تئاترین انکشافی:	۱۸۳

مقدمه یئرینه

«آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش» وارلیق مجموعه‌سینده مسلسل مقاله‌لر شکللنده چاپ اولدوقدان صونرا بیر کتاب حالینده بوراخیلماقدادیر، کتابین حجمی کیچیك؛ آدی‌ادعاسیز؛ یازاری‌دا بیر دوقتور-جراح‌دیر. بوتون‌بوگؤرونوشلره قارشی، بوحادثه‌نی جاندان سلاملامالی‌ییق. اونونلا افتخار ائتمه‌لی‌ییك؛ سئوینمه‌لی‌ییك. نیه؟

* * *

قورخورام جوان نسل بوبؤیوك ایشین، کافی درجه‌ده، درین معناسینی باشادوشمه سین. دشمن‌لریمیز، اوزون زمانلار بیزیم هویتمیزی گؤسته‌رن ان کیچیك قرنیه‌نی سیلمك، آرادان آپارماق و بو ممکن دگیل‌سه تعبیر، تفسیر یولی ایله ان ضعیف‌روایته دایاناراق گون‌کیمی آیدین دلیللری هئچه صایماق و اونوتدورماق ایسته‌دیلر بو ایش‌ده بیله‌ره‌ك‌و نقشه اوزره خیانت ائدن‌لر اولدوغی‌کیمی حاکم محیطین عمومی آتموسفئرینه اویاراق بیلمه‌ره‌ك‌ده او یولی گئدن‌لر چوخ اولدی.

بو دشمنلرین‌و دشمنلرین دوستلارینین طبیعی‌دیرکه‌لاپ‌باش هدفلری دیلیمیزایدی. البته دیلی انکار ائده بیلسه‌لر، ادبیاتیمز و اونون تاریخی‌ده اؤز-اؤزونه منتفی اولور.

دئدیگیمیزکیمی باش هدف دیلیمیز ایدی. اونا بیر نئچه طرفدن هجوماکئچدیلر. لاپ باشدا آذربایجانلی منورلرینین فارس‌دیل و مدنیتینه[1] بسله دیکلری صمیمی و قدیمی علاقه‌دن سوء استفاده ائتدیلر. بو علاقه‌یه دایاناراق اؤز آنا دیلینه صویوقلوق یاراتماق ایسته دیلر.

آنا دیلین تعلیم وتعلمی ممکن اولماییندجا و دیل آنجاق گونده‌لیك، سطحی مناسبتلره حصر ائدیلینجه، کلمه‌لر اونو دولور، خزینه‌سی توکه‌نیر ، دیل فقیرله

۱- بوکلمه فرانسه‌لیلرین **کولتور** و عربلرین **ثقافة** سؤزلرینین مقابلنده در.

شیر[۲]، بوفقر، صوئرا منورین باشیناقاخینچ اولور، خبرسیز توتولدوغی ایچون، بو آلتدان-آلتدان خبیثانه تبلیغ یالانینا اینانیر.

حقارت حسی ایله اؤزونی ودیلینی انکارائتمه‌گه باشلار. اوشاغینا ائلیمزده‌اسکیدن دب اولان‌گوزل آدلار یئرینه، هئچ آذربایجان تورکونون آغزایندا دوزگون تلفظ ائدیله میه‌جك فارس و فرنگی ادلار تاخار، اونونلا آنا دیلینده دانیشماز و آخرده «ایکی‌مسجد آراسیندا بی‌نماز» و «از آنجا رانده از اینجا مانده»، «نه او نه بو» یعنی هویت‌سیز، شخصیت‌سیز «هایماتلوس» (Heimatlos) اولور. فردوسی‌نین دئدیگی‌کیمی:

«نه ترك و نه دهگان، نه تازی بود سخنها به‌کردار بازی بود»

بو جنایتی تثبیت ائتمك ایچون، ایرانلیلیق‌لا فارسلیغی بیر توتماق خیانتینه قدر گئدیلیبدی.

حالبوکه ایرانلیلیق بومملکت‌ده یاشایان بوتون خلقلرین شانلی و مشترك‌صفتی‌در. آذربایجانلی اؤزونه خاص دیلی‌ایله مدنیتی‌ایله و باشقا امتیازلاری‌ایله، ایرانلیلیقدا فارسلارین‌هیچ‌بیریسیندن، قیل قدر، دالی دگیلدیر-بیز بونی سؤز و لاف وگزافلار یوخ، عملا ترتمیز، قانیمیز، صایی‌سیز قهرمان و شهیدلریمیز (اوزاخلاراگئتمه‌سك‌بئله) ستارخانلاریمیز و خیابانی‌لریمیزله مین‌لرجه دفعه ثابت ائتمیشیك.

نه ایسه بو شرایطده وقاحت‌ایله ایرانلیلیغی فارسلیق انحصاریندا توتماق، باشقا خلقلری فارسلیقداحل ائتمك. «آسیمیلاسیون»سیاستی-انقلابیمزا قدر دوام‌ائتدی. بوراداهو سیاستین‌اجتماعی، نظامی، اقتصادی‌و ژئوپولیتیك یانلارینی‌بیرطرفه بیرا خاراق، مسئله‌نی دیل-ادبیات-مدنیت زاویه‌سیندن‌قیصاجامطالعه‌یه‌چالیشاجاغیق.

ایران خلقلرینین بوگونه قدر-دوغرو-درست بیر تاریخی داها یازیلمادی تاریخ دئییب بئیین‌لریمزه صوخوشدورولان معلومات آریائی شووینیزم خدمتینده اولان تبلیغ لردن اؤته‌یه‌کئچمز. بونلاردا خلق‌کوتله‌لری یوخ، پادشاهلار رسمی‌کئچیدی (دفیله‌سی-رژه‌سی) واردر. حتی بو رسمی پورتره‌لر غاله‌ری‌سینده (گالری‌سینده) فارس اولمایان

۲- ایندی تارشیمیزدا دوران وظیفه‌لردن بیری‌ده یوکسك معنالی، اصیل آذری تورکجه‌کلمه‌لری، یاواش-یاواش ایشله‌تمك و اونلار ایچون لغت‌کتابلاری‌ترتیب‌ائتمك و منورلریمیزه بوکلمه‌لرین لاپ اؤز مالیمیز اولدوغونی آنلارتماقدر. یاناشی اولاراق غرامهر و سنتاقس (صرف و نحو) ایشینی‌ده جدی تلقی ائتمه‌لی‌یك. غلط دانیشماق، محاوره‌یه خاص و ادبی یازی دیلیندن اوزاق شکللرده مقاله و شعر استثنا اولمالیدر قاعده دگیل!

چهره‌لر حدیندن آرتیق ، چیرکین، تصویر ائدیلمیشلر[۳]. تحریف‌لر بورادا قالماز وبونلارا محدود اولماز، فارس اولمایان ائللر، «دشمن»و یا«وحشی» آدلاندیریلار؛ «چادرنشین»لر تحقیر ائدیلر. پیس طرفلرذره‌بین آلتیندا مبالغه‌ایله بؤیوتولور؛ یاخشی طرفلرایسه‌سکوت ایله‌کئچیریلر.

بؤیوك‌عالملر، شاعرلر، مرشدلر، خلاصه مثبت سیمالار حقینده عملیات‌باشقاجوره دیر: بیر شاعر شعرلرینین اون یئرینده بئله صریحاً تبریزلی‌یم دئیسه و فارسجانین یانیندا تورکجه غزللری موجود اولسادا گنه بیر بهانه تاپیب «صائب تبریزی» یوخ، «صائب اصفهانی» دییه اصرار ائدرلر. موسیقی‌ده ده «بیات ترك»ی بیات اصفهانا چئویر دیکلری کیمی. نظامی‌نی‌ده، گنه بیر هئچدن بهانه‌یه دایاناراق گنجه‌دن قوماداشیرلار.

اونلار بویولدا هر شیئی جایزبیلیرلر، بیرکیچیك مثالله بونی گؤسترمك ایستیریك: ۱۹۶۷ ده باکی‌دا چاپ اولموش «قطران»ین دیوانینین مقدمه‌سینده، پرفسوردقتوربیگلری بو بابدا جالب نمونه‌لر وئرمکده‌دیر.

آشاغیداکی سطرلری برابرجه اوخویاق:

«قطرانین‌آذربایجانین اوره‌گی‌اولان تبریزشهریندن اولماسیناباخمایاراق، گؤرونور که ر.شفق ده‌بعضی «جیلی» «گیلی»، «دیلمی»، «ترمزلی» آدلاندیران مؤلفلرکیمی‌اونی آذربایجاندان‌آییرماق فکرینده‌اولموشدور. لکن‌نه‌شفق‌ین بویانلیش ملاحظه‌سی، نه‌ده‌که، باشقالارینین بو حقده‌کی سهو ملاحظه‌لری و شاعرین‌تبریزلی اولماسینا حتی‌کیچیك شبهه بئله یارادا بیلمز.»

«نئجه‌که، بعضی‌لری اونی «جیلی» (گیلی) قلمه آلمیشلار. بیزجه همین سهوین‌ده سببی بو اولموشدورکه، وقتی ایله همدان‌دان باشلایاراق شمالی قفقاز حدودونا قدر بیر اراضی‌یه قارسلار «کوهستان» (داغلیق) دئییرمیشلر. عرب استیلاسیندان صونرا اونلار «جبل» (داغلیق) آدلاندیرمیشلار. بو اراضی‌ده یاشایان اهالیه‌ده «جبلی» (داغلی) آدی وئرمیشلر. بیزجه قدیم‌برسندکیمی الیمیزه‌گلیب‌چیخان قطرانین سئچیلمیش‌اثری دیوانیندا شاعر انوری ابیوردی اونی « الجیلی‌الاذربایجانی» یوخ، «الجبلی الاذربایجانی» قلمه آلمیشدیرکه، صونرالار بعضی‌کاتبلرین سوادسیزلیغی اوجوندان بو سؤز «جبلی» یوخ، «جیلی» یازیلمیشدیر. داها صونرالار بو سهو تذکره جیلر طرفیندن ده تکرار اولوناراق بئلهٔ بیر تحریفه یول ویریلمیشدیر»[۴] و مدقق محققلریمیز«الآذربایجانی»کیمی بویوك بیر

۳ـ سعدی‌نین ابلیس پورتره‌سی حقینده دئدیگی کیمی:

که ای نیك‌بخت این نه شکل من است، ولیکن قلم درکف دشمن است!

۴ـ پرفسور غلامسین بیگدلی، قطران تبریزی ایرانی، صفحه ۱۶.

کلمه‌یه التفات ائله‌مه‌ییب، بوتون موجود دلیللر و شاعرین دیوانینا بیله توجه ائتمه‌دن قطرانی‌دا تبریزه چوخ گؤرمـوشدور. کیم دئمیش «قلینج اؤز قینی‌نی کسمه‌ز» یالاندیر، بو «ایلانلار» بخصوص «اؤز یووالارینا أگری گیرمك» ایچون تربیت الموشلار.

آدی کئچن کتاب‌دا، عینی عالم ومحققین، قطرانین آنادیلی و ناصرخسروون‌مشهور قیدی حقینده ده یازدیقلارینا اوخویوجونون دقتینی چکمك ایستیریك:

«ناصرخسروعلوی (۱۰۸۸-۱۰۰۴) غربه سیاحته چیخدیغی زمان ۴۳۸ (۱۰۴۷-۱۰۴۶) ینجی ایلـده تبریزده قطران ایله گؤروشموشدی. نـاصرخسرو بو گؤروش حقینده یازیر: تبریزده قطران‌آدلی بیرشاعر گؤردوم که، یاخشی شعر یازیردی. آنجاق‌فارس‌دیلینی یاخشی بیلمیردی. منیم‌یانیماگلدی، منجیق ودقیقی دیوانلارینی گتیردی واوخودی، اونا چتین اولان‌سؤزلرین‌معناسینی صوروشدی، سویله‌دیم، ایضاحلارینی یازدی. اؤزشعرلرین ده منیم ایچون اوخودی... ناصرخسرو علوی‌نین بو مختصر لکن مهم قیدیندن‌شاعرین آدی و هم‌ده اونون فارس دیلینی یاخشی بیلمه‌مه‌سی اورتایا چیخیر! بو مسئله‌نی بعضی بورژوا عالملری گویا قطراق فارس دیلینین‌آنجاق «آذری» لهجه‌سینی یاخشی بیلیب، او زمان خراسان‌دا دب‌ده اولان، اوگونون شعرودانیشیق دیلی صاییلان «دری» لهجه‌سینی یاخشی بیلمه‌دیگی‌ایله ایضاح ائتمیشدیلر[۵]. حالبوکه بو، بئله اولمامیشدیر. چونکه‌قطران اؤزی‌ده شعرلرینین بیرینده فارس دیلینین «دری» لهجه‌سینده شعر یازماسینا وبودپلده‌شعر یازماق ایچون ایلك دفعه اولاراق دیگرشاعرلره‌ده یول وقاپی آچماسینا اشاره‌ائتمیشدی:

ور مرا بر شعرگویان جهان رشگ‌آمدی من در شعر دری بر شاعران نگشادمی.

... بو بیت‌دن آیدین‌گؤرونورکه، قطران آذربایجاندا فارس دیلینین «دری» لهجه سینده شعر یازماقدا اؤزونی بیرینجی و ایلك جیغیر آچان شاعر حساب ائتمیشدیر. لکن فـارس دیلی آنا دیلی اولمادیغیناگؤره قطران‌دا دیگر آذربـایجانـلیلارکیمی بو دیل‌ده یارانمیش ادبیاتی یاخشی اؤگرنمیشدی. فـارس دیلینده ایسه دانیشیق باجاریغی ضعیف اولموشدور. اودورکه ناصرخسروعلوی اونون حقیندایوخاریداکی قیدی قلمه آلمیشدیر. قطرانین بعضی چتین سؤزلرین معناسینی نـاصرخسرودان صوروشماسی مسئله‌سینه گلینجه دئمك لازمـدرکه، بو زمـان، یعنی ناصرخسروون تبریزه گلیب چیخدیغی وقت قطـران اؤزونون مشهور «التفاصیل» آدلی ایضاحلـی فـارس لغت‌کتابین تربیت ائدیردی. ناصر خسروا مراجعت ائدیب اونـدان بعضی سؤزلری صوروشماسی، گؤرونور، همین‌کتابین

۵- او جمله‌دن باخ: ذبیح‌اله صفا، تاریخ ادبیات در ایران، تهران، ۱۳۳۶ صفحه ۴۴۲؛ سید احمدکسروی. قطران شاعر آذربـایجان «ارمغان» مجلـه‌سی، تهران ۱۹۳۱ نومره ۱۲.

ترتیبی ایله علاقه دار اولموشدور»[۶] پروفسوردن داها صونرالار قطرانین دیلینین تورکجه اولدوغونادایرگتیردیگی دلیللری بورایا آلماییریق.

گؤرونورکه بیزی امحاء سیاستی‌نین ادبی و فرهنگی بونؤره‌سی، بئله‌بئله تفسیر، تأویل ویالانلار اؤزره تورولموشدور. هابئله باشقا بیر «ادبی‌شخصیت» ده، دیلیمزی بیلمه دیگی‌حالدا دده‌قورقودی‌بیزه‌چوخ گؤرمك‌وظیفه‌سینی‌ایفا ایچون‌قوللارینی‌چیرمالامیشدی. بیزدن قطرانسز، نظامی‌سیز، صائب‌سیز، دده قورقود سوز، (و قدغن‌لر اوزوندن فضولی لردن، خطائی‌لردن، نسیمی‌لردن‌ده... خبرسیز)، اوسوز، بوسوز بیرکوتله یاراتدیقدان صونرادیلیمزه صون حمله باشلار. مذکور «اوتوریته!» بودفعه‌آذربایجان دیلی‌غرامه‌رینی «مونتاژ» بویوردی و بو صورت‌ده حتی اؤز دیلیمز ایچون‌ده، دیلیمزی بیلمه‌یه نلردن «قیم»ه احتیاجیمز اولدوغی‌حقارت حسیمیزی درینله‌شدیرمك ایچون‌گؤستریلدی. بو گوبود دوزن بازلیقلاردان صونرا صیرا «زبان عاریتی»، «یادگار مغول» ترجیع بندلرینه گلدی. بوجاهلانه وایگره‌نج یالانلار، «دکتر محسنی»لر و «مستوفی»لرین‌زهرله‌دیکلری هوادا و مضاعف استعمارودوبه‌دوز استعمار زنجیرلری‌آلتیندا تکرار لاندی. مدرسه‌لرده آنا دیلی ایله دانیشماق یاساقلاندی، واعظ و روضه‌خوانلاریمز بئله خلقه اونلارین باشادوشمه‌دیگی دیلده خطاب ایتمه‌گه مجبور ائدیلدیلر.

ایندی بو آغیر زنجیرلری آیاقلاریمزدان و اللریمزدن سؤکوب‌آتماق امکانی وارکن، گؤره‌ك وضعیت نه‌در؟

سؤیله نیلن یالانلار، اوزون ایللر دوام ائدن تبلیغات و افترالارین جوابی هله وئریلمه میشدیر. دیلیمزی یازماق و اوخوماق تشبثی محدود دور. بایرام‌دا آنا دیلیمزده کارت‌لارین یئری بوشدور. مطبوعاتیمز یوخدور. گونلوك بر غزئت آچیلمامیشدر. هله‌ده «چنگیزگتیردی»، «مغول‌گؤتوردی» هذیان و افسانه‌لرینی پوجاچیخاردانلار میدان‌دا یوخدورلار. هله‌ده بیر بیریمزه اؤز دیلیمزده یازانلاریمیزآز در.

بخصوص بو ایکی نسل‌لیك دوره‌ده، بوقاراگونلرده یئدیگیمز ضربه‌لرین تأثیریندن چیخمامیشیق.

ایندی بئله «ایادی بیگانه» یالانینا اینانانلار آز دگیلدیر. بو تهمت و افسانه‌نی کوکوندن قازماق ایچون، بیرکیچیك مثال کافی‌در:

۱۹۵۸ ده شمالی آذربایجاندا، باکی‌دا، بؤیوك شاعر فضولی‌نین «ان قدیم‌ومکمل دیوانی»نی چاپ ائله‌ییب‌لر. بو ۹۸۰ ایلینده (۱۵۶۹ میلادی) تمامیلانمیش بیر آل یازماسینین فوطو صورتی‌در. پروفسور حمید آراسلی بوکتابا بیر مقدمه یازمیش و فضولی

۶- پروفسور غ. بیگدلی، آدی کئچمیش اثر صفحه ۴-۵.

دیوانینین داش باصما و سایر چاپلارینی ترتیب ایله گتیرمیشدیر. بو مقدمه‌نین ۳-جی صفحه‌سیندن بوقیدی عیناً آلیریق:

«فضولی دیوانی‌نین آشاغیداکی نشرلری‌وار در: تبریز (داش باصما) ۱۲۴۴ (۱۸۲۸)، تبریز ۱۲۴۷ (۱۸۳۱)، تبریز ۱۲۶۶ (۱۸۴۹)، تبریز ۱۲۷۰ (۱۸۵۴)، تبریز ۱۲۷۴ (۱۸۵۷)، دیوان‌فضولی بولاق‌مطبعه‌سی ۱۲۵۴ (۱۸۳۸)، بولاق‌مطبعه‌سی ۱۲۵۶ (۱۸۴۰)، استانبول-داش‌باصماسی-۱۲۶۸ (۱۸۵۱)، استانبول ۱۲۶۸ (۱۸۵۱)، استانبول ۱۲۶۸ (۱۸۵۲) استانبول-مطبعه اصولی ایله-۱۲۸۴ (۱۸۶۸)، استانبول ۱۲۸۶ (۱۸۷۰)، استانبول ۱۲۸۸ (۱۸۷۲)، استانبول ۱۲۹۱ (۱۸۷۵)، استانبول ۱۲۹۶ (۱۸۷۹)، استانبول ۱۲۸۴ (۱۸۶۸)، استانبول ۱۲۸۶ (۱۸۷۰)، استانبول ۱۲۸۸ (۱۸۷۲)، استانبول ۱۲۹۱ (۱۸۷۵)، استانبول ۱۲۹۶ (۱۸۷۹)، استانبول ۱۲۹۶ (۱۸۷۹)، استانبول۱۲۹۶ (۱۸۷۹)، استانبول۱۳۰۸ (۱۹۱۵)، استانبول۱۹۲۴، استانبول ۱۹۴۸، استانبول ۱۹۵۰، خیوه ۱۳۰۰ (۱۸۸۲)، داشکند ۱۳۱۱ (۱۸۹۳)، داشکند ۱۳۱۲ (۱۸۹۴)، داشکند ۱۳۲۵ (۱۹۰۸)، داشکند ۱۳۳۴ (۱۹۱۳)، داشکند ۱۹۱۵، باکی ۱۹۴۴، باکی ۱۹۵۸.»

بو قید جالب بیرنقطه نی ایشیقلاندیریر: ۱۹۵۸ میلادی‌یه قدرفضولی‌نین‌دیوانی ۳۳ دفعه نشر ائدیلمیشدیر.

ایلك‌نشر میلادی ۱۸۲۸ده اولموش. دقت ائتدینیزمی هارادا؟ تبریزده! صونرالار بولاق‌دا (۱۸۳۸ ده).

استانبول‌دا ایسه ایلك نشر ۱۸۵۱ ده اولموش و داشکند ده ۱۸۹۳ده. باکی‌دا ایسه آنجاق ۱۹۴۴ ده.

استانبول‌دا ایلك دفعه نشرینه قدر، بوکتاب تبریزده اوچ دفعه چاپ اولموشدور! دئمك بیزیم بابالاریمیزین اؤز ادبیات و دیللرینه اوقدر عشقلری‌وار-ایمیش‌که بؤیوك فضولی‌نین دیوانی تورکیه وقفقاز وسایر اؤلکه‌لرده چاپ اولماقدان قاباق هریئردن‌اول، تبریزده چاپ اولموشدور. اودا نه بیر دفعه بلکه ۲۹ ایل‌ده تام آلتی دفعه! دئمك «بو سؤزلری» بیزیم آغزیمزانه تورکیه‌لیلر، نه ده قفقاز لیلار قویموشلار؛ دئمك فضولی‌نی و اونون شخصیتده و اثرینده دیلمیزی و ادبیاتیمزی سئومه‌گی و مینمسه‌مه‌گی بیز هم تورکیه تورکلریندن هم ده اوتایداکیلاردان چوق اول ثبوت ائتمیشیك. بو عشق بیزیم ایچیمزده قاینامیش، بیزیم ائللرده چیچکله‌نمیش، ایلك میوه‌لرینی ده بورالاردا وئرمیش.

بؤیوك جنایتلر و خیانتلر دوره‌سیندن صونرا درکه یادیر قامالار وجوده گلمیش؛

آغزیمزا عه‌یـره‌تی نغمه‌لـر صوخولموش؛ شیطـان، روحوموزی اوغـورلامیش؛ دشمن، هـویتیمزه قصد ائتمیشدیـر. گورورسونـوز، فضولی دیـوانی‌نین مسلسل نشر دالغالاری ۱۸۵۶ دا دورمـوش! یعنی بیز یـازیب ـ چـاپ ائدن رولونـدان اوخوجی رولونـا ایته‌لنمیشیك، صونرالاری، یاشادیغیمیز شووینیزم جهنمینده اؤز دیلیمزده اوخوماغی‌بئله اونوتموشوق.

ایندی بو تاریخی لحظه‌ده بیر دوروب دوشونه‌ك: اسکی ساغلام حالیمزه دؤنمك، هر انسان‌کیمی اؤز دیلیمزده یازماق و یاراتماق حقینه مالك اولماق و بو حقدن استفاده ائتمك ایچون نه‌ائله‌مه‌میز لازمدر؟ البته بیرچوق شئیلر: ان باشدا، اؤزوموزی‌تانیماق، ویزه‌آشیلانمیش بوملعون حقارت حسیندن یاخامیزی قورتارماق. اؤزلوغوموزادیلیمزه، ادبیاتیمزا افتخار ائتمك. بوهدفه‌کئچمیشی حقیله اؤگرنمه‌دن یئتیشمك اولماز. بئله‌جه و بورا دا درکه دوقتور جواد هیئت‌ین اثرینین دگه‌ری آنلاشیلمیش اولار.

دوقتور جواد هیئت، شاهد الـدوغوموز قدر دییه‌بیلریك‌کـه بوتون حیاتینی ایکی عشقه آداخـلامیشدیر: خلقیمز و دیلیمزه اولان عشقی، طبابـت و جراحلیغا بسله‌دیگی علاقه‌سی. بونـلاردان ایکینجیسیندن بحث ائتمك داهـا آساندر. زیرا دوز بر خط ایلـه اونون قطع‌ائتدیگی مرحله‌لر و اُریشدیگی‌موفقیتلری تعقیب ائتمك وصیرالاماق‌ممکن‌در، مثلا دئمك اورلارکه:

او ۱۹۴۶ دا استانبول طب فاکولته‌سیندن مأذون اولدی، جـراحلیق اختصاصینی استانبول و پـاریس‌ده آپاردی، اونـدان صونـرا صایی‌سیز و حسابسیز اوپه راسیونلارلا انسانلارین امدادینه یئتیشدی ویئتیشمه‌کده‌دیر، ایران‌دا ایلك دفعه‌آچیق‌قلب‌جراحلیغینی موفقیت‌ایله ائله‌ین اودور، بؤیره‌ك نقلینی انساندا قلب نقلینی‌کؤپکلرده باجاران‌اودور، بین‌الخلق جراحی قورولتایلارینداایران جراحیسی‌نی تمثیل‌ائـدن، پاریسده و ایگیرمییه یاخین ملت‌لـر آراسی جراحلیق اجـلاسلارینا دعـوتلی اولاراق قاتیلان، متعـدد علمی قونفه‌رانسلار آپاران و پاریس‌آقادمیاسی اعضا نامزدی اولان‌گنه‌ده اودور. اوآراشدیرما و تدقیقات ایشلرینده‌ده چالیشمیشدر، ۱۹۶۵ ده جراحی درسلری‌کتابنی یازمیش، انگلیز و فرانسیز علمی ژورنالارینداً ۲۰ مقاله‌سی چیخمیش، ۵۰ قدرده آیری علمی مقالـه و تدقیقاتی چاپ اولموش، ۱۳ ایل «دانش پزشکی» مجله‌سینین باش یـازار و مدیرلوگونی ائتمیش، نهایت فرانسا طبی‌ـجراحی آنسیقلوپه‌دیاسیندا آدی‌کئچمیش و چالیشمالاریندان بحث ائدیلمیشدیر. بورایا قدر، بیز دوقتور هیئتی بیرینجی طرفی ایلـه‌گؤروروك. اونون دیلیمزله عشقی ایش واختصاصینه اولان علاقه‌سیندن آرتیق‌در و بو ماجرانین ۴۰ایل‌لیك بیرکئچمیشی‌واردر. بونون ایچون‌درکه‌ایندی، مملکتیمزده آنادیلینده نشرایدیلن‌بیریجیك

مجله‌نین صاحبی و یازاری اولماسیندا ایشیندن فداکارلیق‌لا عمرونی ادبیات ومدنیتیمیزه حصر ایتمه‌سینده هئچ‌ده تعجب ایدیله‌جك نقطه یوخدور.

ایندی بویولدا چالیشانلارین چوخی اونی آغیر حسرت ایللریندن‌بری تانی‌یبرلار، کابوسلی، قارانلیق و قورقولی اوزون گئجه‌ده برابرجه گؤزلرینی انقلابی‌دان اولدوزونا تیکمیش و سحرین آچیلماسینی گؤزله میشلر. ایندی فجرین آغارانتی لاریندا، یو بیرینجی آددیم‌لار؛ أری‌ین بوزلارین آلتیندان اوج وئرن بو ایللك یاشیللیق‌لار هامی‌میزا مبارك اولسون!

دکتر حمید نطقی

تهران-قیشین صون گونلری ۱۳۵۸

باشلانقیچ

آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش آدیله الینیزه گچن بو کتاب بیر ایلدن بویانا وارلیق مجله‌سینده نشر ائتدیگیمیز آذربایجان ادبیات تاریخینه عائد مقاله‌لرین مجموعه سیدیر. بو مقاله‌لرین بیرینجی‌سی آذری تورکجه‌سی‌نین قیصا تاریخچه‌سینه عائددیر وایکی دیلده یازیلمیشدیر. فارسجاسی داها مفصل اولماقلابرابر گینه‌ده خلاصه وقیصایازیلمیشدیر. ادبیات‌تاریخیمیزی۱۳-اینجی عصردن یعنی ۷۰۰ ایلدن بویانا یازماغا باشلادیق. بوعصر آذری تورکجه‌سی‌نین تشکل دوریدیر؛ اوندان قاباخکی عصرلرده رایج اولان اوغوز تورکجه‌سی و اسکی تورکجه یا خاقانی تورکجه‌سی بیزیم دیلیمیزین کؤکونو تشکیل ائتدیگی حالده بوگونکی لهجه میزدن بیرآز فرقلی‌دیر. بو لهجه‌لر وادبیات‌تاریخلریندن گله‌جکده بحث ائدیله جکدیر. دیلیمیزین یاریم عصردن آرتیق بیر مدت‌فاشیست‌پهلوی رژیمی‌نین یاساقلاری‌آلتیندایازیلماقدان‌محروم‌قالیب واونوتولماغامحکوم‌اولدوغوندان، خلقیمیز گؤزل دیلیمیزین بدیعی، ادبی اثرلرینی اوخویوب اؤگره‌نمك یرینه وارلیغی‌نین اصالتینه وآنادیلی‌نین اؤزدیلی اولدوغونا داخی شبهه لندیگی! بیردوره‌ده اولابوگونکی دانیشدیغیمیز آنادیلیمیزین هویتینی و قیصاجا ادبیاتینی نشر اتمك داها ضروریدی. بو سبب‌دن گچن‌ایلکی یازیلاریمیزدا یالنیزآذری لهجه‌سیندن بحث‌ائتدیك واسکی‌تورکجه‌نین خصوصیتلری و ادبیاتینا عائد یازیلاریمیزی صونراکی‌فرصتلره‌بوراخدیق. بوکتابدا آذری تورکجه‌سی‌نین ادبیات تاریخی ۱۹-اینجی عصرین صونونا قدر یازیلمیشدیر. ایگیرمینجی عصرین ادبیاتی‌کتابین‌ایکنجی جلدینده یازیلاجاقدیر، آیریجا بیر سیرا مقاله‌لر حالینده‌ده وارلیق مجله میزده نشر ائدیله‌جکدیر. اثرین مکمل و یاکافی اولماسی موضوع بحث بئله دگیلدیر، مقصدیمیز خلقیمیزی دیلیمیزه داها یاقیندان آشنا قیلماق و ادبیاتیمیز باره‌سینده بیر فکر وئرمکدیر. شمالی آذربایجاندا دیلیمیز، خلقین و حکومتین‌رسمی‌دیلی اولوب بو دیلده‌مین‌لرجه شعر و بدیع اثرلر بوراخیلدیغی حالده داخی،مکمل وکافی بیر ادبیات تاریخی یازیلماییبدیر. بو ایش بؤیوك بیر ایشدیر و آنجاق بیر نئچه‌گروهون ایش بیرلیگیله ایفا ائدیله‌بیلیر.

آذربایجان ادبیات تاریخی دئمك، آذری دیلینده دانیشان‌خلقلرین ادبی، اجتماعی و حتی سیاسی تاریخی دئمکدیر و یازیلارکن مختلف جبهه‌لردن وچئشیتلی (مختلف) باخیملاردان یازیلمالیدیر. آنجاق بئله شرایطده یازیلان‌کتاب‌کافی و شاید ده مکمل

اولابیلیر. ایندیلیقدا دیلیمیزین وارلیغینی و ادبیاتیمیزین اوتانج (خجالت) یوخ، افتخار وگووه‌ن (اعتماد) وئریجی الدوغونوگؤروب تانیماق و اونا اینانماق کافی‌دیر. انشاءاله گله‌جکده آیدین لاریمیز، ادیب و شاعرلریمیز طرفیندن داها گؤزل و بدیع اثرلر نشر ائدیله جکدیر.

آذری شاعرلری‌نین اؤزلرینه مخصوص هنر و یارادیجیلقلاریندان بیری‌ده ایکی‌و بعضاًده اوچ‌دیلده (فضولی) وحتی‌داهاچوق دیللرده (نصرالله‌بهار) شعریازمالاریدیر. بو خصوصیت‌عصرلردن بری دوام ائدیب، مخصوصاً ایران آذربایجانیندا ادبی‌عنعنه حالینه گلمیشدیر. متأسفانه یازیلان‌کتابلار وادبیات تاریخلرینده بو مسئله نظر دقته آلینمایيب و اثرلرین‌یازیلیش اؤلکه ویرینه‌گؤره شاعرلریمیزین تورکجه و یا فارسجا شعرلری نشر ائدیلمه‌میشدیر. بو نقیصه‌نی‌قسماًده‌اولسا تاملاماق ایچون بوکتابدا فارسجا شعرلردنده نمونه‌لر وئریلمیشدیر.

بواثرین یازیلماسیندا هم اسکی قایناقلار (منابع)دان، موجودکتاب ودیوانلاردان و هم ده شمالی آذربایجاندا و تورکیه ده یازیلان اثرلردن استفاده ائدیلمیشدیر. بو اثر آذربایجان ادبیات دریاسیندان بیر دامجی و شعرگلستانیندان بیر دمه‌ت (دسته‌گل) کیمی نظره آلینیب اوخونمالیدیر. یازیلاریمیزدا بیوگرافی‌لرله برابر شعرلردن ده اؤرنکلر (نمونه‌لر) وئرمگه وشرح حال یازارکن اوبژکتیف (عینی) وره‌آلیست اولماغاچالیشدیق؛ نه قدر موفق اولدوغوموزو اوخوجولاریـن استقبالی و حسن قبولی‌گؤسترە جکدیر. یازیلاریمیزداخلق دیلینه یاخین قالماقلا یاناشی ادبی شیوه ولهجه‌یه صادق قالدیق وعین حالدا بیرسری ادبی لغتلر واصطلاحلاری ایشلتمکدن ده چکینمه دیك (احتراز). بولغتلر شاعرلریمیزین اسکی‌دن بری سؤیله دیکلری شعرلرینده ده موجود اولدوغو ایچون اوخوجولاریمیز بیزی بو باره‌ده معذورگؤره‌جکلر. تازه سؤزلرین یانیندا معنی‌لرینی یازدیغیمیز حالدا گینه‌ده‌کتابین صونوندا ینی سؤزلرین معنی‌لرینی قویدوق. اثرده‌تك‌توك چاپی غلطلر و اشتباهلار موجوددیر اونون ایچون‌کتابین صونونا بیر غلطنامه‌ده علاوه ائدیلدی. امید ائدیرم عزیزاوخوجولار،هرجورقصورواموزاعفو و اغماض‌گؤزیله‌باخسینلار و عینی حالدا اؤز تنقیدی فکر و یازیلاریله اسکیکلریمیزی تاملاماخدا بیزه یاردیم ائتسینلر. بو بیر باشلانقیچ‌و فتح‌الباب‌دیر وداهادوغروسو بیر ایپ اوجودیر یئترکی قابی آچیلسین اوندان صونرا ماراقلی واستعدادلی صنعتکار (هنرمند) لاریمیز بو ایپ اوجونی اله آلیب یول‌لارینا دوام ائده جکلر.

منیم کیچیك اثریمه مقدمهٔ یازماق لطفونی گؤسته‌رن محترم دوستوم استاد **دکتر حمیدنطقی**یه اوره‌کدن‌تشکرائدروشکران‌حس لریمی‌تقدیم ائدیرم.

بواثرین حاضر لانماسیندا و چاپ ایشینده منه کمك ائده‌ن عزیز قردەشیم **بؤیوك آقا ملجائی**وآقای**محمدزاده**یه وکاویان چاپخاناسیندا ایشلییئنلره‌آیریجا تشکرائدیرم .

تهران ۶ اسفند ۱۳۵۸.دکتر جواد هیئت

از: دکترجواد هیئت

تـاریخچه تر کی آذری

پیش از آغاز سخن درباره ترکی آذری لازم است چندکلمه‌ای در مورد کلمه ترك وریشه ومعنای قدیم و امروزی آن شرح‌داده شود.

کلمه‌ی ترك ازکلمه‌ی تورەمك یعنی تـولید مثل مشتق شـده وبمعنی قـوت نیز آمده است.

درتاریخ اولین دولت بنام ترك درقرن ششم میلادی (۵۵۲) درسرزمین مغولستان کنونی از طرف گوك تورك‌ها تشکیل شد وبعدازآن‌این نام بملت تعلق گرفت. این‌دولت درقرن هشتم بدست اویغورها منقرض شد و اویغورها جای آنها راگرفتند.

اقوام ترك زبان آسیای میانه قبل‌از قبول اسلام بنامهای قومی مانندا‌غوز وپچنك وقبچاق وامثال آنها نامیده می‌شدند یکی ازاین قبیله‌ها هم ترك نامیده‌میشد. بعداز آنکه این اقوام مسلمان شدند وبایران آمدند بهمه آنها ترك گفته شد.

کلمه ترك برخلاف آنچه درکشورما معمول‌شده بیانگر مفهوم نژادی نبوده وحتی ترکان آسیای میانه نیز ازشاخه تورانی نژاد سفید میباشند مغولها که زبانشان باترکی خویشی دارد ازنظرنژادبانژاد زرد مخلوط شده‌اند. امروزه‌اغلب دانشمندان شرق‌شناس مغرب زمین برای کلمه ترك مفهوم فرهنگی قائلند وبکسانی ترك گفته میشود کـه زبان مادری‌شان ترکی وفرهنك ترکی داشته باشند. ضمناً چنانکه درمقاله‌ای که‌قسمت عمده‌آن باعنوان **وطن واسلام ارکان ملیت ایران** درتاریخ بیست‌ودوم اسفندسال گذشته‌درروزنامه اطلاعات چاپ گردید توضیح داده شد زبان ترکی مردم آذربایجان هیچگـونه مغایـرت باملیت ایرانی آنها ندارد.

واما ترکی آذری که‌درحال حاضر درآذربایجان‌وبسیاری‌ازمناطق‌ایران‌وشرق‌آسیای

صغیر زبان تکلم‌مردم را تشکیل میدهد یکی‌ازلهجه‌های ترکی غربی است وبیش ازهفتصد سال است‌که درآذربایجان رایج وزبان مردم است.

دربررسی تاریخچه ترکی آذری لازم است این‌زبان ازدونقطه نظر مورد مطالعه قرار گیرد.

نخست ازنظر ظهور واشاعه زبان ترکی‌که باتاریخ مهاجرت اقوام ترك زبان باین مناطق بستگی دارد.

دوم ازنظر زبان شناسی وتحول وتکامل خود زبان درطول تاریخ .

مهاجرت اقوام ترك زبان بایران از زمان ساسانیان شروع شده است.

در یادداشتهای انوشیروان که بیش از چهل سال پیش ترجمه فارسی آن در تهران انتشار یافت سخن ازمهاجرت اقوام ترك بآذربایجان وقفقاز بمیان آمده وحتی به‌وفاداری اقوام ترك زبان که قبلا بااجازه پادشاه ایران دراین سرزمین‌ها توطن نموده‌اند اشارت شده است. (۱)

بعداز ظهور اسلام ازقرن نهم میلادی ترکان آسیای میانه و ترکستان دسته دسته اسلام آوردند و اولین دولت اسلامی ترك توسط قره‌خانیان درترکستان در سال ۹۶۰ میلادی تشکیل شد ولی مهاجرت‌دسته‌جمعی ترکان بایران باسلاجقه شروع شده است . ترکان سلجوقی که ازدسته ترکان اغوز یاغز بودند در قرن ۱۱ میلادی باطغرل بیك و برادرش چاغری بیك ازطریق خراسان بایران آمدند و درنیشاپور ومرو حکومت تشکیل دادند واز جنوب بحرخزر بغرب ایران وآسیای صغیر رفتند وسلسله‌های سلجوقیان‌ایران وآسیای صغیر را تشکیل دادند.

سلاطین سلجوقی باآنکه ترك زبان بودند ولی درترویج زبان و ادب فارسی سعی بلیغ نمودند و زبان فارسی را زبان دیوان و دولت در ایران و حتی آسیای صغیر قرار دادند.

دومین‌موج مهاجرت‌ترکان باآمدن مغولان همراه بود. مغولهاقبل از آمدن‌بایران تحت تاثیر تمدن ترکهای اویغور قرار گرفته بودند واز آنها خواندن ونوشتن یاد گرفته واقوام ترك همجوار خود را تابع خود نموده بودندبطوریکه قسمت عمده لشکریان‌مغول را ترکان تشکیل میدادند. خود چنگیزخان ازیك مهردار (تامغاجی) اویغوری الفبای اویغوری را یادگرفته است. مغولها بعداز فتح ایران وتشکیل حکومت ایلخانیان وقبول اسلام زبان فارسی را ترویج‌نمودند. از این تاریخ‌ببعد دانشمندان ایران مانند رشیدالدین تالیفات خودرا بفارسی نوشتند.

موج سوم مهاجرت ترکان بعد از اسلام بایورش امیرتیمور شروع میشود و بعد از آن‌هم تایك قرن ادامه می‌یابد.

درزمان امیرتیمور گروه‌های‌زیادی‌از ترکان آسیای‌صغیر که باسارت تیمور درآمده بودند بآذربایجان آورده میشوند ودر اطراف اردبیل توطن یااتوراق می‌نمایند. فرزندان این ایلات تازه وارد در اطراف اولاد شیخ صفی‌الدین جمع میشوند و جزو مریدان آنها میگردند تا آنکه در زمـان شاه اسماعیل بنام قزلباشها پـادشاهی صفوی را تشکیـل میدهند (۲و۳).

امیر تیمورکه خود از ترکمانان بود سمرقند را پایتخت خود قرار داد و در عمران و آمادی آن شهر کوشش نمود ودر ابنیه‌ایکه برایش ساخته شد از جمله قصر آق سرای یعنی کاخ ابیض جز اسم آن هیچ چیز بترکی نبود درحالیکه در کتیبه‌های دیوارها اشعار زیادی بفارسی نوشته شد. امیر تیمور برای سلطنت خود شعار فارسی (راستی رستی) را انتخاب کرده بود. درزمان صفویه زبان مردم آذربایجان کاملا ترکی شده بود وخودشاه اسماعیل دیوان شعر خودرا بترکی‌گفته ونام‌ختائی‌را بعنوان تخلص شعری انتخاب‌نموده است. **پرفسوربارتولد** شرق شناس بزرك شوروی درکتاب تاریخ ترکان آسیای مرکزی مینویسدکه درطول تاریخ‌مهاجرت ترکان بایران دوپدیدهٔ متضاد نظر وی را جلب نموده است: یکی اشاعه زبان‌فارسی دری دربین خواص مخصوصاً در میان ادبا وشعرا ودیگری توسعه وتسری زبان ترکی دربین عوام ومردم روستاها بطوریکه اگر دردهکده‌ای اقـوام ترك باسایر اقوام همسایه می‌شدند بعداز مدتی زبان آن دهکده ترکی میگردید.

قبل از شیوع ترکی مردم آذربایجان بلهجه‌های مختلف آریائی صحبت میکردند و اقوام تازه وارد بآنها **تات** میگفتند. زبان تاتی‌که ازبقایای زبان قدیم آذربایجـان است هنوز در اطراف خلخال وشمال باکو دردهکده قوناخ کندی رایج است و مرحوم کسروی ضمن تحقیق وبررسی آن رازبان آذری نامیده است.

واما ازنظر زبان شناسی ترکی آذری یکی ازدولهجه ترکی غربی است. ترکی‌غربی که دنباله ترکی اغوزهاست شامل دولهجه آذری وعثمانی است و باترکی شمالی - شرقی که لهجه‌های‌قبچاقی وجغتائی یااوزبکی را تشکیل میدهد متفاوت است . لهجه ترکمنی نیز جزو ترکی اغوز محسوب میشود .

تاریخ ظهور این لهجه‌های ترکی درقرن ۱۳ میلادی است. ترکی قبل از قرن ۱۳ ترکی قدیم خوانده میشود. مهمترین سنك نوشته‌های ترکی قدیم مربوط به قـرن هشتم میلادی است‌که در کناررودخانه اورخون درجنوب دریاچه بایکال درمغولستان پیداشده وبنام **الواح سنگی اورخون** در اواخر قرن ۱۹ ازطرف دانشمند دانمارکی طومسن خوانده شده است. این نوشته‌ها روی سنگ مزار خاقان ووزیر دولت گوك تورك حـك شده است.

مغولستان‌تاسال ۹۲۵ میلادی‌کشور ترك نشین بوده واولین دولت بنام گوك‌ترك

درسال ۵۵۲ میلادی بوسیله بومین‌خان وبرادرش ایستمی‌خان درآنجا تأسیس شده است . لهجه ترکی قدیم بخط اورخون نوشته شده است .

کتیبه‌های ینی‌جئی در دشت ینی‌سی شمال مغولستان دوقرن قبل ازکتیبه‌های اورخون نوشته شده وروی سنگ‌های مزار ترکان قرقز حك‌شده است .

الفبای اورخون بعقیده بعضی از دانشمندان ترکی است و از اشکال اشیاء اقتباس شده مثلا حرف تیر شبیه تیر وحرف ی را شبیه کمان (یای) وحرف ت شبیه کوه (تاغ)و حرف ب شبیه چادر (او = اب) میباشد.بعقیده بعضی دیگرازدانشمندان این الفباعریشه آرامی ویا صغدی وحتی پهلوی دارد وبعلت تشابه باالفبای قدیم اسکاندیناوی و ژرمن الفبای رونیك ترکی خوانده میشود. این الفبا دارای ۳۸ حرف میباشدکه چهار حرف‌آن صدادار وسی‌وچهار حرف بی‌صداست .[۴]

درقرن هشتم حکومت گوك تورك بوسیله اویغورها منقرض شد . ترکان اویغور با قبول مذهب مانی خط والفبای سریانی کتاب مانی را بنام الفبای اویغوری پـذیرفتند و سنگ‌نوشته‌های‌خان اویغورکه درقرن نهم حك شده‌بخط اویغوری‌است. الفبای اویغوری از ۱۸ حرف تشکیل شده است.

از مهمترین آثار اویغوری آثار مذهبی بودائی ومانوی است. کتاب آلتون یاروق کتاب مقدس مذهب بودائی است که درآن اصول بودا تشریح شده وبنظم و نثر نـوشته شده است[۵].

اولین اثر ادبی اسلامی درزبان ترکی خاقانی کتاب **قوتادقوبیلیق** (دانش سعادت بخش) اثر**یوسف‌حاجب‌خاص** اهل‌بالاساغون ترکستان‌میباشدکه درسال ۱۰۷۰ میلادی نوشته شده است.

این اثر باوزن عروضی فعول فعول فعول فعول بشکل مثنوی منظوم نوشته شده وشبیه وزن شاهنامه و۱۱هجائی است. موضوع کتاب پندواندرز وتوصیف عقل و عدل و دانش وحکمت است.

مطالب کتاب بشکل داستان ومثال‌ومحاوره بین شاه ووزیر مطرح شده است.کتاب درزمان حکومت قره‌خانیان نوشته شده وبحاکم بغراخان تقدیم شده است.

بعنوان مثال‌دوبیت از این‌کتاب ذکرمیشود.

بیلیگ بیرله بگ‌لـر بودون بـاشلادی

اوگوش‌بیرله ایل کون ایشین ایشله‌دی.

یعنی بیك‌ها بوسیله‌دانش‌سرورئیس‌ایل شدند

وایل‌وملت‌بوسیله‌عقل‌کارهای‌روزانه‌رااداره‌کردند.

کاداش یاك یا غوکا یاخین لیـق اولا

اولوقا کیچیقکه سووك بول کوله.

یعنی به برادر وخویشان نزدیکی کن

به‌بزرك‌وکوچك‌باروی‌خندان‌محبت‌کن. ۶و۷

دومین اثر ترکی قرن۱۱میلادی **دیوان لغات الترك** میباشد که سه‌سال بعد از نوتادقوبیلیگ توسط **محمود کاشغری** تالیف شده است. این کتاب برای تعلیم زبان نرکی وبعربی نوشته شده‌است درکتاب قواعد زبان ترکی ولهجه‌های مختلف و اقوام و قبایل مختلف ترك زبان باذکر مناطق آنها شرح داده شده است. ضمناً امثال و حکم و ضرب‌المثل‌های قدیم ترکی آورده شده است. کتاب دربغداد بخلیفه ابوالقاسم عبدالله‌بن محمدالمقتدی بامرالله تقدیم شده. ضرب‌المثل‌زیرکه ازکتاب فوق‌آورده‌شده نشان‌میدهد که ترکان اغوز حتی هزارسال قبل روابط‌بسیار نزدیکی باایرانیان داشته‌وتحت تاثیرآنها قرارگرفته‌اند .

باش سیز بورك بولماز　　تات سیز تورك بولماز

یعنی کلاه بی‌سروترك بی‌تات نمیتواند باشد. در ترکی قدیم بجای اولماز بولماز گفته میشد. (۸و۹)

سومین اثر ترکی **قدیم عتبةالحقایق** است‌که بوسیله **ادیب احمد یوکنکی** درقرن ۱۲میلادی درموضوعات دینی و اخلاقی در وزن عروضی (بحر متقارب فعولون فعولون فعلون فعول) وبشکل موعظه بشعر سروده است.

ادیب احمدبن‌محمود دارای فرهنگ اسلامی وبیانش ازقرآن وحدیث نبوی حکایت میکند. اثر بشکل رباعی است واز ۱۰۱ رباعی و۵منظومه تشکیل شده . دراثر از فوائد دانش ومضار جهل وفایده سرنگهداری وجوانمردی و فروتنی وخوی‌نیك و بدی زمانه توصیف شده. این شاعر کور مادرزاد بوده‌وازشهریوکنك ازبلاد ترکستان‌بوده‌است. (۱۰) ترکی قدیم که‌ترکی خاقانی ویااوبغوری‌وترکی‌کاشغری نیز نامیده‌میشود ازگروه‌زبانهای آلتایئك میباشد. این‌گروه زبانهادرشمال‌ترکستان‌درمنطقه اورال‌آلتای‌متداول‌بوده‌وترکی ازشاخه‌آلتائی‌وبامغولی‌خویشی دارد.

زبان ترکی ازدسته زبانهای التصاقی وپسوندی است . در این گروه زبانها ریشه کلمات ثابت بوده وبا اضافه‌کردن پسوند ویاپیش‌وند لغات ومفاهیم‌مختلف ساخته‌میشود. درصورتیکه زبان فارسی از گروه زبانهای هندو اروپائی و تحلیلی است . درگروه اخیر ریشه کلمات ضمن صرف تغییر می‌نماید مانندگفتن وبگو . (دربگوویامی‌گویم ریشه‌گفت تغییر یافته است) .

ازقرن ۱۲و۱۳ بعلت مهاجرت ترکان بغرب وقبول اسلام وتاثیر فرهنك‌وسرزمین-

های جدید دونوع زبان کتابت ترکی پیداشد : یکی ترکی شمال وشرق و دیگری ترکی غربی. ترکی شمالی ـ شرقی ادامه ترکی قدیم یا ترکی خاقانی‌بود وبعدازیك قرن تکامل بدولهجه شمالی یاقبچاقی ولهجه شرقی‌یاجغتائی تبدیل‌گشت. لهجه جغتائی از زمان امیر تیمور شروع ودرقرن ۱۵و۱۶ تکامل یافت وآثار ادبی باارزشی‌مانند دیوان **علی شیر نوائی** عرضه‌کرد وبعد تبدیل بلهجه جدید اوزبکی گردید .

ترکی غربی درنیمه دوم قرن ۱۲ ونیمه اول قرن ۱۳ تشکیل شد و از آن ببعد تا کنون متون زیادی در دست است. اززمان سلاجقه شروع وتاامروز ادامه‌یافته‌لهذاترکی اغوز هم‌گفته میشود وزبان ترکانی است که بین بحر خزر تاممالك بالکان‌سکونت دارند وترکی جنوبی‌هم گفته میشود وبدولهجه آذری وعثمانی تقسیم شده‌است.

اختلاف لهجه‌های آذری وعثمانی درشیوه یـا گویش‌های محاوره‌ای بیش از زبان کتابت است وبیشتر اختلاف درتلفظ‌کلمات وبعضی‌لغات است.

زبان کتابت آذری بیشتربلهجه‌های باکووتره‌باغ وتبریز متکی‌است.

ازنظر آثار فولکلوریك ومردمی (داستانها وتصنیف‌های همراه‌موسیقی سازعاشقی) ترکی آذری غنی‌تر ازسایر لهجه‌هاست ولی ازلحاظ آثار ادبی‌کلاسیك بعلت کاربرد زبان فارسی مخصوصاً درآذربایجان ایران همپای آثار منظوم نیست .

درترکی آذری کلماتی ازترکی قبچاقی وجغتائی وهمچنین مغولی و فارسی وبعضاً روسی وارد شده در صورتیکه درترکی‌عثمانی بیشترکلمات خارجی عربی و یونانی و ایتالیائی است.

ازقدیم‌ترین آثار منظوم‌درترکی‌آذری‌اشعارترکی **قطران تبریزی** است‌که‌دریکی ازآنها درباره زلزله تاریخی ۱۰۴۳ میلادی تبریزسخن‌گفته‌است (پرفسور احمدجعفراغلو کتاب ترك دیناسی ال‌کتابی۱۱)

نظامی گنجه‌ای که ازسرآمدان شعرفارسی است درمقدمه‌لیلی‌ومجنون‌میگوید: میخواستم بترکی بنویسم ولی‌پیکی ازشاه‌رسیدوگفت :

باشیوه پارسی و تازی — این تازه عروس را طرازی
ترکی صفت‌وفای‌مانیست — ترکانه سخن‌سزای‌مانیست

جلال‌الدین محمدبلخی ملقب **بمولوی** که درقرن ۱۳ درکودکی باپدرش از بلخ بقونیه آمده ودرآنجا توطن‌نموده است دیوان شمس تبریزی و مثنوی خـود را بفارسی نوشته ولی دردیوانیکه ازوی درقونیه بیادگارمانده اشعار ملمعات فارسی ترکی‌وحتی‌چند شعر ترکی‌نیز دیده میشود که متاسفانه درچاپهای ایرانی‌سهواً ویاعمداً ازقلم‌افتاده‌است. دراینجا نمونه‌ای ازملمعات واشعارترکی ویرانقل می‌نمائیم . (۱۲)

دانی که مـن بعالم یالقوز سنی سور مـن
چـون در بـرم نیائـی انـدر غمت اولر مـن
من یـار باوفایم بـر مـن جفا قیلیر سن
گرتومرانخواهی‌من‌خودسنی‌تیلرمن(میخواهم)
روئی چو ماه داری من شاددل از آنـم
از آن شکـر لبانـت بیـر اویکی‌نـن تیلرمن
هر دم بخشم گوئی برقیل منم قایتمدان
مـن روی سخت کـرده نزدیك تـو دورورمن
روزی نشست خواهم یالقوز سنین قاتیندا
هم سن چاخر ایچرسن هم من قوپوز چالارمن
ماهی چو شمس تبریز غیبت نمود گفتند
از دیگـری نپرسید مـن سـویلرم آرارمـن
و یك نمونه ترکی :
گله‌سن بوندا سنه مـن غرضیم یـوخ ایشیـدورسـن
قالاسان آندا یاووزدور یالونوز قاندا قالیرسن
اگـر بیائـی در ایـن غـرضـی نـدارم مـی‌شنوی
اگـر بمـانـی آنجا بداست تنها کجـا می‌مانـی
چلبـی در هامـو دیرلیك چـالا بـا گـل نـه گزرسن
چلبـی قولاریـن ایستر چلبی‌ئـی نـه سانورسن
تمام‌زندگی‌طریقت‌است بسوی‌خدابیاچرا سرگردان می گردی
شیخ مریدان خودرامی‌طلبد شیخ‌راچه‌می‌انگاری
نه اغوز دورنه اغوز دور چالاب آغـزیندا قیغیرماخ
قولاغون آچ قولاغون آچ‌هولاکیم آندادولارسن
چه سعادت است چه سعادت‌خدارا بـر زبان خواندن
گوش فرادار گوش فـرادار شاید از اوپریشوی

یکی از قدیم‌ترین آثار مکتوب ترکی آذری **کتاب دده‌قورقود** میباشد . متن این‌کتاب‌ازدوازده داستان‌منثورومنظوم‌تشکیل‌شده‌وحماسه‌مردان‌وزنان‌ایلات‌اوغوزمیباشد شیوه زبان بلهجه آذری نزدیکتر از سایر لهجه‌های ترکی است ولی با لهجه امروزی هم کمی‌متفاوت است . این‌کتاب یکی از آثارکلاسیك جهانی است وبزبانهای مختلف ترجمه شده است . دوترجمه فارسی‌آن از انگلیسی بنام‌های دده‌قوقود و باباقورقود در سالهای اخیر چاپ‌شده‌است . دده‌قورقود یکی از اوزان‌هائی است (شاعرسازبدست خلق‌یاعاشق)

که ساز (قوپوز) بدست در میان ایل میگردد وحماسه‌های ملی را با سازوآواز برای‌مررم میخواند . او در عین حال ریش سفیدقبیله است واز قبیله بیات و دانای قوم اغوز بشمار میرود .

بنظر می‌رسد دده قورقور قبل از مهاجرت ترکان اغوز سلجوقی بایران در آسیای میانه‌می‌زیسته است زیراقسمتی از داستانها مربوط بزبان قدیم و حتی قبل ازاسلام است. قبر احتمالی او درکنار سیحون است . ترکان اوغوز با مهاجرت بایران و آذربایجان‌این داستانهارا باخودبوطن جدیدآوردند وقسمتی ازداستانها هم‌درسرزمین‌های تازه‌سروده‌شده است. کتاب‌ده‌ده قورقود اولین‌باردرقرن۱۹ درکتابخانه درسدن‌برلین پیداشد بعدآنسخه‌ای هم‌در واتیکان دیده شد . تاریخ نگارش‌کتاب و مؤلف‌آن‌مشخص نیست بنظرمی‌رسددرقرن ۱۵-۱۶ میلادی بوده‌باشد زیرا درمقدمه‌آن‌از آل‌عثمان‌هم‌یاد شده‌است .

دیتس مؤلف‌آلمانی که‌نخستین‌بارداستان تپه‌گوز(هیولای یك‌چشم) را ازده‌ده‌قورقود بآلمانی ترجمه کرده آنرا با اودیسه هومر مقایسه نموده و معتقد است‌که‌هومر درسرودن اودیسه ازکتاب ده‌ده‌قورقود استفاده‌کرده ویا دست‌کم ازمضمون‌آن خبر داشته است .

پروفسور بارتولد قسمت مهم‌عمر خودرا در مطالعه و تحقیق و ترجمه این کتاب مصروف‌داشته است اولین متن‌کتاب بحروف عربی در ۱۹۱۶ توسط معلم رفعت درترکیه بچاپ رسیداخیراًهم‌ازطرف پرفسورمحرم‌ارگین واورخان‌شایق متون جداگانه باتوضیحات کامل چاپ شده است . نسخه‌ای هم با حروف لاتینی درسال ۱۹۳۸ در باکو بچاپ رسیده است . (۱۳و۱۴و۱۵)

قدیمی‌ترین‌شعرای‌آذری‌گوی‌بعدازقطران‌شاید **حسن‌اغلویاحسن‌پوراسفراینی** است . وی درقرن ۱۳ میلادی‌می‌زیسته و بفارسی وترکی شعر سروده ودولتشاه‌سمرقندی در تذکرةالشعراء او را شاعری عارف و موحد تعریف‌کرده است .

در قرن۱۴ برجسته‌ترین‌شاعر آذری **عمادالدین‌نسیمی** است اوشاگرد فضل‌الله نعیمی تبریزی موسس طریقت حروفیه است . نسیمی هم بدو زبان فارسی‌وترکی شعرگفته و او را میتوان موسس شکل ادبی لهجه آذری‌نامید . درسال ۱۴۰۷ درحلب‌بدستورمفتی شهر پوست بدنش را کندند و بطور فجیعی اوراکشتند

در قرن ۱۵ بعنوان نمونه شعری میتوان از اشعار شیخ **قاسم انوار سرابی**نام برد او نیز اهل طریقت بوده وبدوزبان شعر می‌گفته‌است .

در قرن ۱۶ **شاه اسماعیل** ملقب به **ختائی** مهمترین سیمای شعرآذری است . دیوان ختائی شاه اسماعیل بترکی ساده‌آذری نوشته شده است ختائی موسس لیریسم‌تشیع بشمار میرود . غیراز غزلیات عاشقانه دهنامه او که بطرز مثنوی گفته شده درشعر ترکی آذری بی‌سابقه است .[۱۶]

فضولی بغدادی بعد از شاه اسماعیل بزرگترین استاد شعر آذری و حتی سایر لهجه‌های ترکی است اوبسه زبان فارسی وترکی وعربی شعر گفته است . فضولی استاد شعر غنائی وتغزل است بعلاوه مثنویات وآثار استعاره‌ای و نثر بدیع‌آذری نوشته است. تاثیر فضولی درتمام شعرای ترك زبان زیاد بوده‌است .

برای نمونه یك غزل ترکی ازفضولی نقل میشود :

منی جاندان اوصاندردی جفادن یاراوصانمازمی
فلك لریاندی آهمدن مرادم شمعی یا نمازمی
قامو(هامویاهمه)بیمارینه‌خانان‌دوای‌دردایدراحسان
نیچون قیلماز منه درمان منی بیمار صانمازمی
شب هجران یانارجانم دوکرقان چشم گریانم
اویادر خلقی افغانم قارا بختم اویا نمازمی
گل رخسارینه قارشی گزومدن قانلو آخار صو
حبیبم فصل گل دربو آخار صولار بولانمازمی
غم پنهان ادردیم من دیدیلریاره قیل روشن
دیسم اول بیوفابیلمم اینانورمی اینا نمازمی
دگلدیم من سنه مایل سن اتدین عقلمی زایل
منه طعن ایلین غافل سنی گورجك اوتانمازمی
فضولی رندشیدا در همیشه خلقه رسوا در
صورون کیم‌بونه‌سودادربوسودادان‌اوصانمازمی(۱۷)

درزمان شاه اسماعیل شعرای مردمی و عاشق‌ها (شعرای سازنواز دوره‌گرد) از طرف دربار تشویق می‌شدند . خود شاه اسماعیل‌هم‌قوشماهائی بطرزعاشق‌هاسروده است

درقرن ۱۷ باظهور شاه‌عباس و انتقال پایتخت باصفهان زبان وشعر کلاسیك ترکی آذری از رونق افتاد ولی شعر مردمی ویا ادبیات شفاهی (سازلی شاعر ادبیاتی) به پیشرفت خود درمیان مردم ادامه داد. داستانهای مردمی و عشقی مانند **اصلی وکرم** و **عاشق غریب** و **کوراغلی** نمونه‌هائی از آنهاست . از شعرای این دوره **قوسی تبریزی** و **صائب تبریزی** و **نشاط شیروانی** و **آقا مسیح شیروانی** و **مشتاق** را میتوان نام برد . صائب غیر از غزلیات ترکی ملمعات نیز سروده است . از این ببعد سیماهای مهم شعر و ادبیات بیشتر از آذربایجان شمالی است .

درقرن ۱۸ در ادبیات احساسات ملی ظهور نمود ونمونه بارزآن آثار **واقف** و **ودادی** است . ملاپناه واقف شاعر ره‌آلیست درقره‌باغ بمقام نخست وزیری هم رسیده‌و اشعارش شکل قدیمی ومحتوای مردمی دارد بعلاوه اشعارش برای شعرای مردمی مانند

عاشق‌علی اصغروعاشق حسینی نمونه قرار گرفته است .

در قرن ۱۹ آذربایجان شمالی از مام‌وطن جدا وضمیمه روسیه شد . دراین قرن افکار مترقی وآزادیخواهی‌که بعداز انقلاب کبیرفرانسه دراروپا پیدا شده‌بود بآذربایجان شمالی رسوخ‌کرد و درادبیات هم ظاهرشد.

مهمترین شخصیت‌های ادبی این قرن **عباسقلی آقاباکی خانلی‌وقاسم بیگ ذاکرومیرزا شفیع و میرزا فتحعلی آخوندزاده** میباشد.

عباسقلی آقاباکی‌خانلی ازمتفکرین مترقی ودارای تألیفات مختلف (مانند **گلستان ارم** درباره‌تاریخ آذربایجان‌وتخلص‌شعری‌اش **قدسی** است‌قاسم‌بیگ ذاکراولین‌کسی‌است که‌مزاح وهجوراوارد ادبیات آذری‌نموده وبشکل قوشما وبیاتی و شکسته وتصنیف شعر گفته است .

اشعار میرزا شفیع درمطبوعات آلمان وکتب درسی چاپ شده است واستاد میرزا فتحعلی آخوند زاده بوده‌است . **ناتوان خورشید خانم** دخترخان قره‌باغ (۱۸۹۷ - ۱۸۳۷) بانفوذترین شاعراین‌عصراست. زنی بااحساس بادلی‌پرازاندوه‌وشعرش‌نمونه شعر رمانتیك میباشد . دراین قرن محافل شعر وادب متعدد درآذربایجان شمالی تاسیس‌گردید وخانم‌های شاعره نیز درآن شرکت می‌نمودند .

یکی از شعرای ممتازاین‌قرن‌میرزا نصراله‌متخلص‌به **بهار** است‌که بتهران‌مهاجرت کرده واز ناصرالدین‌شاه لقب ملك‌الشعرائی‌گرفته است (۱۸۸۳ - ۱۸۳۵) وبچهار زبان شعر می‌گفته است .

پیشتازان ادبیات جدید ـ از پیشتازان ادبیات و فرهنگ جدید در آذربایجان شمالی سیدعظیم شیروانی ومیرزا فتحعلی آخوزاده وحسن‌بیك ملکزاده رزدایی است.

سیدعظیم‌شیروانی اولین‌مدرسه بامتدجدیدراتاسیس‌نمودکه‌درآنجاترکی‌وفارسی و روسی تدریس‌می‌شد شاعری ترقی‌خواه ومخالف خرافات بود .

میرزا فتحعلی آخوندزاده (۱۸۷۸ - ۱۸۱۲) فیلسوف ومصلح بزرگی است که نثر ترکی آذری را پیشرفت داده پدرش ازخامنه بقفقاز رفته و خودش در شکی بدنیا آمده ودر تفلیس اقامت‌کرده‌است. اولین نمایشنامه بسبك اروپائی رابترکی اونوشته و نمایشنامه‌هایش بروسی وفارسی وزبانهای اروپائی ترجمه شده‌است.

حسن بیگ ملکزاده رزدایی اولین روزنامه ترکی آذری را بنام **اکینجی** (کشاورز) درسال ۱۸۷۵ انتشار داده است.

ادبیات مرثیه و سینه زنی ـ از زمان شاه اسماعیل اشعار مرثیه حسینی با ذکر وشرح واقعه کربلا شروع شد . فضولی هم اشعار بسیار موثری درمرثیه و ماتم حسینی

سروده است .

دخیل مراغه‌ای احوال شهیدان کربلا را درهفت جلد بترکی نوشته که مورد استفاده شعرای نوحه سراقرارگرفته‌است . مهمترین این شعرا **سید فتاح مراغه‌ای** و **نظام‌الدین محمد دهخار قانی** و **حاجی خداوردی خوئی** ومیرزا ابوالحسن **راجی** و **نباتی** و **قمری** و **رنجور خانم** میباشد. این‌نوع ادبیات درهردوآذربایجان رواج یافته است.

زبان وادبیات قرن بیستم

درقرن حاضر فرهنك و ادبیات‌آذربایجان شمالی پیشرفت زیادی‌کرده وتاحدی‌شکل اروپائی پیداکرده است.

درابتدای قرن بیستم روزنامه‌های فیوضات و ارشاد و حیات ومجله **ملانصرالدین** انتشار یافت وگروهی ازنویسندگان روشنفکر رابدور خودجمع نمود.

مجله ملانصرالدین **بوسیله جلیل محمد ٔلی زاده** وباهمکاری صابرشیروانی درتفلیس منتشر می‌شد ودرتمام خاورمیانه خواننده داشت .

میرزاعلی اکبر صابر مولف‌هوپ هوپ‌نامه‌بزرگترین شاعرساتی‌ریك‌وهجونویس آذربایجان بشمار میرود (۱۹۱۱ - ۱۸۶۲) اوافکار انقلابی رابصورت‌مزاح‌وهجو سروده و باتعصبات وخرافات رایج زمان خود مبارزه کرده‌است. (۱۸)

دیگر ازشعرای هجونویس **لعلی** و میرزا علی **معجز** را باید نام برد که بهترین نمونه مکتب صابراست

شعرای‌معاصر درآذربایجان شمالی بسیارند بعنوان‌نمونه‌ازچندشاعر نام می‌بریم :

صمد وورغون شاعر ملی (متوفی در ۱۹۵۰) و **سلیمان رستم** و **واحد** غزل‌سراکه‌اخیراً فوت‌کرده‌است و **بختیاروهاب‌زاده** وخانم **مدینه گلگون** که‌ازایران بشمال رفته‌است.

شعر وادب درآذربایجان ایران بعداز روی کارآمدن خاندان پهلوی‌بعلت‌خفقان‌و ممنوعیت زبان وفرهنك ترکی توسعه وتعمیم نیافت. شعرای آذربایجان عموماً بفارسی شعر می‌سرودند وآثار ادبی خودرا بفارسی می‌نوشتند.

فقط درمدت‌یکسال حکومت فرقه‌دموکرات‌آذربایجان زبان آذری رسمی وکتابهای درسی بترکی نوشته شد ولی بعداز تسلط مجدد دولت‌مرکزی دوباره‌زبان مادری‌ممنوع‌و کتاب‌ها همه سوزانیده‌شد .

دردوران‌پهلوی‌**تئاتر آذری** که درخشانترین‌وقدیمی‌ترین تئاتر درخاورمیانه‌است تعطیل‌گردید.

موسیقی آذربایجانی‌که نشاط‌انگیزترین موسیقی‌های‌شرقی است و موردعلاقه تمام

ایرانیهاست از رونق افتاد و در بعضی نقاط ممنوع شد . پنج ماه‌قبل در سفر ماکوشبی در مهمانسرای دولتی درخواست نمودم‌که بعداز موسیقی‌غربی‌که درحال‌نواختن‌بودقدری هم صفحات آذری پخش نمایندمسئول شب مهمانسرا باکمال صراحت جواب دادکه‌پخش موسیقی وصفحات ترکی درمهمانسرا ازطرف دولت ممنوع است ! توخودحدیث مفصل بخوان ازاین مجمل .

با وجود اینهمه فشارها و خفقان بعضی از شعرای آذربایجان بزبان مادری هم شعر سروده وحتی آثار گرانقدری برای مردم این سامان بوجود آورده‌اندکه امیداست با آزادی که درنتیجه مبارزات مردانه و همه جانبه ملت ایران و پیروزی انقلاب اسلامی نصیب خلق‌های ایران گردیده فرصت وامکان نشر این آثار ادبی و شعری که از طرفی نمایان‌گر احساسات و رنجهای مضاعف گذشته و درعین حال روشنگر افتخارات ماست بوجود آید. خوشبختانه تعداد شاعران‌خوب واشعار زیبازیاد است ولی بعلت اجتناب از اطاله‌کلام چندنمونه ازآنها راذکر می‌کنیم.

یکی ازبهترین شعرای معاصر ترکی آذری **استاد شهریار** است. مقام‌شعر فارسی شهریار برهمه ایرانیان روشن ونیازی بتعریف ندارد وبایك‌کلام میتوانیم اوراحافظ عصر خود بدانیم. امادرشعر آذری آثاری جاودانه دارد. **حیدر بابای** او در نوع خود بی نظیر است وتابحال‌چندین‌بار بزبانهای‌روسی وفرانسه وترکی استانبولی ترجمه‌وچندین‌بار درآذربایجان شمالی چاپ شده است.

سهند مراغه‌ای شاعر ملی آذربایجان هرچند در دیارخود هنوز غریب‌است ولی درآذربایجان شمالی وتاحدی درترکیه ازشعرای بنام حماسه سرای ملی است .

سهند داستانهای ده ده قورقود را بشعر و بـا لهجه امروزی سروده و دیوان **سازمین‌سوزو** راکه یك اثر جاودانی است در طی سالهای خفقان نوشته وقسمتی از دیوان که‌چاپ شده دررژیم گذشته ازکتب ممنوع بوده‌است.

دیگر از شعرای معاصر وبنام عبارتند از **ساحر** که علاوه برترکی‌آذری درادبیات ترکی عثمانی هم تسلط دارد. **کریمی مراغه‌ای** که طنزنویس‌است. خانم‌مدینه‌گلگون **و بالاش آذراغلو وعلی توده** از شعرای آذربایجان جنوبی‌است‌که‌سالهاست درباکو بسر می‌برند ودراشعارشان حسرت‌وطن‌سایه‌افکنده‌است. برای‌شناسائی‌شعرای‌آذربایجان وآثار آنان باید دیوان مفصل ادبیات آذری نوشته‌شود والا باذکر فهرست نام‌چند شاعر حق‌مطلب ادا نمیشود.

ضرب المثل‌ها ـ قسمت مهم ادبیات آذری را ضرب‌المثل‌ها (آتاسوزلری) و چیستانها (تاپماجالار) تشکیل میدهند وتعداد آنها اگرگزاف نگفته باشیم بیشمار است. نمونه‌ای ازآنها را **دکتر جاوید** دردوجلد بنام‌نمونه‌های فولکلورآذربایجان‌جمع‌آوری

وچاپ نموده‌است جلد اول این‌مجموعه‌انتشاریافته ولی جلددوم‌ازطرف‌عمال رژیم‌پهلوی جمع‌آوری وتوقیف‌شده است .

قبل ازپایان دادن بمقاله لازم بیادآوری است کـه ترکـی آذربـایجـان شمالـی وجنوبی بعدازعهدنامه گلستان وترکمن‌چای بعلت نفوذفرهنك واصطلاحات‌روسی‌درشمال وفارسی درجنوب رفته‌رفته اختلافاتی باهم پیداکرده‌است . از طـرفی لهجـه آذری شمال به پیشرفت خود ادامـه داده ولـی لغات جدید و اصطلاحات علمی بـروسی وارد ایـن زبان شده است .

درآذربایجان ایران چون زبان ترکی رسمی‌نبود ودرنیم قرن‌اخیر ممنوع بودبجای پیشرفت رو بانحطاط رفت . درشهرها اثـر زبان فارسی و اشغال زبان آذری با لغات و اصطلاحات وترکیبات فارسی و عـربـی بیشتر ازدهات وایلات دوردست بچشم میخورد . درمیان مردم چنین تبلیغ شده‌که زبان آذری زبان‌کاملی نیست وقواعد و دستوری ندارد بعلاوه زبان عاریتی وتحمیلی است وباید طرد وفراموش شود!کسانیکه بخواندن‌ونوشتن یك ویاچند لهجه ترکی آشنائی دارند میدانندکه زبان‌های ترکی از لحاظ لغات وافعال و گرامر ازغنی‌ترین زبانهای دنیا بشمار میرود. برای آشنائی بـا دستور زبان آذری کافی است کتاب **مبانی دستور زبـان آذری** تألیف‌دوست عزیزم **م . ع . فـرزانه** را مطالعه نمایند.

درپایان مقاله باید چندکلمه‌ای هم درمورد الفبای‌ترکی شرح داده شود :

اولین سنگ نوشته‌های ترکی اورخون‌که ۱۲۵۰ سال قدمت دارد بالفبای‌اورخون یاگوك تورك نوشته شده‌است‌که دربالا بآن اشاره‌شد. بعد از قبول مذهب مانی از طرف ترکان اویغور الفبای‌کتاب‌مانی‌یعنی الفبای‌سریانی پذیرفته‌شدوبعدها بنام‌الفبای‌اویغوری شهرت یافت این‌الفبا چهارده‌حرف دارد وبرای ترکی مناسب نیست. بعد از قبول اسلام ترك‌ها الفبای عربی رابکاربردند و درحدودیکهزارسال ازاین الفبا استفاده می‌شد. درقرن حاضر الفبای لاتین درترکیه وروسی در آذربایجان شمالی و کشورهای ترك زبان آسیای میانه بکار میرود. الفبای لاتین قبل‌ازالفبای روسی‌ازسال ۱۹۲۵ تا ۱۹۴۰ درباکوبطور رسمی پذیرفته شده‌بود.

درآذربایجان ایران وترکمنستان هنوز الفبای عربی معمول است. اگر چه حروف این الفبا برای‌کلیه اصوات نه‌گانه ترکی‌کافی‌نیست ولی بامختصراصلاح وعلامت‌گزاری وعادت میتوان ازآن استفاده نمود.

دکتر حمید نطقی که از تورکولوگ‌های صاحب‌نظر ایـران است مجموعه مختصری بنام **۱۲۵ قاعده** برای‌تعلیم نگارش‌صحیح‌ترکی آذری‌تألیف‌نموده‌است.

درخاتمه اگر بخواهیم تاریخچه‌ترکی آذری را درچندکلمه خلاصه‌کنیم بایدبگوئیم

که این زبان یکی ازلهجه‌های ترکی‌غربی است ترکی‌غربی شاخه‌ای ازترکی‌قدیم است‌که بعداز آمدن ترکان‌اوغوز بایران واسیای‌صغیر پیدا شده. ترکی قدیم‌زبان ترکان آسیای میانه و ازگروه زبانهای آلتائیك بوده است . زبان‌ترکی درآذربایجان با مهاجرت‌های پی‌درپی اقوام ترك‌زبان درطول تاریخ شایع شده وبیش‌از هفتصدسال است که‌بشکل‌لهجه آذری درآمده است.

امیدوارم درعصر جدیدی که باانقلاب اصیل اسلامی ملت ایران رژیم طاغوتی فاشیستی واستعماری شاهنشاهی‌پهلوی واژگون وپایه‌های آن‌یکی بعدازدیگری‌فروریخت آثار فرهنگی آن‌نیزکه بامحرومیت‌های فرهنگی وستم‌مضاعف خلق‌های ترك زبان‌وکردو بلوچ وعرب زبان همراه بود ازبین برود زیرا بقول‌برتراندراسل‌فیلسوف بزرك‌قرن‌معاصر استعمار فرهنگی فجیع‌تر از استعمارسیاسی‌است‌ورهائی‌ازآنهم‌دشوارتر میباشد. (۱۹و۲۰و۲۱ ۲۲و۲۳و۲۴و۲۵)

تهران ۱۲ فروردین ۱۳۵۸

آذری تورکجه سینین تاریخینه قیصا بیر باخیش

یازان : دکتر جواد هیئت

هرسؤزدن اول ، تـورك كلمـه سينين هـاردان گلديگينى و نه دئمك اولدوغونو آنلاتماق لازم در. تورك كلمه‌سى‌تؤره مكدن ، يعنى توليد مثل دن‌گلير وقوت معناسينى داوئرمكده در. بوآده، بيردولت‌آدى‌اولاراق‌ايلك‌دفعه ع-اينجى عصرميلادى ده‌بوگونكى مغولستان اولكه‌سينده قورولان گؤك تورك حكومتينه وئريلدى . اسلام دان اول ، تورکجه دانيشان اقـوامين هـاميسينا تـورك دئييلمـزدى . بوقبيله لريـن باشقا باشقا (اغوزياغز . پچنك . قبچاق . تورك) آدلارى وارايدى . بوقبيله‌لر اسلامى قبول اديب ايراناگلديكدن صونراهاميسينا تورك دئييلدى .

تورك كلمه‌سى ، نژادى افاده‌ائدن بير كلمه دگيلدر . اورتا آسيا تورکلرى ده‌آغ نژادين تورانى قولوندان صاييليير . بوگون تورك كلمه‌سى ، ديل و فرهنگى مفهومدا تورکجه دانيشان وتورك عنعناتيله تانينان خلقلره دئييليير .

واما آذرى تورکجه سينه گلينجه ، آذربايجاندا و ايرانين بير چوخ برلرينده و حتى تركيه‌نين شرق ولايتلرينده (قارص واردحان) خلقلرين آنادیلى اولان آذرى‌توكجه سى،بدى‌يوز ايلدن چوخدوركى بـواولكه‌لرين اساس ديلينى تشكيل ائتمكده در. بوديلين تاريخى دورومونى تدقيق ومطالعه ائدركن ايكى‌مسئله‌يه توجه ائتمكيميزلازم گليير .

بونلاردان بيريسى بوديلين بواولكه لرده ياييليب خلق‌ديلى اولماسيدر . بوايش تورك ائللرينين تاريخ بويونجامهاجرتلرى‌وبورالاردا اتوراق‌ائتمه لريله ممكن اولموش. ايكينجى‌سى ديلچيليك (لياولوژى) نقطه نظريندن بوديلين انكشافى وبوگونكى حالا گلمه‌سيدر .

تورك ائللرينين اورتاآسيادان ايراناگلمه‌لرى‌ساسانى‌لرين زمانيندان باشلاميشدر. انوشيروانين فارسجايا ترجمه‌ائديلن‌ياددداشت لاريندابوموضوع آچيخ‌جاذكر اديلميشدر(۱) اسلام دان صـونـرا اوچ بـؤيوك مهاجرت اولـموش : بـر ينجى‌سى ميلادى ۱۱ اينجى عصرده سلجوقلارلا باشلاميش وتو. . آناطوليياقدر ايره‌لى گئتميشلر و بورادا سلجوقى دولترينى قورموشلار .

ايكينجى بؤيوك مهاجرت مغول لارلاباشلاميش . مغول‌لارتورك دگيلديلر ، اما اوردولارينين چوخونو تورکلر تشكيل وئرميشدى . اوچونجى بؤيوك مهاجرت ، امير

تیمور زمانیندا اولموش و اوندان‌صونرا دادوام ائتمیشدر . امیر تیمور عثمانلی‌پادشاهی ایلدرم با یزیده غالب اولاندان صونرا ئوزیله یوزمین‌دن‌چوخ اسیرگتیرمیش. بواسیرلر آناطولی داکی تورکلردن اولموش اردبیل‌اطرافنده‌یرلشدیریلمیشلر . بواسیرلرین نوه‌لری صفی‌الدین اردبیلی‌نین اولادلاری باشینا بیغیشدیلار و شاه اسماعیل صفوی سلطنتینی قوردولار . (۲و۳) .

صفوی لردورینده آذربایجان‌تمامیله تورکلشمیشدی . تورکلردن قاباخ‌آذربایجاندا مختلف آریائی لهجه لردانیشیلیردی . تورکلر بورانین قدیم یئرلی خلقینه‌تات‌دییردیلر . ایندی خلخال اطرافندا وباکونین شمالیندا قوناخ کندینده‌تات‌دیلی دانیشیرلار. کسروی وباشقالاری بودیلی تدقیق ائتمیش و اونا «آذری» دیلی‌آدی وئرمیشلر .

آذری تورکجه‌سی وترکمنجه، تورك دیلینین غرب‌لهجه سی‌نین‌شرق‌شیوه‌لریدر.

غرب تورکجه‌سی قدیم تورکجه‌نین اغوزلهجه سیدیرواون اوچونجوعصردن‌صونرا عثمانلی تورکجه‌سی‌وآذری تورکجه سینه آیریلمیشدر .

قدیم تورکجه اورال آلتای دیل‌گروهوناباغلی وقدیم ترکستانین دیلیدر .

تورکلر قدیم زماندا تورکستانین شمالیندا اورال ـ آلتای منطقه لرینده ائل‌حالیندا یاشاردیلار .

صونرا بورادان هرطرفه کؤچموش و دیللرینی ده ملی داستانلاروعنعنه‌لرایله بیر-لیکده آپارمیشلار .

قدیم تورکجیه خاقانی تورکجه سی‌ده‌دئییلیر . بودیلده قدیم دن‌قالان مزارداشلاری اوستونده قازیلان یازی‌لار مغولستانین شمالیندا اورخون نهری جوارینداتاپیلدی‌وایلك دفعه‌کچن عصرین صونوندا دانمارکلی طومسن طرفندن اوخوندی . بومزار داشلاری سکیزینجی عصر میلادیه مربوط دروگوك تورك پادشاه لارینیندر . بویازیلار اورخون الفباسیله یازیلمیش . بوالفبانین دورت مسلی واوتوزدرت سس‌سیزحرفی‌واردر . (۴)

ینی‌سئی مزار داشلاری یازیلاری داهاشمالدا ، ینی‌سئی‌چاینین وادیسینده‌تاپیلدی. بویازیلار ایکی یوزایل اورخون یازیلاریندان داها قدیم دروقیرقیز تورکلریندن قالمیشدر .

تورك دیلی التصاقی وصون یاپیشیقلی (پسوندی) دیللردندر . بوگروه دیللرده کلمه‌لرین‌کؤکو(ریشه‌سی) دگیشمز.کلمه‌نین صونونا یاپیشیلان‌ویا آرتیریلان صون‌اکلرله مختلف کلمه‌لرومفهولار حصوله‌گلیر . فارسی ویافارسجا هند و اروپائی دیللردن‌اولوب، تحلیلی دیللره منسوبدور . تحلیلی دیللرده صرف اثناسیندا کلمه‌نین کوکوده‌گیشه بیلیر . مثلا «گفتن» فعلینی صرف ائدرکن « بگو » و «میگویم» ده فعلین‌کوکو اولان « گفت » دگیشمیشدر .

۱۲ و۱۳ اینجی عصر لرده واقع اولان بؤیوك مهاجر تلرسیراسیندا اسلام دینی‌نی قبول ائتدیکدن و تازه یئرلره گلدیگدن صونرا ، اسکی تورك لهجه‌سی و یا ترکی قدیم ایکی تازه لهجه‌یه یعنی غربی تورك و یا اغوز لهجه‌سی و بیرده شمالی ـ شرقی لهجه سینه آیریلدی .

شمالی ـ شرقی تورك لهجه‌سی قدیم تورکجه‌نین دوامی اولدوغوحالدا بیر عصردن صونرا ایکی‌ینی (تازه) لهجه‌یه یعنی شمالی ویاقبچاق لهجه‌سی وشرقی‌ویاجغتای لهجه سینه آیریلدی .

جغتای لهجه‌سی امیر تیمور زمانیندان باشلیاراق ۱۵ و ۱۶ اینجی عصرلره قدر تکامل‌ائدیب صونرا اوزبك لهجه‌سینی میداناگتیردی . جغتای لهجه سینده بؤیوك شاعر علی شیرنوائی‌نین دیوانی کیمی قیمتلی اثرلریازیلمیشدر .

سکیزینجی عصرده اویغور تورکلری گؤك تورکلری شکست‌وئریب‌اونلارین‌یئرینه حکومت قوردولار . اویغور تورکلری بوداومانی مذهبینی قبول ائدیب‌مانی دینی‌ایله سیریانی الفباسینی‌دا اوزلرینه‌الفباسئچدیلر . دوقوزونجی عصردن قالان‌واویغورالفباسیله یازیلمیش داش یازیلاری اویغور خانلاریندان قالمادر . بودا مذهبی‌نین مقدس کتابی آلتون یاروق (آلتون ایشیق) دابودوره ده سانسکریتجه‌دن اویغورجایا ترجمه ادیلن کتابلاردیر . (۵)

تورکلرین مسلمان اولدوقدان صونرا یازدیقلاری ایلك اثر **قوتادقوبیلیگ** در معناسی سعادت وئرن بیلگی یاعلم دئمکدر . شعر دیلیله یازیلمیش بوکتاب قره‌خانلی‌لار زمانیندا ، ۱۰۷۰ ایلینده یوسف خاص حاجب طرفندن‌یازیلیب وقره‌خانلی‌حاکمی‌بغراخانا اهدا‌ائدیلمیشدر . بواثر قدیم تورکجه یاخاقانی تورکجه‌سیله یازیلمیش وعروض وزنلی ، متقارب بحرینده مثنوی در. کتابین‌موضوعی اوگوت (نصیحت) وعقل‌وعلمین‌فایدالاریندن بحث ائدر . دانیشمالار پادشاه و وزیری آراسیندا جریان تاپیر ، آشاغیدا بیر مثال ذکراده ائده‌جه‌ییك :

بیلیگ بیرله بگ‌لر بودون باشلادی
اوکوش بیرله ایل کون ایشین ایشله‌دی

یعنی بیگ‌لر بیلگی ایله ائلین‌باشی اولدولار
ائل‌وملت‌عقل‌ایله گونده‌لیك‌ایشلرینی‌اداره‌ائتدیلر(۶و۷)

اسلامیت دورانی‌نین‌ایکنجی بؤیوك اثری **دیوان لغات‌الترك** کتابیدر . بوکتاب اوچ ایل **قوتاقوبیلیگ** دن صونرا وکاشغرلی‌محمودطرفندن عربلره تورکجه ئورگتمگ ایچون یازیلمیش وبغداد خلیفه سینه تقدیم ائدیلمیشدر . بوکتابدا تورکجه‌نین گرامری و مختلف لهجه‌لری ، ائل‌لرین آدلاری ویئرلری شرح وئریلمیش واسکی آتاسؤزلری‌ده ذکر ائدیلمیشدر . (۸و۹)

اوچوبخومشهور اثرده ادیب احمدطرفندن ۱۲ اینجی عصرده شعر دیلیله‌یازیلان **عتبة‌الحقایق** در . بواثرین‌موضوعی دین‌واخلاق‌دروعروضون متقارب بحرینده‌وموعظه شکلنده یازیلمیشدر .

ادیب احمد آنادان دوغماکور، فقط ایمان‌باخیمیندان قدرتلی بیر شاعر در . اثری بش منظومه ویوزبیر رباعی‌دن عبارتدر . (۱۰) .

آذربایجان اولکه سینده ایلك دفعه تورکجه شعریازان قطران در . (۱۱)

نظامی گنجه‌ای لیلی ومجنونون مقدمه سینده تورکجه یازماق ایسته دیگینی‌بیان

ائدرکن پادشاهین امریله اثرینی فارسجا یازمیشدر.

مولوی بوتون اثرلرینی فارسجا یازدیغی حالدا بیر نئچه ملمع و تورکجه شعر یازمیشدر . بورادا بیر ملمع وبیر ده تورکجه شعرینی گتیریریك : (۱۲)

دانی که مـن بعالـم یالقوزسنی سـورمن
چون در برم نیائـی اندر غمت اولرمـن
من یار باوفایم بـر مـن جفا قیلیرسـان
گرتومرانخواهی‌من‌خودسنی تیلرمن (دیله‌رم)
روئی چو ماه داری مـن شاد دل از آنـم
از آن شکر لبانت بیر اوپکی نن تیلرمن
هـر دم بخشم گوئـی برقیل منم قاتیمدان
من روی سخت کرده نزدیك تـو دورورمن
روزی نشست خواهـم یالقوز سنین قاتیندا
هم‌سن‌چاخیرایچرسن‌هم‌من‌قوپوز(ساز)چالارمن
ماهی چـو شمس تبریـز غیبت نمود گفتند
از دیگری نپرسید مـن سویله‌رم آرارمـن

تورکجه شعری :

گله‌سن بـوندانسنـه مـن غـرضیم یـوخ ایشیدورسن
قالاسان‌آندایاووزدر (بداست)یالقوزقاندا(هاردا)قالرسن
چلبی (شیخ)درهامودیرلیك‌چالابا (بخدا) گل نه‌گزرسن
چلبـی قـولارین اسیستر چلبی‌ئـی نـه صانـورسن
نه اوغوردورنه اوغوردور چالاب آخزیندا قیغیرماخ (چاغیرماخ)
قـولاغون‌آج‌قـولاغون‌آج بـولاکیم (اولاکی) آندادولارسن

آذری تورکجه‌سیله یازیلمیش‌ان‌قدیم‌اثرلردن بیری ده **د ده قورقود** کتابی در . کتاب دا اوغوز ایلینین‌داستانلاری‌نثروشعردیلی‌ایله یازیلمیشدر. داستانلرین بیر قسمتی چوخ قدیم دروحتی اسلامدان‌قاباخکی زمانلارا مربوط دور . اوغوزلارآذربایجانا گلدیگدن صونرا تازه یئرلرینده‌کی آدلاری داستانلارا آلمیشلار . د ده قورقود تورك ائلرینه مخصوص اوزانلار یعنی سازلی خلق شاعر لریندندر وقوپوزونو چالا ـ چالا ایل داستانلارینی دیله گتیریر .

د ده قورقود ایلین آق ساققالی و باش بیلنی در . او قهرمانلارا آدوآئللره اوگودوئریر .

بواثرگچن عصرین صونرندا برلین درسدن کتابخاناسیندا تاپیلدی . بیر مدت صونرا واتیکان کتابخاناسینداداً آیری برنسخه‌سی اله‌گلدی . اثر ده تاریخ و مولفین آدی یوخدور . بیله نظره‌گلیرکی اثر ۱۵و۱۶ اینجی عصرده یازیاآلینمیشدر . ددەقورد

کتابی دنیا شاه اثـر لریندن و اولمز اثر لردن بیری در و بیر چـوخ دیللره ترجمه ادیلمیشدر . (۱۳)

انگلیزجه ترجمه لردن فارسجایا ایکی ترجمه‌سی چیخمیش . (۱۴و۱۵)

آذری‌لهجه سینده‌ان اسکی شاعرلردن بیری **حسن اوغلو**ویاپورحسن‌اسفراینی‌در. بوشاعر ۱۳ اینجی عصرده یاشامیش و دولتشاه سمرقندی‌نین تذکرة الشعراسینده عارف وموحد بیر شاعر کیمی توصیف ادیلمیشدر . حسن اغلوترکجه وفارسجا شعریاز میشدر .

عمادالدین نسیمی ۱۴ اینجی عصرده یاشامیش وآذری شعرینین ایلك بؤیوك استادی در . نسیمی‌ده دیوانینی ایکی‌دیلده یازمیشدر . حروفی طریقتینین باشجیسی‌اولان تبریزلی فضل‌اله نعیمی‌نین شاگردیدیر وبویولداداشهید اولمو شدور . ۱۴۰۷ ده‌حلب ده‌دریسی سویولاراق اولدورولموشدور .

آذری‌شعرینین بؤیوك سیمالاریندان‌بیری **شاه‌اسماعیل‌ختائی**در. ختائی‌شیعه‌لیر سیمی‌نین قوروجوسودورآیریجاخلق‌شاعریدر. اوئولدوکدن‌صونراآذربایجان‌وآناطولونون شرق کندلرینده آدی داستانلاراکچمیشدر . (۱۶)

۱۶ - اینجی عصرین ان پارلاخ شاعری **فضولی** در . اوچ دیلده یعنی‌تورکجه، فارسجا و عربجه شعر سویله‌میش وباشقا تورك لهجه‌لری شاعر لرینه‌ده تاثیر ائتمیشدر. بوراداونون غزل لریندن برنمونه گتیریریك :

منی جاندان اوصاندردی جفادای یار اوصانمازمی
فلکلـر یاندی آهیمدان مـرادیم شمعی یانمازمی
قامو (هامی) بیمارینه جانان دوای دردائدراحسان
نیچون قیلمازمنه درمـان منـی بیمار صانمازمـی
شب هجران یانارجانیم دوکرقان چشم گریانیم
اویا دیورخلقی افغانیم قارابختیم اویـا نمازمـی
گل رخسارینه قارشی گوز ومدن قانلی آخار صو
حبیبم فصل‌گل دوربو آخار صـولار بولا نمازمی
غمـی پنهان ادردیـم مـن دیدیلریاراقیل روشن
دیسم اول بیـوفابیلمم اینانورمی اینـا نمازمـی
دگیلدیم من سنه مایل سن ایتدین عقلیمی زایـل
منه‌طعن ایلیـن غافـل سنی گورجك اوتا نمازمی
فضـولـی رنـدوشیدا در همیشه خلقـه رسوادر
صورون‌کیم‌بونه سودادربوسودادان‌اوصا نمازمی (۱۷)

آذری شاعرلری‌نین مهم بیر عده‌سی خلـق دیلینده شعر قوشمیشلار (**شفاهی ادبیات**) بونلارساز شاعرلریدر . وخلق داستانلارینی شعر دیلیله وسازلابیان ائتمیشلر.

بوگونون عاشق‌لاری بوساز شاعرلری‌نین یادگاریدر . ۱۷ اینجی عصرده شاه عباسین فارسجی‌لیق سیاستیندن و ایران پایتختی‌نین اصفهانا انتقالیندن صونرا آذری کلاسیك ادبیاتی دور اخلادی فقط ساز شاعرلری ایشلیرینه دوام ایتدیر و آذری شعر و داستانلارینی یاشاتدیلار . بونلارین ان مشهورری اصلی وکرم وعاشق‌قریب وکوراغلو داستانلاریدر .

۱۸ اینجی عصرده شمال آذربایجانیندا بؤیوك شاعر لرچیخمیش . بونلارین ان مشهورلاری **ملاپناه واقف ووادادی** در. واقف قره‌باغین‌باش وزیری اولوب‌ره‌آلیست بیر شاعر در . شعرلری عاشق‌علی‌اصغر وعاشق حسین کیمی‌خلق شاعرلرینه الهام‌قاینا‌غی و اولگو اولموشدور . (۱۸)

۱۹ اونجو عصرده شمالی آذربایجان آناوطنیمیزدن تزار روس امپراطور لوغو زوریله آیریلمیش وگوز لریمیزین یاشیله دولموش اولان‌آراس‌چایی ایکی‌قردش‌آراسینده سرحد اولموشدور . بوعصرده اوروپا داگیدن فکری حرکتلراول شمال صونرادا ایران آذربایجانینا گلمیشدر.شمالدا **عباسقلی آقاباکی‌خانلی‌وقاسم‌بیك‌ذاکرومیرزا شفیع واضح و میرزا فتحعلی آخوندزاده** کیمی بؤیوك‌شاعرومتفکرلر ظهورائتمیشدر . بوعصرین‌بؤیوك شاعرلریندن بیری ده قره‌باغ‌خانی‌نین‌قیزی **ناتوان‌خورشیدخانم** در .

میرزا فتحعلی آخوندزاده شرق‌ده ایلك تـآتراثری (نمایشنامه) یازان آدامدر نمایشنامه‌لری فارسجایا وبیرچوخ اروپا دیللرینه ترجمه ائدیلمیشدر .

تفلیس‌ده **جلیل‌محمد قلیزاده** طرفندن‌چیخان **ملانصرالدین** مجله‌سی‌اورتاشرقده نظیری اولمیان فکاهی وطنز بیر نشریه ایدی . بومجله‌ده (ساتیریك) طنز و هجو شعرین بؤیوك استادی علی‌اکبر صابرده یازی یازاردی . **صابر** انقلابی فکر لرینی مزاح وهجو شکلنده شعر دیلیله بیان اتمیش و زمانی‌نین خـراقه‌لریله امان سیزجاسینا مجادلـه ائتمیشدر . صابرین دیوانی **هوپ هوپ نامـه** آتالاریمز زمانیندا هر آذربایجانلی‌نین ائوینده تاپیلیردی .

مرثیه و نـوحه ادبیاتـی ـ بوشکده شعر یازماق شاه اسماعیل زمانیندان باشلامیش و بوگونه قدر دوام ائتمشیدر . شاه اسماعیل ختائی وفضولی کربلافاجعه‌سینی شعرله بیان ائتمیشلر .

دخیل‌مراغه‌ای کربلاشهید لرینین احوالینی‌یدی جلدده تورکجه یازمیش وبواثر بیر چوخ مرثیه ونوحه قوشان شاعرلره مراجعه و الهام قاینا‌غی اولموشدور . بوشاعر لرین‌ان مشهورلاری **سیدفتاح مراغه‌ای‌وحاجی‌خداوردی خوئی‌وابوالسحن راجی ونباتی وقمری ورنجورخانم** در .

۲۰ اینجی عصرده شمال آذربایجاندا شعر وادبیات چوخ قاباغاگتدیگی‌حالده‌ایران آذربایجانیندا پهلوی خاندانی‌نین استبدادی وتورك‌دوشمانی‌سیاستی سایه‌سینده‌تورك‌دیلی وفرهنگی دوراخلامیش وحتی دالیاگتمشیدر .

بوعصرین شمال آذربایجان شاعرلریندن بیرنچه‌سینی‌ذکراده‌جاغوخ :

صمدوورغون (۱۹۵۰ ده اولموش ملی شاعر) **وسلیمان رستم‌ومشهورغزل**

شاعری مرحوم **واحد و بختیار وهابزاده** و ایران سور گونلرینین خانم **مدینه گلگون وبالاش آذراغلو وعلی توده**. .(۱۸)

ایراندا تورکجه‌نین قدغن اولدوغوایچون آذری شاعر لریمیز اثرلرینی داهاچوخ فارسجا یازماق مجبوریتنده‌قالمیشلار. آذربایجان‌دموکرات‌فرقه‌سی‌نین بیرایل‌سورن‌حاکمیتی زمانیندا آذربایجانداتورك دیلی‌رسمی اولموش‌وتورکجه درس کتابلاری اوخوتولموشدی فقط حکومت مرکزی‌نین اوردوسو آذربایجانا گلدیگدن صونرا بوتون تورکجه کتابلار یاندیریلمیش وتورکجه اوخویوب یازماق گینه قدغن اولموشدور .

بوخفقان دورینده بعضی شاعر لریمیز پهلوی یاساغینا باخمیاراخ اؤزآنا دیلبنده‌ده شعر یازمیشلار . بونلاردن **استاد شهریار** ان مشهور شاعر یمیز در . اونون فارسجا شعرلری بوتون ایران ملتینی مفتون ایلمیش واونوهرکسه تانیتمیشدر. تورکجه‌یازدیخی **حیدر باباسی**د نیانین ادبی شاه‌اثرلری آراسینه گرمیش و بیر چوخ دیلره ترجمه ادیلمیشدر .

مراغه‌لی **ب . قره چورلو - سهند** گرچی ئوز وطنینده غریب کیمی قالمیش اما شمال آذربایجاندا و حتی تورکیه‌ده تانینمیش شاعر لردن بیر یدر . سهند دده قورقود داستانلارینی بوگونون آذری تورکجه‌سیله‌شعره‌چکمیش ملی‌حماسه‌لریمیزی دیریتمیشدر. اونون سازمین سوزو آدلی دیوانی ادبی‌باخیمدان دینانین ان گوزل حماسه لریله اولچوله‌بیلن و مجتوانظرینین خلقیمیزین قهرمانلیقلارینی و اوستون سجیه‌لرینی گوزل دیلله‌بیان ادن ملت‌نامه ویا ایل‌نامه‌میز در .

ساحر قوتلی بیرآذری شاعری اولماخلابرابرتورکیه ادبیاتینادا واقف در.

کریمی مراغه‌ای‌طنزیازان‌شاعرلریمیزدندر. **اعتمادوعلی‌تبریزی**وداهابیرچوخ حرمته لایق شاعر لریمیز واردر. گلجکده اونلاردان‌واثرلرینین بحث‌ایده‌جاغوخ .

آذری ادبیاتی فولکلور باخیمیندان تورکجه‌نین ان زنگینی در . فولکلورو موزون مهم بیر قولونو آتاسوزلری وتاپماجالار تشکیل ایدر .

دکتر جاوید آتاسوزلری و تاپماجالار حقنده آذربایجان فولکلور نمونه‌لری آدیله ایکی جلدکتاب‌یازمیش . بوکتابین ایکنجی‌جلدی پهلوی‌رژیمی مامورلاری‌طرفندن توقیف ادیلمیشدر .

تئاتر و موسیقی - آذربایجانین تئاتری اورتاشرقین ان قدیم و پارلاخ تئاتری اولدوغوحالده پهلوی زمانینده قدغن ادیلمیش حتی آذری موسیقی سیده بیر چوخ یرلرده ممنوع اولموش . بوقدغن و یا ساخلارا هیچ بیر قانونی ماده و دلیل اولمادیغی حالده کچمیشده‌کی شووونیست رژیم،فارسلاردان باشقا ایرانین بوتون خلقلرینی فطری حقلری اولان‌اوزآنادیلی‌و فرهنگیندن‌محروم‌براخمیشدیر .امیدایدرم‌اوفاسدوفاشیست‌رژیمین‌انقلاب اسلامی‌ایله‌اورتادان قالخماسیله‌اونون‌مفکوره‌سی‌وفرهنگی‌ایزلری‌ده‌سیلینسین‌ونجه‌کی‌عصر یمیزین بیوك فیلسوفی برتراندراسل دیمیشدیرکی فرهنگی استعمار سیاسی استعمار دان داها فجیع و تهلکه لیدر و اونویوخ اتمك سیاسی استعمارین محویندن داهاچتین دیر .

یوخاریدا سویله دیگیمیز سبب لردن اوتوروبیزیم بوگونکو آذری تورکجه مبز شمال آذربایجان. تورکجه‌سی کیمی گوزل و تمیز و زنگین دگیلدیر ، بیر چوخ فارسی کلمه و اصطلاحلاریله قاریشمیش ویالقیز دانیشمادیلی اولاراق خلق‌آراسینده قالمیشدیر. بودیلی یازی دیلی شکلنده ده ایشلتمك و اونو اصلاح و انکشاف اتدیرمك و آذری قردشلریمزه اونون گرامرویازماسینی اورگتمك بیزیم ملی وظیفه وبورجوموزدور .

آذری تورکچه سی‌نین گرامرینی اورگنمك ایچون دوستوم **م . ع فرزانه** نین یازدیغی **مبانی دستور زبان آذربایجانی** کتابینی جوان همشهریلریمه اصرارلا توصیه ایدرم .

الفبامسئله سینه گلینجه بوگون تورك دیللری لاتین واسلاو وعرب حرفلریله‌یعنی اوچ مختلف الفباایله یازیلماختادیر . عرب حرفلری مین‌ایلدن چوخدور مسلمان تورکلر طرفندن الفبا ایچون قبول‌ادیلمیشدیر . لاتین الفباسی ایلك دفعه باکوده صونراداتورکیه ده (۱۹۲۸) رسمی الفبا قبول ادیلمیش فقط باکودا ۱۹۴۰ دن صونرا اسلاو حرفلری لاتین حرفلری یرینه کچمیشدیر . عرب حرفلری دوقوز سسلی حرفی اولان تورکجه‌یه کافی اولماییب بعضی اشارتلرله بونقصانلاری جبران اتمك لازم دیر . بوخصوصده تورکولوژی عالمی دوستوم **دکترحمیدنطقی** ۱۲۵ قاعده‌لرآدینده‌برکتاب یازمیشدیر. عرب حرفلریله آذری تورکجه‌سینی درغرو وهرکسین اوخویا بیله‌جاغی شکلده یازماخ ایچون بوقاعده‌لری اوخوماخ وازبرلماخ لازمدیر . (۱۹و۲۰و۲۱و۲۲و۲۳و۲۴و۲۵) .

طهران . فروردین ۱۳۵۸ -ج - ه - تبریزی

منابع و مراجع :

۱ ـ یادداشت‌های انوشیروان . ترجمه صفوی .
۲ ـ تاریخ ایران تالیف حبیب‌اله شاملوئی .
۳ ـ اورتا آسیا تورك تاریخی حقنده درسلر . پرفسورو . بارتولد . استانبول ۱۹۲۷ .
۴ ـ اورخون آبده‌لری . پرفسورمحرم ارگین . استانبول ۱۹۷۰ .
۵ ـ بیوك تورك ادبیاتی‌تاریخی . و. ماهر قوجاتورك . انکارا ۱۹۷۰ .
۶ ـ قوتادقو بیلیگ . فرغانه نسخه‌سی . استانبول ۱۹۴۳ .
۷ ـ قوتادقوبیلیگ اینجه‌لمه‌لری . آ . دیل‌آچار . تورك دیل‌قورومویایین لاری . انکارا ۱۹۷۲ .
۸ ـ دیوان لغات الترك . محمودکاشغری .
۹ ـ دیوان لغات ترك دیزینی . پرفسور احمدجعفر اوغلو . تورك دیل‌قورومو یایین‌لاری . انکارا ۱۹۷۲ .

۱۰ ـ رسملی تورك ادبیات تاریخی . ن . س پانارلی . اوچونجوجلد . استانبول
۱۱ ـ تورك دنیاسی‌ال کتابی . پرفسور احمدجعفراغلو . انکارا (۱۹۷۶)
۱۲ ـ رسملی‌تورك ادبیات‌تاریخی . ن . س . پانارلی . دوردونجوجلد . استانبول
۱۳ ـ ده‌دم قورقودون‌کتابی . اورخان‌شائق‌گوك‌یای . استانبول ۱۹۷۳
۱۴ ـ حماسه‌ی ده ده قورقود . اثر انار . ترجمه ابراهیم دارائی . تهران ۱۳۵۵
۱۵ ـ کتاب باباقورقود .
۱۶ ـ دیوان شاه‌اسماعیل ختائی . استانبول
۱۷ ـ کلیات دیوان فضولی . استانبول وتبریزچاپی .
۱۸ ـ آذربایجان ادبیاتی . تورك دنیاسی ال‌کتابی ، پرفسور احمد جعفر اغلو . انکارا (۱۹۷۶)
۱۹ ـ تورك دیلی‌تاریخی . پرفسور احمدجعفراغلو . استانبول (۱۹۷۰)
۲۰ ـ تورك دیل بیلگیسی. پرفسورمحرم ارگین . استانبول (۱۹۷۲)
۲۱ ـ آذری توکجه‌سی . پرفسورمحرم ارگین . استانبول (۱۹۷۱)
۲۲ ـ قوسی تبریزی ومیرزاشفیع . ترجمه . ح . صدیق .
۲۳ ـ آثاری ازشعرای آذربایجان . ح . صدیق .
24 ـ Principe De Grammaire Turque Jean . Deny. Paris 1955
25 ـ Basic Gaurse in AzeabayJani . Fred . W . Householder . JR . M . Lotfi , indiana Unjversity Publicatins . 1973

آذربایجان ادبیات تاریخینه بیرباخیش

یازان: دکتر جواد هیئت

آذربایجان ادبیاتی دئیلدیکده بواولکه‌ده عصرلردن بری یاشان خلقین آنادیلی اولان آذری تورکجه‌سی‌نین ادبیاتی و اونون تاریخی تکاملی اثناسیندا ویردیگی اثرلری قصد ائدیروخ. بودیلین آذربایجان دان باشقا ایرانین دیگربرلرینده‌کوتله‌وداغینیق حالده یاشان خلقلرین‌ده دیلی اولدوغونو بیلیریك. ایراندان باشقا ترکیه‌نین شرق ولایتلرینده‌و عراق‌ده‌یاشایان‌تورکلرین‌ده بولهجه‌ایله‌دانیشدیقلاری معلومدور. بوصایدیغیمیزسبب‌لردن اؤتورو آذربایجان ادبیات تاریخینده بوتون بواولکه‌لرده یاشامیش و اثرلرینی آذری تورکجه‌سیله یازمیش شاعر و یازیجی لاردان بحث ائده جاغوخ.

مثلا فضولی‌کیمی عراق تورکلرینه منسوب آذری شاعرلرینن و یاسیواسلی قاضی برهان‌الدین‌دن آذربایجان شاعرلری‌آراسیندا بحث وتدقیق ائده جاغوخ. ده‌مك اولکه‌دن چوخ دیل مسئله‌سی موضوع بحث دیر. نجه‌کی آذربایجانین نظامی وخاقانی کیمی‌ؤیوك شاعرلری اثرلرینی فارسجا یازدیقلاری ایچون فارسی ادبیاتی‌تاریخینده مطالعه‌ائدیلیرلر.

آذری تورکجه‌سینین ادبیات تاریخینی ایکی دوره‌یه آیرماق لازم: بیرینجی دوره بولهجه‌نین ظهوروندن قاپاخکی دوره یعنی اسکی تورکجه و یا ترکی قدیم دوره‌دیر. ایکینجی‌سی‌ده آذری تورکجه‌سی ظهور و آذربایجاندا خلق دیلی اولدوقدان صونراکی دوره.

اسکی تورکجه دورنده یازیلان اثرلردن نشریه‌میزین بیرینجی صایی‌سیندا «آذری تورکجه‌سی‌نین تاریخینه قیصا بیرباخیش» آدلی مقاله میزده قیصا جا بحث اتمیشدیك. بوموضوعدا داها مفصل بحثی باشقا بیروقته بیراخاجاغوخ.

بوگون‌آذری تورکجه سیله‌یاریلمیش اثرلرو یازیجیلاریمیزدان بحث ائده‌جاغوخ.

ایندیه‌جن آذربایجان ادبیات تاریخی حقینده کامل بیر کتاب یازیلماماسی شایان تأسف‌دیر. یوخاری آذربایجاندا بوباره‌ده بیرنچه اثر یازیلمیشادا هیچ بیری کامل دگیلدیر. بو بوشلوغو دولدورماق ایچون آذربایجان فرهنگینی بیلن یازیجی لاریمیزدان برهیئتین بو ایشه عزم اتمه‌سی و بیرآن اول ایشه باشلاماسی لازیمدیر.

حسن اوغلو: آذری تورکجه‌سیله ایلك دفعه‌شعر یازان‌حسن اوغلودیر. شیخ‌عزالدین اسفراینی‌خراسان‌تورکلریندندیر وتورکجه‌وفارسجاشعر یازمیشدیر. فارسجاآدی پورحسن‌دیر. بوشاعر ۱۳ اونجی عصرین صونلاریندا و ۱۴ اونجی عصرین باشلاریندا یاشامیش و شعرلری خوارزم‌دن آناطولیاقدر یاییلمیشدیر. بوگون اوندان بیرتوزکجه وبیرده فارسجا غزل قالمیشدیر. دولتشاه سمرقندی‌نین تذکرةالشعراسینده عارف وموحد بیرشاعر کیمی توصیف اثدیلمیشدیر. آشاغیدا حسن اوغلونون تورکجه غزلینی نقل ادیریك:

آپاردی گونلومی بیرخوش قمر یوز جان‌فزا دلبر
نه دلبر دلبر شاهد، نه شاهد شاهد سرور
من اؤلسم سن بت شنگول صراحی ایلمه قل قل
نه قل قل، قلقل باده نه باده باده‌ی احمر
باشیمدان گئمه‌دی هرگز سنینله ایچدیگیم باده
نه باده باده‌ی مستی نه مستی، مستی ساغر
شها شیرین سؤزون ایلر مصرده بیرزمان کاسد
نه کاسد کاسد قیمت نه قیمت قیمت شکر
توتو شمایینجا در آتش بلیرمز خصلت عنبر
نه عنبر عنبر سوزش نه سوزش سوزش مجمر
ازلده جانیم ایچینده یازیلدی صورت معنی
نه معنی معنی صورت نه صورت صورت دفتر
حسن اوغلوسنه گرچه دعاچی دیرولی صادق
نه صادق صادق بنده نه بنده بنده‌ی چاکر

بو غزل‌ده چوخلی ظرافت و صنعت ایشلنمیشدیر مثلا ایکینجی مصرعلرده کی نه یرینه چه تویارساق غزل تورکجه فارسجا بیرملمع اولور.

شاعرعلی نین **قصه‌یوسف** اثرینی (۱۲۳۳) آذربایجان دیلچی وتاریخچیلری آذری تورکجه‌سینه‌منسوب بیلیرلر. تاتارشناسلاردا همین‌اثری‌بلغار ـ تاتاردیلینه‌عائداولدوغونو قبول اندیرلر. ترکمن دیلچیلری‌ده بوشعر اثرینی اؤزلرینینکی بیلیرلر.

قاضی برهان‌الدین: آذری تورکجه سینین ایکینجی ویا اوچونجی بؤیوک شاعری قاضی برهان‌الدین دیر. (۱۳۹۸ -۱۳۴۴) اوسالور بویونا منسوب اولوب سیواس شهرینده باباسینین یانیندا تحصیل گؤرموش و ایگیرمی یاشیندایکن باباسی اؤلونجه اونون یرینه شهرین قاضی‌سی سچیلدی. تورکجه، فارسجا و عربجه شعر یازمیش. تورکجه دیوانی غزلیات و رباعی و توبوناکلاردان[1] تشکیل اولموشدور. بوشاعرین سیاسی و علمی شهرتی شاعرلیگینی کولگه‌ده بیراخمیشدیر. سیواس قاضی‌سی اولاندان صونرا امیرغیاث‌الدینین تیرزیله اولنمیش و اؤز آدیناپیر دولت تورموش و ۱۳۹۷ ده آق‌قویونلو دولتی‌نین باشجی‌سی طرفندن اؤلدورولموشدور.

قاضی برهان‌الدین دیوانی‌نین تکجه الیازما نسخه‌سی لندن‌ده بریتیش موزئوم‌ده‌دیر. بودیواندا ۱۵۰۰ غزل ۲۰ رباعی و ۱۱۹ طویوق واردیر.

قاضی برهان‌الدین دیوانی T.D.K (تورک‌دیل کورومو) طرفندن ۱۹۴۳ ده‌استانبولدا چاپ اولموش. اشاغیدا بیرغزلینی نقل ائدیریک:

اولموش تنیمه عشقی اونون روح دگول‌می
غمزه‌سی ایله دل داحی مجروح دگول‌می
عشق ایله قاووشدی کونولوم یولونا اونون
عشق ایله تاخیلان قاپو مفتوح دگول‌می
کیرپیگی‌نه قیلدوغونی سن صانما معما
کونولده اونون یاره‌سی مشروح دگول‌می
مین‌ایلده اگر نوح یاشادی‌سه مین‌یاش
اول یاش منه بیرلحظهٔ ممنوح[2] دگول‌می
معشوق ایله عاشق بیراولورعشق اودیله
مادح داحی پس‌هم‌گینه ممدوح دگول‌می

تویوق ادبی نوعینی ایلك دفعه او بیزه تانیتمیشدیر. قاضی برهان‌الدین حقیقی‌بیر مجاهد اولدوغو حالده عاشقانه شعرلرده توشموشدور. آشاغیدا قاضی برهان‌الدین دن بیرتویوق نمونه‌سی نقل ائدیروخ:

حقه شوکور(شکر)توچلارین دورانیدیر. جمله عالم بوده‌مین حیرانیدیر.
گون باتاردان گون دوغان یره ده کین عشق ارینین بیر نفس سیراییندیر.

نسیمی: اون دوردونجی‌عصرین‌ان ممتاز آذری‌شاعری عمادالدین‌نسیمی‌دیر. اوایلك دفعه آذری تورکجه سینده شعر دیوانی یاراتمیش، فارسجا و حتی عربجه ده دیوان یاز -

---

۱ــ تویوق بیرغزلین ایکی بیتی کیمی قافیه‌له‌نن رباعیه بنزر وداها چوخ فاعلاتون فاعلاتون فاعلون وزنیله‌یازیلیر. رباعی کیمی حکمتی و تصوفی و فلسفی احساسلاری آنلاتیر.

۲ــ احسان ائدیلمیش.

میشدیر. فقط عربجه دیوانی مفقود اولموش والیمیزه چاتما میشدیر. یازدیغی ملمعاتدان عربجه‌ده استاد اولدوغوبلی دیر. نسیمی‌نین شعرلری غنائی شعرین ان‌گوزل نمونه‌لریدیرو آذری شعرینه ادبی شکل ورمن اودور.

نسیمی‌نین دوغولدوغو یروایل بلی‌دگیل. بؤیوك بیراحتمالا گوره ۱۳۶۹ میلادی‌ده شیروان اطرافیندا شماخی‌ده دوغولدوشدور. عراق تورکلری‌نسیمی‌نین بغداد حوالی‌سینده دنیایاگلدیگینی یازیرلار واونوعراق ترکمنلری‌نین ایلك‌شاعری‌صایرلار. نسیمی‌عمرونون بیرقسمتی‌نی باکودا کچیرمیش‌دیر. نسیمی حروفیه فرقه‌سینین قوروجو سواولان تبریزلی فضل‌الله نعیمی‌ایله شیرواندا تانیش اولموش و اونون شاگردلیگینی قبول اتمیشدیر و صونرادانعیمی‌نین خلیفه‌سی‌وان قوتلی‌مبلغی اولموشدور.

نسیمی استادی فضل‌اله‌حقینده بئله سویله‌میش:

فاوضاد ولاما دوشدی کونلوموز — کعبه‌واحراماادوشدی‌کوناوموز
عشق بی‌انجاما دوشدی کوناوموز — جاودانی نامه دوشدی کونلوموز

فوض‌ول حرفلری فضل‌اله نعیمی‌نین آدینداکی فضل‌کلمه‌سی‌نی تشکیل ائدن حرفلردیر. جاودانی نامه‌ده اونون معروف اثری‌نین آدی‌دیر.

حروفیه فرقه‌سی قرآنی باطنی‌لر کیمی تفسیر ادیب قرآن‌دا کائناتین ك و ن (کن) تلفظ‌اولدوقدان صونرایارادیلد یغی ایچون هرشیدن قاباخ حروفون خلق اولوندوغونا و وارلیغین (عالم وجود) حروفدان میدانا گلدیگینه اینانیر و بونون ایچون الفبا حرفلرینه اسرارانگیز بیر معنی و چوخ احترام قائل‌دیر.

من اوتوزایکی حروفم لم‌یزل — یوخدور اورتاغیم نه‌مثلیم نه بدل
چون ابددیر آخریم اول ازل — اول و آخر منم عزوجل

بیرچوخ مورخ و محقق‌لر حروفیه طریقتینین وحدت وجودا قائل الدوغونو یازیرلار، لفظ حروفی‌لر بوتون موجوداتی ذات ازلی واللهین الزو و هرشیئی نشوونما و حرکت و تکامل‌دا اولدوغونا اینانیرلار.

چون هستی‌مازکاف ونون پیدا شد — ماهیت کاف و نون عین ماشد.
او را چوبظاهر صفات اسما شد — اشیا همه او واو همه اشیا شد.

نسیمی انسانی مظهرجمال حق بیلیر و روح و جسم آیریلیغینا اینانمیر.

نسیمی در رخ خوبان جمال‌الله می‌بیند — بیا بشنو ز گفتارش بیان سرسبحانی
طریق رسم دو بینی رها کن ای احول — که‌یك حقیقت‌وماهیت است‌روح‌وبدن

نسیمی‌نین قرده‌شی (شاه‌خندان) اونون بوشکلده آچیق دانیشماغیندان اؤتورو اونون صونوندان مضطرب اولوب اونا سرساخلاماسینی سویلر. نسیمی قرده‌شینه بویله جواب وریر:

دریای محیط جوشه گلدی　　کون ایله مکان‌خروشه گلدی
سرازل اولدی آشکارا　　عاشق نیجه ایلسون مدارا

فضل‌اله نعیمی امیرتیمورون اوغلو میرانشاه طرفیندن اؤلدورولدوخدان صونرا نسیمی باکودان آناطولیاگتمیش و اورادا شعر و فلسفی غزللریله حروفی مکتبینی تبلیغ اتمیشدیر. فقط بیر مدت صونرا اورادان دا حلبه گتمگه مجبور اولموشدور. بودوره‌ده حلب و مصرده اصل‌لری تورك اولان مملوك‌لار حکومت ادیردیلر. حلب مفتی‌سی پادشاهین امریله نسیمی‌نین قتلینه فتوا ورمیش و مفتی‌نین حضوروندا دریسی‌صویولاراق اؤلدورولموشدور.

نسیمی غزللرینده نظامی، عطار و مولوی‌نین نظم و عرفان و وجدیندن بهره آلمیشدیر. نسیمی‌حافظین عصرینی‌درك ادیب وفارسجا شعرلرینده اوندان آدآپارمیشدیر. نسیمی اؤز معاصر و اخلافیندا چوخ تأثیر قویموشدور.

حبیبی، فضولی. ختائی و قوسی‌نین شعرلرینده اونون تأثیری آشکار دیر.

نسیمی آناطولی و ترکمن لهجه‌لرینده ده شعر قوشموش و شعرلرینی خلق‌دیلینه .خین یازدیغی ایچون خلقین سوگی و رغبتینی قازانمیشدیر.

نسیمی‌نین‌تصوف‌شعرلری اورتاآسیادابوگون‌داحی معروفدور (وامبری vambery) آناطولی‌دابکتاشی‌تکیه‌لرینده نسیمی مقدس بیرشاعرکیمی تدنیمیشدیر.

نسیمی ایده‌آلیستیك فکرلرینی غزل، قصیده، مثنوی، مستزاد و ترجیع‌بندلرینده بیان اتمیشدیر. اونون فلسفی رباعی‌لری آذری تورکجه‌سینده ایلك یازیلان رباعی‌لردیر:

گل که مشتاق الموشام دیدارینا　　ویرمیشم جان زلف عنبر بارینا
محرم ائتدین چون منی اسرارینا　　ای پری گل چك منی بردارینا

صاف ایچن هردم صفا حاصل قیلور　　درد ایچن درده دوا حاصل‌قیلور
کیم که یاربی وفا حاصل قیلور　　جانینه یوزمین بلا حاصل قیلور

عاشقین سیرانی اول عالم‌ده‌دیر　　گورمی‌ین شول عالمی ماتم‌ده‌دیر
کنت‌کنزن گوهری آدم‌ده‌دیر　　آدم اول‌می‌دیرکه جام‌جم‌ده‌دیر

نسیمی‌نین تورکجه غزللریندن‌ایکی‌نمونه:

دوداغین قندینه شکر دئدیلر　　جان شیرینه گور نه‌لر دئدیلر
دئدیلر کیم دهانی یوخدور اونون　　بیخبرلر عجب خبر دئدیلر
اهل معنی خجسته صورتینه　　معنی واهب الصور دئدیلر
حقدن ایراغ ایمیشلر آنلارکیم　　سنی ای نور حق بشر دئدیلر
فتنه دوشدو جهانه یوزوندن　　بوجهتدن سناقمر دئدیلر
عنبر افشان صاچینا عارضینه　　یاسمین اوزره مشك‌تر دئدیلر

باخ اونون یوزونه الاهنی‌گور — اهل معنی بودور نظر دئدیلر
شامه بنزتدیلر قارا صاچینی — عارضین نورینه سحر دئدیلر
کیرپیکین اوخونه قاشین یایینه — عاشقین سینه‌سین سپر دئدیلر
جان دئمیشلر دوداغینه هی‌هی — بو سوزوگورنه مختصر دئدیلر
شب یلدادورورصاچین گجه‌سی — صورتین بدرینه قمر دئدیلر
ای نسیمی محیط اعظم سن — گرچه الفاظینه گوهر دئدیلر

چون منی بزم ازلده ایله‌دی اول یار مست
اول جهتدن گورولور بوچشمیمه دیار مست
عشق سبحانی‌می ایندن واله اولدی شویله بیل
عرش مست و فرش مست و کوکب سیار مست
انبیا و اولیا و اصفیا و اتقیا
اولدولار حق مجلسینده شویله‌بی هوشیار مست
کونلوموز نور تجلی جسمیمیز دیرکوه طور
جانیمیز دیدارا قارشی اولدی موسی‌وار مست
ای نسیمی سر حقین محرمی سن سین بوگون
سویله دین قدرت دیلی ایله معنی اسرار مست

نسیمی بوغزل‌ده موجوداتین الهی‌عشق‌دئییلن‌می‌ایله مست اولدوقلارینی‌سویله‌ییر نسیمی یه‌گوره طورانسان وجودی دیرو نوردا انسانین‌کونلودیر. الهی نورون تجلی‌سی قارشی‌سیندا موسی‌کیمی ائوزوندن‌کچن‌ده‌انساندا کی‌الهی‌روحدور

صون‌اولاراق فارسجا غزللریندن ایکی نمونه نقل ائدیریك:

ساقیا آمد بجوش از شوق لعلت جان ما
خضر مائی می بیار ای چشمه حیوان ما
با لب لعلت بجان بستیم در ازل
تا ابد پیمانهٔ لعل تو و پیمان ما
درد بی‌درمان مارا چاره جزوصل تونیست
روضه‌ای‌کو غیرازاین ای روضه‌ی روضوان‌ما
چشم‌یعقوب‌ازغم‌روی‌چوماهت‌شدضریر(کور)
سربرآر از قعر چاه ای یوسف کنعان ما
برگل و ریحان کی اندازند اهل دل نظر
تاکه باشد زلف و رخسات گل وریحان‌ما
عاقبت خواهد زما دودی ز روزن برشدن
گر چنین سوزان بماند آتش پنهان ما
کشتی چون نوح اگر داری‌زطوفان غم‌مخور
چون بگیرد کوه و صحرا سربسر طوفان‌ما
جوهری نیکو شناسد قیمت در یتیم
هم تو دانی قیمت خود ای در عمان ما

سورهٔ زلف و رخت نور و دخان آمد زحق
ای ز لطفت گشته منزل آیتی در شان ما
عمر در سودای زلفت رفت و راه آخر نشد
آه از این سودای دور و راه بی‌پایان ما
مصحف روی تو میخوانیم از حق درازل
چون کلام ناطق اینست آیت قران ما
شد بسرگردان نسیمی در هوایت چون فلك
ای اسیر بند زلفت جان سرگردان ما

من بتوفیق خدا ره بخدا یافته‌ام
فانی از خود شده و ملك بقا یافته‌ام
در شفاخانه روح‌القدس از دست مسیح
خورده‌ام شربت شافی و شفا یافته‌ام
اگر از کعبه به بتخانه روم عیب مکن
که خدا را بحقیقت همه‌جا یافته‌ام
خاطر از محنت اغیار و دل از رنج خلاص
رستگار آمده از درد و دوا یافته‌ام
ذوق و عیشی‌که بدان دست سلاطین نرسد
از وصالت من درویش گدا یافته‌ام
جز توکام دگرم در دو جهانم چون نیست
چکنم هر دو جهانرا چو ترا یافته‌ام
شرح اوراق کتب خانه‌ی اسرار ازل
از خط وخال ورخ و زلف تو وا یافته‌ام
ناله و سوز دل از آتش عشق است مرا
مکن اندیشه که از باد هوا یافته‌ام
نیستم منتظر جنت و فردوس و لقا
کز رخت جنت و فردوس و لقا یافته‌ام
در طواف حرم کوی توای کعبه حسن
هردم از مشعر موی تو صفا یافته‌ام
ای نسیمی ز خیال رخ آن ماه مپرس
کز خیال رخ آن ماه چه‌ها یافته‌ام

فارسجا غزللرین بیرینجی‌سینده حافظین‌تأثیری گورو کورو ایکینجی‌سینده‌ده‌حروفیلیك منکوره‌سی گوزل بیردیل واستعاره ایله بیان ادیلمیشدیر.

شیخ‌قاسم‌انوارـ اون‌بشینجی عصرین‌اوایلینده‌آذری شاعرلرینین معروفلاریندان بیری شیخ‌قاسم انواردیر. اون‌دوردونجی عصرین صونوندا سرابدا دوغولموش‌واردبیل‌ده تحصیل اتمیش وشیخ‌صدرالدین اردبیلی‌نین شاگردی اولموشدور. بوشاعرطریقت‌چی‌دیر،

وهرات طرفلرینده شاهرخ‌قاجارشی‌باشلایان عصیاناقاریشمیش و بوحرکت صونونداسورگون اویلمیشدیر.

شیخ‌قاسم انوارعلی‌شیرنوائی‌یه تأثیر اتمیش وفارسجا اثرلری‌یانیندا تورکجه غزللر وتویوق‌لار وملمع‌لر یازمیشدیر.

شیخ‌الوان‌شیرازی اون‌بشینجی‌عصرین‌شاعرلریندن‌شیرازی‌تخلصی‌ایله‌مشهورآذری شاعری شبستری‌نین‌گلشن رازینی تورکجه شعره چویرمیشدیر.

بوعصرده قره‌قویونلولار (۱۴۶۸-۱۴۰۰) و صونرادا آق‌قویونلولار آذربایجاندا حاکم‌ایدیلر. بونلارین زمانیندا آذری تورکجه‌سی ان‌ایشلك بیرحاله گلدی، فارسجادربار دیلی اولدوغوحالده دولت ویازی‌دیلی آذری تورکجه‌سیدی.

حقیقی - قره‌قویونلو امیری‌جهانشاه فارسجاوتورکجه شعریازمیش‌وحقیقی‌تخلصنی سچمیشدیر. حقیقی دیوانینی جامی‌یه گوندرمیش و اودا جوابیندا اشاغیدکی بیت‌لری یازمیشدیر.

همایون‌کتابی چودرجی زدر	رسید از گهرهای تحقیق پر
دروهم غزل درج‌هم مثنوی	ز اسرار صوری وهم‌معنوی
شده طالع از مطلع هرغزل	فروغ طباشیر صبح ازل
زمقطع‌چه‌گویم که‌هرمقطعی	که فیض ابد را بود منبعی
بصورت‌پرستان کوی مجاز	ز شاه حقیقی نشان داده باز

بوامیروپادشاه ۸۷۲ = ۱۴۶۷ده اوزون‌حسن‌ایله‌ساواشد،اؤلموش وجسدی‌تبریزده گوی مسجدده دفن ائدیلمیشدیر.

حبیبی - ۱۵ اینجی‌عصرین ان‌پارلاق شاعری حبیبی‌دیر . گوی چای حوالی‌سینده بیرقصبه‌ده (برکشاد) دوغولموش وبیرمدت چوبانلیقلاگچینمیش صونرا سلطان یعقوبون حمایتینی قازانمیش و بالاخره شاه اسماعیل‌ین ملك‌الشعراسی اولموشدور. ۱۵۱۴ ایلینده عثمانلی اوردوسو تبریزی اشغال ائتدیکدن صونرا ترکیه‌یه هجرت اتمیش و استانبول (سوتلوجه)دا جعفرآباد تکیه (خانقاه)سینده دفن‌ائدیلمیشدیر.

شیعه وحروفی اولان حبیبی نسیمی‌ایله شاه‌اسماعیل ختائی و فضولی آراسیندا برمرحله ویاکورپو تشکیل ائدر . نسیمی‌نین تأثیری آلتیندا آذری لهجه‌سیله صوفیانه و عاشقانه شعرلر یازمیشدیر.

یرفسور فوادکؤپرولو بوشاعر حقینده یازدیغی تحقیقی مقاله‌ده اونون ۴۳منظومه سینی نشر اتمیشدیر (۱۹۳۲ - ادبیات فاکولته‌سی مجموعه‌سی استانبول).

آشاغیداکی ایکی بیت حبیبی‌دن‌دیر:

سندن اؤزگه یاریم اولسا ای پریوش سیمتن
گوروم اولسون او قبا اگنیمده پیراهن کفن

چیخمیا سودای زلفون باشدان ای مه گریوزایل

استخوان کلهم ایچره توتا عقربلر وطن

۱۶ اینجی عصرده صفوی خاندانینین حمایتی آلتیندا آذری شعر و ادبیاتی ترقی اتمیش وشاه‌اسماعیلین شخصیتده ان‌اوجازروه‌یه چاتمیشدیر.

شاه‌اسماعیل ختائی ـ شاه‌اسماعیل آذربایجان ادبیاتیندا شیعه‌لیریزمی‌نین‌قوروجو سودور. بولیریزمین‌تملیئی (اساسینی) حضرت‌علی‌واونون خاندانیناعشق‌وباغلیلیق‌تشکیل الدر. ختائی‌نین عاشقانه غزللری اوزنوعینده اوریژینال‌دیر.

مثنوی‌طرزینده ۱۵۰۶دا یازدیغی‌ده نامه‌آذری دیاینده یازیلان قیمتلی اثرلردندیر. دیلینده جغتای لهجه‌سینین تأثیری گؤرونور. اثرین قهرمانی عاشق، شاعرین‌اؤزودور.

شاه‌اسماعیل شعرلرینده خطائی تخلصینی‌سچمیش ودیوانیندان باشقابیرده۱۶۵بیتلی نصیحت‌نامه‌سی واردیر.

شاه‌اسماعیل شیعه تبلیغاتی‌ایچون عاشق (سازشاعری) طرزینده قوشمالاریازمیش‌و بیرقوشماشکلی وبیرده‌آهنگ وجوده‌گتیرمیشدیر. آیریجاعروض وزنینده یازدیغی‌غزللری سازلامجلس‌لرده‌اوخونوردی. شاه‌اسماعیل۱۵۲۴(۹۳۰ هجری)ده ۳۸یاشیندااسل‌مرضیندن اولموش وارده‌بیل‌ده بابالارینین یانیندا دفن ادیلمیشدیر.

شاه‌اسماعیل صفوی‌دن باشقا ختائی تخلصینی آلان‌ایکی شاعرداهاواردیر.

بونلارین بیری ۱۵ اینجی عصرده یاشایان بیرآذری شاعریدیر ویوسف‌وزلیخاآدیله تورکجه بیرمثنوی یازمیش وسلطان‌یعقوبا اتحاف اتمیشدیر.

ایکینجی شاعر جغتای لهجه‌سیله یازان شمال تورکلریندندیر.

ختائی‌نین شعرلرینی روح ومعنی نقطه‌نظریندن دؤرت قسمته آییرماخ ممکن‌دیر:

۱ـ تصوف عقیده‌لری احتوا ائدنلر.

۲ـ تشیعی‌ترنم ائدنلر.

۳ـ حروفیلیك رمزلرینی احتوا ائدنلر.

۴ـ عاشقانه شعرلر.

ختائی هرشیدن اول متصوف بیرشاعردیر ومنظومه‌لرینین مهم قسمتینده تصوف فکرلرینی بیان اتمیشدیر. منظومه‌لرین بیرینده قلندر بیردرویش اولدوغونو بیان‌ائدیر.

ترك، تجریدوعشق یولیله حقه‌واصل اولماخ ایستیین‌شاعر وحدت‌وجودعقیده‌لرینی کاملا منیمسه‌میشدیر. اونا گوره‌بومظاهرده حق‌دن باشقاوجود یوخدور. کمال‌مرحله‌لرینی سیراتمك‌ایچون حقیقی بیرمرشده انتصاب اتمك واخلاقی تصفیه ایلمك‌لازیمدیر.

ختائی شیعه اثنی‌عشری عقیده‌لرینه ایتانمیش‌وحضرت‌علی حقینده بیرچوخ‌مدحیه‌لر دئمیش واهل‌بیت واون‌ایکی امام‌داندا مختلف منظومه لرینده حرمتله‌بحث‌اتمیشدیر.

ختائی‌نین بعضی شعرلرینده حروفیلیك عقیده‌لرینه تصادف ائدیلیر. مخصوصاً **نصیحت‌نامه** آدینداکی اثرینده حروفی طریقتینه و فضل‌اله‌نعیمی‌یه حرمت بسله‌دیگی گوروکور. فقط‌ختائی‌نی‌وحدت وجود پرنسیب‌لرینی بوتون آفاقا تطبیق ائدن حروفیلردن دگیل انفسه تطبیق ائدن متصوفلردن صایماق داهادوغرودور.

ختائی‌نین عاشقانه اثرلری‌ده واردیر. بونلاردان بیرقسمتی الهی‌عشقی ترنم‌ائدن شعرلردر. باشقالاری داتماماً مجازی ماهیت‌ده‌دیر. بوپادشاه شاعرادبیاتین هروادیسینده منظومه‌لر یازماقا میل‌گوسترمیشدید.

ختائی آذربایجان وآناطولی خلق ادبیاتیندا درین‌تأثیربیراخمیش ومخصوصاًقزلباش شاعرلری اونوبیرأورنك (نمونه) وأوزلرینه استادتانیمیشلار

بکتاشی ادبیاتینداادا اونون تأثیری آچیق بیرشکلده‌گورولور.

ایشته (اینك) خطائی‌نین مختلف شعرلریندن نمونه‌لر:

۱ـ اون‌بیرهجالی قوشمالاردان:

اول آلله‌ین آدی سویله‌نیر — جمله عبادتین باشی‌دیر توحید
پیریم شیخ‌صفی‌دن بیزه قالمیشدیر — صوفی قردشلرین قانیدیر توحید

هرکیم شیخ‌صفی‌نین امرینی توتماز — یورولور بویولدا منزله چاتماز
غیر ملت اونا اعتبار اتمز — جمله عبادتین باشی‌دیر توحید

توحیدایله یتمزایشلر بیتمیشدیر . — توحیدایله دنیاقرار توتموشدور
توحید ایله طالب حقه یتمیشدیر. — درمان‌سیز دردلرین درمانی توحید

مربی‌سیز مصاحب‌سیز دامن‌سیز — اقراریندان دؤنن یانار ایمان‌سیز
یقین اخلاص ایله چاغیر گمان‌سیز — شیخ‌صفی‌نین ارمغانی‌دیر توحید

جان ختائیم توحید دریا دنیزدیر — توحید اتمینلر بیزیم نه‌میزدیر
پیریم شیخ‌صفی‌دن سرمایه‌میزدیر — اون‌ایکی امامین ارکانی توحید.

۲ـ سکینر هجالی‌لاردان:

حقیقت بیرگیزلی سردیر — آچابیلیرسن گل‌بری
کفرایچینده ایمان واردیر — سچه بیلیرسن گل‌بری

آچیلدی جنت قاپوسی — لعل‌وگوهردیریاپوسی(ساختمان‌او)
قیلدان اینجه‌دیر کؤرپوسی — گچه بیلیرسن گل‌بری

جانیمیز ملك جانی‌دیر — تنی‌میز سلمن تنی‌دیر.

ایچدیکیم ارصلان قانیدیر ایچه بیلیرسن گل‌بری

پیریمدن اؤگوت (پند)آلمیشام استادیمدان درس آلمیشام
من قانادیم باغلامیشام اوچابیلیرسن گل‌بری

من باغچه‌لرین گلی‌یم آئین جمین بلبلی‌یم
قیرخ قاپونون کلیدیم آچابیلیرسن گل‌بری

شاه ختائی‌یم ایدور همان داغلاری بورودو دومان
ایشته انجیل ایشته قرآن سچه بیلیرسن گل‌بری

ایشته عروض وزنی ایله دئیلمیش ایکی‌غزلی.

ازلدن عشق‌ایله دیوانه گلدیم یریم میخانه‌دیر مستانه گلدیم
هزاران دونا گیردیم من دولاندیم بوگون خصم‌ایله من‌میدانه گلدیم
اماممدیر منیم اول شاه مردان بوگون نسل‌علی‌دیوانه گلدیم
امام عشقینه چالارام قیلینجی منافق قیرماغا مرادنه گلدیم
منم بوندا ختائی حیدر اوغلو چو اسماعیل تك قربانه گلدیم

بوگون بیردلبر جانانه یتدیم زهجران اؤلموش ایکن‌جانه یتدیم
غمیندن گؤزلریم کوکب کیمی ایدی شکرکیم بیرمه تابانه یتدیم
صاچین کفرایله اولموشدوم گرفتار یوزونو گورجگین ایمانه یتدیم
مثال ذره‌ایدیم قطره قیلدیم بحمداله گینه عمانه یتدیم
کؤنول قالمیشدی هجران ظلمتینده لبیندن چشمه‌ی حیوانه یتدیم
خطائی خسته‌دیر وصلین گداسی قاپوندا وایه و احسانه یتدیم

صون‌اولاراق فارسجا بیرشعرینی نقل ائده‌جاغوخ:

دل‌کشته‌آن موی‌که برروی‌توافتد جان‌کشته‌آن‌چین‌که برابروی‌توافتد
بی‌خوابم‌ازآن خواب‌که‌درچشم‌توبینم بی‌تابم از آن تاب که برموی تو افتد

ناتمام.

منابع ومراجع:

۱ـ دانشمندان آذربایجان. تألیف محمدعلی‌تربیت. ۱۳۱۲. تهران.
۲ـاسلام‌آنسیکلوپدیسی. جلداول‌آذربایجان‌ادبیاتی. پرفسورفوادکوپرولو. استانبول.
۳ـ تورك‌دنیاسی‌ال‌کتابی. آذربایجان ادبیاتی احمد جعفراوغلو آنکارا ـ ۱۹۷۶.
۴ـ دیوان فارسی نسیمی ـ نشریات دولتی آذربایجان بامقدمه حمید محمدزاده ـ ۱۹۷۲ ـ باکو.
۵ـ عمادالدین نسیمی، اثرلری، ۱۹۷۳ (۶۰۰ اینجی ایلی مناسبتیله) باکو.

۶ـ عمادالدین نسیمی. رباعیلر. ۱۹۷۳ - باکو.
۷ـ دیوان فارسی فضل‌اله نعیمی وعمادالدین نسیمی (ادبیات حروفیه ۱۰) باهتمام رستم‌علی‌اف. انتشات دنیا ـ تهران.
۸ـ ختائی دیوانی (شاه اسماعیل صفوی) حیاتی ونفس‌لری. سعدالدین نزهت و ناجی‌قاسم. استانبول معارف کتابخانه‌سی.
۹ـ شاه اسماعیل ختائی. اثرلری. ۱۹۶۶ - باکو.
۱۰ ـ آذربایجان ادبیاتی‌تاریخی . محمدعارف‌وحیدرحسین‌اوف‌باکو۱۹۴۴
۱۱ـ عراق ترکمن‌لری ، ابراهیم‌داکوکی.استانبول۱۹۷۰
۱۲ـ رسملی‌تورك‌ادبیاتی.ن.س.بانارلی.استانبول

آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش.

یازان: دکترجواد هیئت

۲

فضولی ـ ۱۶ اینجی عصرین ان بؤیوك و گورکملی آذری شاعری فضولی‌دیر.

ناپل دانشگاهینین تورك، فارس وعرب دیللری استادی پرفسورآلسیوبومباسی (Prof. Alessio. Bombaci) فضولی‌نین شاه‌اثری صاییلان لیلی‌ومجنونون انگلیزجه ترجمه‌سی‌نین مقدمه‌سینده بئله یازیر: فضولی اگر تورك شاعرلری‌نین ان‌بؤیویی اولماسادا ان بویوکلریندن بیری‌دیر.

فضولی‌نین آدی‌محمد وحله مفتی‌سی‌سلیمانین‌اوغلودیر. فضولی‌عراق‌تورکلریندن‌دیر بیات بؤیونا (بیات بویو اوغوز تورکلریندن‌اولوب سلجوقیلرله‌اورتا آسیادان‌ایرانا، عراقا وآناطولیه گلمیشلر.) منسوب‌اولوب حله‌ده دنیاياگلمه‌سی محتمل‌دیر. شهرتی فضولی بغدادی‌دیر. فارسجا دیوانی‌نین‌مقدمه‌سینده فضولی‌دن شعرقوشماغی‌ایسته‌ین دوستونا بئله‌دییر: ازمن‌سودازده توقع‌این‌فن عجب‌است‌که‌مولدومقامم‌عراق‌عرب‌است.

فضولی شاعرلیگه مشهور اولماقدان قاباغ اوعصرده بؤیوك عالم معناسینی وئرن ملامقامینا یوکسلمیش (ترفیع) و بوآدلا مشهور اولموشدور.

سچدیگی فضولی تخلصی ایچون فارسی دیوانی‌نین مقدمه‌سینده بئله یازار: درابتدای شروع نظم هرچند روزی دل برتخلصی می‌نهـادم وبعداز مدتی بواسطه ظهور شریکی بتخلص دیگر تغییر می‌دادم . بنابر رفع ملابست التباس (فضولی) تخلص‌کردم واز تشویش ستم شریکان پناه بجانب تخلص بـردم و دانستم‌کـه این

لقب مقبول طبع کسی نخواهد افتاد که بیم شرکت او بمن تشویشی بتواند دد.

کرد بدنامی مرا از اختلاط خلق دور　　عزلتم شد موجب مشغولی کسب هنر
منت ایزدراکه شد نیك آنچه بد پنداشتم　　خارمن گل خاك من زرگشت سنگ من گوهر

فضولی شرق و اسلام عالمی نین اوچ اساسی دیلی یعنی عربی، فارسی و تورکی دیللرینده شعر یازمیش و دویفولارینی ، فکر و عقیده لرینی گؤزل و یتگین بیر دیللە بیان اتمیشدیر. تورکجه دیوانی نین مقدمه سینده دئیرکی: علم سیز شعر قالب بی روح ویا اساسی یوق دیوارکیمی اولور واساس سیز دیوار غایتده بی اعتبار اولور. فضولی شاعر و عالم اولدوغو قدرده ظریف و خوش صحبت بیر رنددیر. فضولی تمام عمرونده نه لایق اولدوغو حضور و رفاهی الده ائده بیلمیش نه ده کافی درجه ده بیر شهرت قازانمیشدیر. شیعه اولوب، شاه اسماعیلی تائید و اونون آدینا **بنگ و باده** لرینی یازدیغی حالده صفوی لردن ده حرمت والتفات گؤرمه میشدیر . اساساً فضولی پادشاهلارا قوللوخچو و مداح اولان شاعرلردن دگیلدیر.

فارسجا یازدیغی **انیس القلب** قصیده سینده بئله دئیر:

چرا باید نهادن سر بتعظیم کی وکسری　　چرا بایدکشیدن منت ازفغفور وخاقانش
بحکمت خالی ازغیرخداکن خانهٔ دلرا　　امین کعبه ات کردند بتخانه مگردانش

فضولی ترکی وفارسی دیوانلاری نین مقدمه لرینده وئردیگی معلوماتا گوره بوتون عمرونی حله وکربلا وبغداد داکچیرمیش وعراق عربدن قیراغا چیخمامیشدیر. دوغوم تاریخی قطعی بیلینمه دیگی حالده (١٤٩٤ـ١٤٨٩). **عهدی بغدادی تذکره** سی نین یازدیغینا گوره ١٥٥٦ = ٩٦٣ داطاعون خسته لیگیندن اؤلموش و کربلادا حضرت سیدالشهدانین حرمی جواریندا دفن ائدیلمیشدیر. (کچدی فضولی) جمله سی فضولی نین وفات تاریخینی گوستریر.

فضولی نین **فضلی** آدیندا شاعر اوغلو اولوب تورکجه و فارسجا و عربجه شعر یازمیشدیر، فقط شعر قدرتی باباسی قدر دگیلدیر. او زمانین موداسی اولان شعر ایله معماجیلیق و تاریخ یازمیشدیر. فضولی فارسی دیوانی نین مقدمه سینده اوغلو باره سینده بئله دئمیش:

در حله دو شاعرند اکنون　　فضلی پسر و پدر فضولی
عکس اند جمیع کار عالم　　فضلی پدر و پسر فضولی

فضولی نین مذهبی شیعه اثنی عشریدیر. یازدیغی قصیده و مرثیه لرده (آل عبا مرثیه سی) **وحدیقة السعدا** دا بومسئله آیدینجا اؤزونو گوستریر. فقط فضولی شعر و فکر جهتیندن نسیمی و جیبی نین تاثیری آلتیندا قالمیش و نهایت وحدت وجود فلسفه سینه اینانمیشدیر .

ادبی شخصیتی و اثرلری: فضولی‌نین ادبی شخصیتی رومانتیك بیر دوره‌ده و اجتماعی رمانتیزم ایچینده تشکل اتمشدیر. بغداد محیطی‌نین عصرلر بویی معروض قالدیغی تاریخی و اجتماعی بحران‌لاردان باشقا امام‌حسین(ع)نین شهید ائدیلدیگی یرلرده‌دوغولوب بؤیون فضولی بومنطقه‌ده یاشایان تاریخی اضطراب میراثینی‌صانکی(ائله‌بیل) تنفس‌اتمیشدیر. شاعربویله بیرمحیطده ان‌چتین‌حیات‌شرطلری ایچینده یتیشمیش و علم وادبیات و تفکرده درین بیلگی(معلومات) و یوکسك(اوجا) عرفان و انسانلیق سویه‌سینه چاتمیشدیر.

فضولی‌نین ادبی شخصینی باره‌سینده اثرلری‌نین تدقیقی گوستریرکی: اؤز دئیش ایله آنادیلی ترکی اولان فضولی عراق دا بؤیودوغی ایچون اوشاخلیقدان عربجه وفارسجایی و بودیللرین ادبیاتینی اؤرگنمیش وعینی‌زماندااعلم‌کلام ومعقول‌و منقول و حتی فلسفه وطب داحی تحصیل اتمیش و بو وادی‌لرده سؤز صاحبی اولموشدور.

فکر و هنر ساحه‌سینده عطار ، مولوی ، جامی ، نسیمی و حبیبی‌دن الهام آلمیشدیر. مثنوی‌لرینده نظامی، جامی و هاتفی و غزللرینده و قصیده‌لرینده سلمان ساوجی و جامی‌نین تاثیرینی گؤرمك ممکن‌دیر. فقط بؤیوك شاعر مختلف الهام منبع‌لریندن آلدیغی مختلف عنصرلاری اؤز شخصیتی ایله بیرلشدیریب تماما خصوصی و شخصی هنر اثرلری یاراتمیش‌دیر.

فضولی‌ده وحدت وجودادایانان تلقی‌لر، الهامی‌نین منبعینی تشکیل ائدن لاهوتی غزل‌لرینده وشاه‌اثری‌اولان لیلی و مجنونوندا تقدیس و ترنم ائتدیگی‌عشق، الهی و یا افلاطونی عشق‌دیر. شاعرین احساساتی‌ایله فلسفی‌ـ صوفیانه ماهیت‌ده فکری تربیتی بیربیریله چوق هم‌آهنك بیرطرزده امتزاج اتمیشدیر .

الم‌له متصف اولان‌بو الهی عشق فضولی‌نین روحوندا یاشامیش واثرلرینی یاراتمیش ویا شاتمیشدیر . ایشته (۱) بوندان اؤتورودیرکی احساساتی‌نی بیان‌ـ ائدرکن احتشام وصمیمی لیگینی محافظه‌ائدن شاعر قصیده‌لرینده کلمه اویونلارینا (بازی الفاظ) باش ووروروالهی هنرمندیرینه چوخ ماهربیر متفکر و هنرمند کسوتینده ظاهراولور.

فضولی‌لیریزم (تغزل) شعرین استادی اولدوغوحالده غزل قوشماخلا اکتفا اتمه‌یيپ مثنوی و استعاره‌ای اثرلرده یازمیشدیر. آیریجا آذری تورکجه‌سینده بدیع نثرین نمونه‌لرینی ورمیشدیر .

۱ـ ایشته: اینك. فضولی‌نین ایشلتدیگی‌کلمه‌دیر.

فضولی‌نین عقیده‌سینه شاعر الهی بیرموهبته مظهر اولماسا بی‌عیب شعر قوشاماز فقط بو الهی‌موهبتی علم‌ایله‌بزه‌مك وکامل‌لشدیرمك لازمدیر، زیراعلم‌سیز شعر روح سیز جسمه بنزر. حقیقی شعر عشق دویغو (احساس)لارینی‌ترنم‌ائدن شعر دیر. بئله بیر شعرین ان اویغون (موافق ومطابق) شکلی غزل‌دیر.

فضولی‌نین اؤز دئیشینه‌گوره ترکی دیوانی‌نین مقدمه‌سینده فضولی‌دن ترکی غزل‌ایستیه‌ن بیرترك‌گوزلینین دیلیندن بئله‌دئیر.

غزل دیرصفابخش اهل نظر — غزل دیر گل بوستان هنر
غزال غزل صیدی‌آسان دگیل — غزل منکری اهل عرفان دگیل
غزل بیلدیریر شاعرین قدرتین — غزل آرتوریر ناظمین شهرتین
گونول‌گرچه اشعاره‌چوق‌رسم‌وار — غزل رسمین ائت‌جمله‌دن اختیار
که هر محفلین زینتی دیر غزل — خردمندلر صنعتی دیر غزل
غزل‌دی که مشهور دوران اوله — او قومقده یازمقده آسان اوله.

فضولی شاعرین سس وئرن بیرساز، بیرموسیقی‌آلتی اولدوغونا اینانیر. شاعر بیرسازاولونجا، بیرسازین محصولی بیرنوا، بیر خوش صدا اولاجاقدیر. شعر بو سازدان چیخان گوزل‌سس‌دیر.

فضولی شعرلرینده اؤز وجودونی (نی) یه وچنگه بنزتیر:

نی بزم غمم ای‌ماه نه‌بولسان یله‌ور — اودایانمیش‌قوری‌جسمیمده‌هوادان‌غیری
بزم عشق ایچره فضولی نجه‌آه ایله‌مه‌ییم — نه تمتع بولونورمنده صادان غیری.
نی‌گیمی‌جسمیم‌اولدی‌اوخوندان‌دلوك‌دلوك — دم‌وورودوغوجایرلویرینده‌ن صدا ورین.

بوده‌مکدیرکه فضولیه‌گوره شعرکلمه‌لرله‌سویله‌نن بیرموسیقی‌دیر. داها‌قاباخ‌جانه‌ئدیکلریمیزی‌ده حسابا‌قاتساق بویوك شاعر، شعرین احساس وفکروموسیقی‌دن عبارت اولدوغونا اینایر.

فضولی‌نین شعرینده دقتی جلب‌ائدن‌تملر (موضوع) عشق، اضطراب، زندلیق، وفا، دینی وفلسفی‌فکرلردیر.

فضولی‌ده‌کی‌عشق، الهی عشق‌دیر وانسانی ابدیته‌قاووشدورور. (واصل‌ائدر) فضولی عشق‌دردیله خوشدیر. بودرده دوا ایسته‌مز، بونو مجنون‌دیلیندن‌بئله سویلر: یارب بلای‌عشق‌ایله‌قیل‌آشنامنی بیردم بلای عشق‌دن اتمه جدامنی

عشق‌وادی‌سینده حتی مجنونی داهی اؤزوندن ایره‌لی‌گوره‌بیلمز:

منده مجنوندن‌فزون‌عاشقلیق‌استعدادی‌وار — عاشق صادق‌منم مجنون‌نون‌آنجاق‌آدی‌وار

بؤیوك عالم عشق‌باره‌سینده بئله‌دئیر:

عشق‌ایمیش هرنه وار عالمده — علم بیرقیل‌وقال‌ایمیش‌آنجق.

فضولی‌ده‌کی عشق حزن و الم و اضطرابله عجین‌اولموش وشاعرین روحونون غذاسی حالینه گلمیشدیر:

جفا وجورایله معتادم‌آنلارسیزنه‌اولورحالیم‌جفاسیناحدوجورو‌ینه‌پایان‌اولماسین یارب.

بو احساس بغداد محیطی‌نین تاریخی و اجتماعی رمانتیزمیله‌آسیلی‌دیر.

گرفتار غم عشق اولالی آوارهٔ‌دهرم غم‌عشقه‌منی‌بوندان‌بتر یارب‌گرفتارائت

فضولی‌رندلیگینی وعارفلیگینی ودنیاوارلیقلاری‌قارشیسیندا (مقابلینده) دورومونی بیان اتمك ایچون‌لیلی‌ومجنونون نه‌دیر قافیه‌لی غزلی چون مناسب‌دیر:

اؤیله سرمستم که ادراك اتمه‌زم دنیانه‌دور

من کیمم ساقی اولان‌کیم دور می‌وصهبا ندور

گرچه جاناندان دل شیدا ایچون کام ایسته‌رم

سورسا جانان بیلمه زم کام دل شیدا ندور

حکمت دنیا وما فیها بیلن عارف دگول

عارف اولدور بیلمیه دنیا و مافیها ندور

آه و فریادون فضولی اینجید بدور عالمی

گر بلای عشق ایله خوشنود ایسن غوغا ندور

فضولی‌نین انسانلاردا آرادیغی (آخداردیغی) بیرینجی فضیلت وفادیر فقط بونو تاپمادیغیندان چوق متاثردیر. انسان وفاسیزلیغی‌تین دنیانین وفاسیزلیغی‌نا اویغون بیرطبیعت اولدوغونو بیلیر و بو فکرینی بئله بیان‌ائدیر:

وفا هرکیمسه دن‌کیم ایسته دیم آندان جفا گؤردوم

کیمی کیم بی‌وفا دنیاده گؤردوم بی‌وفا گؤردوم.

فضولی ائرلرینده دؤنه دؤنه پاخیلاردان، نانجیب و یارامازلاردان چکدیگی عذابلاری خاطر لادیرسادا عدالتین وانسانیتین صون غلبه سینه محکم اینانیب و همیشه بو ایناملا یاشایاراق دئیر :

حسود صورت احوالیمه نظرقیلماز جفا قیلیر من بیچاره‌یه حذر قیلماز

صانیرکه ناله‌وزاریم اونا اثرقیلماز اونو مرور ایله عالمده دربدر قیلماز

زمانه ایچره مجربدور انتقام زمان همیشه یاخشییه‌یاخشی‌وررياماناه‌مان

فضولی شعرلری نین بیرچوغوندا انساندا تجلی ایدن الهی‌گوزللیگی‌صنم، بت‌کیمی مفهوملارلا افاده ائدیر و بو الهی گوزللیك قارشی‌سیندا بئله ترنم اتمیشدیر :

سجده دیر هرکانده (۱) بیربت‌گورسم آئینیم منیم
خواه کـافر خـواه مؤمـن دوت بـودور دینیم منیم
اول بت‌ابروسون قویوپ محرابـا دؤندورمم اوزوم
قوی منی زاهـد منه چـوخ ورمه تانریچون عذاب

الرلری : داها اولده سویله دیگیمیزکیمی فضولی اوچ دیلده منظوم ومنثور اثرلر یازمیشدیر ، بونلاردان توركجه و فارسجا دیوانلاریله بعضی‌کوچك مثنوی الرلر و لیلی ومجنـون ایله حدیقةالسعدا ، عصرلردن بری مختلف تورك خلقلری آراسیندا یاییلمیش و بویوك شهرت قازانمیشدیر .

تورکجه دیوانی: بودیوانین باشیندا توركجه و فارسجه وعربجه بیت‌ومنظومه لرله تزیین اثدیلمیش منثور بیر مقدمه واردیر. مقدمه‌ده شاعرین شعرباره‌سینده گؤروش ودوشونجه و خاطره‌لرینی بیان اتمه‌سی شایان توجه‌دیر . مقدمه‌دن‌صونرا عالمانه بیربهار توصیفی ایله باشیلایان بیرتوحید قصیده‌سی واونـدان صونرا حضرت پیغمبر ص یی‌مدحینده سویله دیگی قصیده‌لر واردیر
حضرت محمد ص باره سینده یازدیغی ان‌گوزلی صوقصیده سی‌دیر

صاچما ای گوز اشگدن گؤنلومده‌کن اودلاره صو
کیم‌بودگلو(بوشکلده) دوتشان‌اودلاره‌قیلماز چاره‌صو
آبگـونـدر گنبـد دوار رنگـی بیلمـه زم
یـا محیط اولموش گـوزومـدن گنبـد دواره صو
ذوق تیغیندن عجب یـوق اولساگـونلوم چاك چاك
کیم مرور ایله بیراقور رخنـه‌لـر دیـواره صو ...
. . . سیـد نـوع بشـر دریـای در اصطفا
کیـم سپـوبـدر معجـزاتـی اتش اشـراره صو .

صونرا حضرت علیع ایچون دئدیگی (قصیده درمدح شاه ولایت) گلیر

دیگر قصیده‌لری ۱۲ امام مدحینده و بغداد و سلطان سلیمان قانـونی نیـن مدحینده و صونرا بغداد والی‌سی‌ایاس‌پاشا و او دورون بیرنچه مهم‌آدملاری ایچون یازمیشدیر. بغدادین ۱۵۳٤ = ۹٤۱ه ده سلطان سلیمان قانونی طرفیندن فتحیندن صونرا یازیلان بو قصیده‌ده فضولی بغدادی برج اولیا یابنزه‌تیر:
اولیا برجی‌دئمیش زیراکه خاك‌اشرفی بقعه بقعه اولیاءالله اولموشدور مزار

۱ـ کانده : یاندا .

فضولی نین شعر قدرتی داها چوخ غزل‌لرومسمط(۱) لرینده اؤزونوگوستریر.

تورکجه دیوانیندا ترکیب بند(۲) شکلینده دئیلمش منظومه لرده ایچینده مرثیهٔ آل‌عبا دئیلن کربلا مرثیه‌سی صو قصیده‌سی عیارینده‌دیر و شاعرین پنج تن آل‌عبا یا بسله‌دیگی درین محبتی‌گوستریر .

ماه محرم اولدی مسرت حرامدیر ماتم بوگون شریعته بیراحترامدیر
تجدید ماتم شهدا نفع سیزد گل غفلت سرای دهرده تنبیه عامدیر
غوغای کربلا خبرین سهل صانمه‌کیم نقض وفای دهره دلیل تمامدیر
هر ذره اشك‌کیم دوکولور ذکرآل‌ایله سیارهٔ سپهر علو مقام دیر
هرمده آه‌کیم چکیلور اهل‌بیت ایچون مفتاح روضهٔ در دارالسلام دیر .
شاد اولماسون بوواقعه‌ده‌شاداولان‌کونل بردم‌بلا و غصه‌دن آزاد اولان کونول

فضولی دیوانیندا ، غزل‌لردن ، ترکیب و ترجیع بند لردن ، مسدس،مخمس و مربع‌لردن صونرا گلن شعرلر، قطعه‌لر و رباعی‌لردیر.

فضولی‌نین کلیاتیندا یوخاریدا صایدیقلاریمیزدان باشقابنگ و باده ، شکایت‌نامه، ساقی‌نامه و لیلی‌ومجنون واردیر.

فضولی‌نین‌ان‌اسکی (قدیم) وکامل‌کلیاتی ۱۵۸۹ = ۹۹۷ ایلینده‌بغداددا‌ال‌ایله یازیلیپ و بوگون لنینگراد آسیا موزه‌سی‌ال‌یازمالاری آراسینده‌ادیر.

تورکیه واروپا کتابخانه‌لاریندا‌ده مختلف‌ال‌یازماسی‌نسخه‌لری‌واردیر.فضولی‌نین دیوانی ابتدا بولاق‌دا (قاهره) ۱۲۵۶ دا و تبریزده (۱۲۴۷) و استانبول‌دا (۱۲۶۸) چاپ اولموشدور. صونرا دفعه‌لرله یوخاریداکی‌شهرلرده وهابله‌باکودا باسیلمشدیر.

بنگ و باده: حشیش ایله شراب آراسینده بیر مناظره‌دن عبارت اولان بو مثنوی فضولی یازیلمیش و شاه اسماعیله اتحاف ائدیلمیشدیر. بوائر. ۵۰۰ بیت دیر و شاعرین جوانلیق ائرلریندن‌دیر. ائرده باده جوان و جوشغون روحلو بیر پادشاه اولان شاه اسماعیلی و بنگ (حشیش)ده، آغیرباشلی وحرکت‌سیز ومتوکل سلطان صانیلان ایکینجی بایزیدی تمثیل‌ائدر . بو مناظره و ساوشدا بنگده مغلوب واسیر ائدیلمیشدیر.

۱ــ مسمط : بش مصرعی بیر قافیه لی و آلتینجی مصرعی آیری قافیه‌سی اولان شعر .

۲ــ ترکیب‌بند: شاعر بیرنچه بیت موافق بحرده ومختلف قافیه‌لرده سویله دیگدن صونرا (بیربند) بیر غیرمکرر تازه بیت سویلر.

ساقی‌نامه یا هفتجام : یدی قدحین نشئه‌سینی ترنم ائدن بو فارسی مثنوی ۳۱۸ بیت‌دیر . ۳۱ بیتینده، منه شریعته نظام‌ورن شرابی‌ور، شریعته حرام‌اولان شرابی یوخ‌دئیر . ساقی‌نامه بئله باشلاییر :

سر از خواب غفلت چوبرداشتم — لوای فراست برافراشتم
فکندم به آثار حکمت نظر — به معمورهٔ صنع کردم گذر
ندیدم به از میکده منزلی — چو پیر مغان مرشد کاملی
باو دوش نالیدم از جور دور — که برمن چرا می‌کند دورجور
خردمند پیری پسندیده رای — زکارم چنین گشت مشکل‌گشای
که در رشتهٔ آرزویت گره — ز عقل است بر دور تهمت منه
خرد را خیالات بیهوده هست — خلاف قضا هر خیالی که هست
بدارالشفای مغان آرزوی — مداوای آن علت از باده جوی

شاعر ۳۵ بیتلیک بیر مقدمه‌دن صونرا مثنویسینی یدی قسمت‌ده سویلر و نی دف ، تار وچنگ، عود ، طنبور و قانون کیمی سازلارلا و مطربله مناظره ائدر . اثر کاملا صوفیانه‌دیر وشاعرین موسیقی ومیتولوژی (اسطوره‌شناسی) معلوماتینی ده‌گوستریر .

غزلیات : فضولی‌نین غزلیاتی و لیلی ومجنونی اونون شاهکار لاری صاییلیر. داها اول‌ده بو باره ده بحث ائتدیگیمیز ایچون فقط بیرنچه غزل نقل ائدیریک :

یارب همیشه لطفینی ائت رهنما منه
گوسترمه اول طریق که یتمه ز سنا منه
قطع ایله آشنا لیغیم آندانکه غیر در
انجق اؤز آشنالرین ائت آشنا منه
بیر پرده ثابت ائت قدم اعتبار یمی
کیم رهبر شریعت اولا مقتدا منه
یوق من ده بیر عمل سنه شایسته آه اگر
اعمالیمه گوره ویره عدلین جزا منه
خوف خطر ده مضطربم وار امید کیم
لطفون وره بشارت عفو و عطا منه
من بیلمه زم منه گرکن (لازم‌اولان)سن‌حکیم‌سن
منع ایله ویرمه هرنه گر کمه ز سنا منه
اول دور منه مراد که اول دور سنا مراد
حاشا که سندن اؤزگه اولا مدعا منه

حبس هوا ده قویمه فضولی صفت اسیر
یارب هدایت ایله طریق فنا منه

کونلوم‌آچیلور زلف‌پریشانینی‌گورکچ (گؤرجك)
نطقوم توتولور غنچهٔ خندانینی گورکچ

با قدقجه سنا قان صاچیلور دیده لریمدن
باغریم ده لنور ناوك مژگانینی گورکچ

رعنالیق ایله قامت شمشادی قیلن یاد
اولماز می خجل سرو خرامانینی گورکچ

چوق عشقه هوس ائده‌نی گؤردوم که هواسن
ترك ائتدی سنین عاشق نالانینی گورکچ

کافر که دگیل معترف نار جهنم
ایمانه گلور آتش هجرانینی گورکچ

نازلی لیك ایله غنچهٔ خندانین ائدن یاد
اتمه ز می حیا لعل بدخشانینی گورکچ

سن حال دلین سویلمه سن نولا فضولی
ایل فهم قیلور چاك گریبانینی گورکچ

رمضان اولدی چکوب شاهد می پرده‌یه‌رو
می‌ایجون چنك دو توب تعزیه اچدی گیسو

بیلدی مطرب‌که‌نه‌دیرحال‌گوتوردی قوپوزون(۱)
بزمدن چکدی ایاغینی صراحی و سبو

بزم قانونی پوزولدی نه ایچون چنگله دف
یغلیوب (۲) ایتمیه لر حاکم ایشیکنده غلو

رمضان آیی گرك آچیله جنت قاپوسی
نه رواکیم اوله میخانه قاپوسی بغلو (باغلی)

فتح میخانه ایچون اوقیه‌لیم (اوخویاق) فاتحه‌لر
اوله‌گیم یوزوموزه آچیله بیر بغلوقپو (قاپو)

آفتاب قدح اتمه‌ز رمضان آیی طلوع
نه بلادر بیزه یارب نه قره گوندور بو

۱ــ سازینی .
۲ــ بیغیلوب .

انتظارمی گلگسون ایله بایرام آیینه
باقه باقه (باخاباخا) اینه جکدیر گوزو موزه قره‌صو
رمضان اولدو بودوروهمی فضولی‌نین کیسم
نیچه‌گون ایچمیه می زهدایله ناگه دوته خو

اشاغیداکی مشهور غزلی باکودا بؤیوك بسته‌کار (آهنگساز) عزیز حاجی بیك‌اف طرفیندن بسته‌لنمیشدیر (نوتاآلینمیشدیر) .

منی جاندان اوصاندیردی جفادان یاراوصانمازمی
فلکلر یاندی آهیمدن مرادم شمعی یا نمازمی
قمو (هامی) بیمارینه جانان دوای دردائدر احسان
نیچون قیلماز منه درمان منی بیمارصا نمازمی
شب هجران یانار جانیم دوکرقان چشم گریانیم
اویادیر خلقی افغانیم قرا بختیم اویا نمازمی
گل رخسارینه قارشی گؤزومدن قانلو آقار صو
حبیبم وقت گل دیربو آخار صولار بولا نمازمی
غمیم پنهان دوتردیم من دئدیلر یاره قیل روشن
دیسه‌م اول بیوفا بیلمم اینانورمی اینا نمازمی
دگیلدیم من سنامایل سن ائتدین عقلیمی زائل
منه طعن ایلیه‌ن غافل سنی گورکج اوتا نمازمی
فضولی رندشیدادیر همیشه خلقه رسوادیر
صورون کیم بونه‌سودادیر بوسودادان اوصانمازمی

لیلی‌ومجنون ــ مثنوی طرزینده یازیلان بو عشق واضطراب اثری فضولی‌نین شاه اثری صاییلیر . اسکی‌عرب افسانه‌سی اولان لیلی‌ومجنون فضولی‌دن قاباق نظامی ، جامی و هلالی و هاتفی کیمی ایرانین بؤیوك شاعرلری طرفیندن نظمه آلینمیشدی . تورکجه ایلك دفعه ۱۵ اینجی عصرده جغتای شاعری علی شیرنوائی طرفیندن یازیلدی فقط فضولی بوتورکجه مثنوی‌دن خبری اولمادان بوایشه باشلادی . اؤزونون دئدیگینه گوره ایکی روم (تورك) طریقی اونو بوایشه تشویق ائتدیلر . بوایکی‌تورك طریقی‌سلطان سلیمان قانونی ایله بغداداگلن تورك‌شاعرلری خیالی و یحی‌بیك اولماسی چوق محتمل‌دیر :

لیلی ومجنون عجم ده چوقدور اتراك ده اول فسانه یوقدور
تقریره گتور ــ بو داستانی قیل تازه بو اسکی بوستانی.

بو مثنوی مفعولون مفاعیلون فعولون وزنینده یازیلمیش وآرالاریندە مختلف

وزنلرله یازیلمیش غزللر وعاشق ومعشوق آراسینده یازیلان، مربع ، ایکی‌مکتوب واردیر . اثرین باشیندا منظوم ومنثور کوچك بیرمقدمه واردیر .

فضولی بوائرده نظامی‌دن چوق‌هاتفی‌نین لیلی‌ومجنونونی اؤرنك قرارورمیش فقط اثرین ترتیب و تحریرینده مهم ابتکارلار ایشله‌نمیش واثره‌ملی و اوریژینال بیر رنك ورمیشدیر. اثر ۱۵۳۵ ده تاملانیپ صدراعظم ویس پاشایا اتحاف ائدیلمیشدیر . بواثر ایلك دفعه ۱۸٤٤ ده تبریزده صونرادا استانبول‌دا و باشقایرلرده چاپ اولموش و انگلیزجه و آلمانجا و روسجایا ترجمه ائدیلمیشدیر.

فارسی‌دیوانی: تورکجه دیواندا اولدوغوکیمی‌کوچك شعرلرله برابرمنثور بیر مقدمه واردیرکی فضولی باره سینده مهم معلوماتی احتوا ائدر. بومقدمه ده فارسی غزللری ایچون بئله یازمیش : مدتی بسرودن اشعارترکی و عربی و قصائد ومعمای فارسی گذرانیدم تاآنکه روزی گذارم بمکتبی افتاد. پری چهره‌ای فارسی‌نژاد چون توجه من دید ازگفتهای من چند بیتی طلبید. من نیز چند بیتی از عربی وترکی باو ادا نمودم و لطایف چند نیز از قصیده و معما براو فزودم. گفت‌که اینها زبان من نیست و بکار من نمی‌آید ، مرا غزلهای جگرسوز عاشقانه فارسی می‌باید :

ابهام در معانی و اغلاق در کلام — کار اکابر وعلمای زمانه است.

تاب عذاب فکر ندارند دلبران — مرغوب‌دلبران‌سخن‌عاشقانه‌است.

بی‌تکلف از این سخن مرا خجالتی دست داد وآتشی دردل افتادکه خرمن اندوختهٔ مرا همه بسوخت ودر شبستان خیالم شمع شوق غزل فارسی برافروخت.

بئله نظره‌گلیرکی بو دیوان هنوز ایراندا چاپ اولمامیش. الیازما نسخه‌لری آذربایجان، تورکیه و اروپا کتابخانه وموزه‌لرینده موجود دیر. لنینگرادکلیاتیندادا فارسجا دیوانی واردیر. ۱۹٦۲ ده آنکارادا پرفسورحسیبه‌مازی اوغلوطرفیندن بیر انتقادی Edition Critique چاپ ونشر اثلمیشدیر . بو دیواندا ٤۹ قصیده و ٤۱۰ غزل، بیر ترکیب بند، بیرمربع ، بیرمسدس، ٤٦قطعه و۱۰۵رباعی‌واردیر.

عربجه دیوانی: فضولی‌نین عربجه دیوانی اولدوغو تکجه صادقی تذکره‌سینده یازیلمیشدی . صون زمانلاردا لنینگراد کلیاتیندا عربجه دیوان تاپیلدی. بو کلیات حقینده ایلك معلوماتی روس عالمی E.Berthels برتلس (۱۹۳۰) ورمیشدیر. ٤٦۵ بیت دن مرکب اولان بو دیوان‌دا اون‌بیر قصیده و بیر خاتمه واردیر .

قصیده‌لرین یدیسی حضرت محمد و اوچوده حضرت علی‌نین مدحینده یازیلمیشدیر. فضولی‌نین فارسجا و عربجه شعرلری تورکجه شعرلری عیاریندا دگیلدیر. هله عربجه اولانلارین کالیته‌سی داها آشاغی‌دیر.

حدیقةالسعدا: کربلا فاجعه‌سینی شرح و ئره‌ن‌منظوم‌پارچالارله تزیین‌ائدیلمیش تورکجه‌منثور بیر اثردیر. شاعر بو اثرایچون حسین واعظ‌ین‌روضة‌الشهداسینی اؤرنك سچمیش فقط اثر اؤرنکدن‌ده اوستون (برتر) اولموشدور .

حسن و عشق ویا روح‌نامه: فارسجا یازیلمیش‌وطب‌باره‌سینده معلومات‌وئریر.

شکایت‌نامه: تورکجه منثور بیر مکتوبدیر . نشانجی جلال‌زاده مصطفی‌چلبی‌یه یازیلدیغی ایجون نشانجی پاشا مکتوبو آدیله مشهوردیر.

بومکتوبی‌اوقاف تخصیصاتیندان‌مقرریسی‌نین وئریلمه دیگی‌ایچون‌یازمیشدیر.

۱۶ اینجی عصرده تورك نثری‌نین شاه اثری صاییلان بومکتوب‌یریر کوچوك منظوم پارچارله سوسلنمیشدیر (تزیین ائدیلمیشدیر). بو مکتوبون انچوق بیه‌نیلن پارچالاری بونلاردیر:

حضورلارینه گتدیم، بیرجمع گوردوم ، حکایتلری پریشان ، نه صفادان آندا اثر ونه صدق‌دن آندا نشان‌وار. سلام وئردوم رشوت‌دگولدور دیوآلمادیلار. حکم‌گوستردیم، فائده‌سیز دیر دیو ملتفت اولمادیلار. اگر چه ظاهرده صورت اطاعت‌گوستردیلر اما زبان‌حال ایله جمع سئوالیمه جواب وئردیلر.

مطلع‌الاعتقاد : علم کلام باره‌سینده بیر رساله‌دیر و فضولی‌نین مذهبی اعتقادینی آنلاتیر.

انیس‌القلب : ۱۳٤ بیت‌لی فارسی بیر قصیده‌دیر. بوقصیده‌نی ایران‌طرفیندان سلطان سلیمانا گوندرمیشدیر .

تورکجه ـ فارسجا منظوم‌لغت ـ لاهوردا پنجاب دانشگاه کتابخانه‌سینده بیر مجلده فضولی‌یه منسوب تورکجه فارسجا لغت چاپ اولموش فقط اوزرینده هنوز علمی تحقیق ائدیلمه میشدیر. (پرفسور فاخرایز. انکارا).

تاثیرلری: عمرونون‌چوغونی آذربایجان‌ادبیاتینا وقف‌ائدن بیوك تورك عالم و ادیبی پرفسور فواد کوپرولو اسلام آنسیکلوپدیسینده فضولی حقینده‌بئله یازار: تورك ادبیاتی‌نین مختلف‌ساحه‌لرینده عصرلردن بری فضولی قدرتاثیر بوراکمیش شاعر چوق آزدیر. نسیمی و نوائی‌دن صونرا فقط فضولی دیرکی تورك دنیاسی‌نین هرطرفینا اثرلری یاییلمیش ، اوخونموش، سویلمیش ، تقدیر ائدیلمیش ونظیره‌لر یازیلمیشدیر .

یالنیز فضولییی یتیشتیرن آذری ساحه‌سی‌دگیل، عثمانلی وجغتای‌ادبیاتلاری‌دا عصرلردن بری اونون قوتلی نفوذوآلتیندااقالمیشدیر .

فضولی تاثیری تکجه یوخاری ادبی محیط لرده و کلاسیك شاعرلر اوزرینده قالمایپ ساز و تکیه شاعرلری واسطه سیله گنیش خلق‌کوتله‌لرینه یاییلمیشدیر .

فضولی‌نین انچوق ایشلتدیغی وزنلر و نظم شکللری عاشق ادبیاتینا گریپ ، اونون تفکر واحساس خصوصیتلری ساز شاعرلرینه انتقال اتمیشدیر. جوان عاشقلار فضولی‌نین غزللرینی اوخورو اؤز تخلص لرینی اونون دیوانیدان سچمیشلر.

فضولی‌نین باره‌سینده کچن عصرین آذربایجانین بویورك شاعری وقاباخجیل متفکری سید عظیم شیروانی‌نین یازدیغی تذکره‌دن آلینان مقاله‌یی آشاغیدا عیناً نقل ائده جئیك .

فضولی باره‌سینده سوزلریمی آشاغیداکی ایکی سئوال ایله بیتیرمك ایسته‌ییرم:

۱ــ بوتون دنیا شاعرلرینی واسکی‌دن بری یاراتدیقلاری اثرلری تدقیق ائدرسك نچه شاعرین فضولی‌کیمی اوچ دیلده شاه‌اثرلر یاراتدیغینی‌گوره ریك.

۲ــ بیزیم گوزل دیلمیزه خورباخانلار و زنگین ادبیاتیمیزی دانانلار فضولی‌نین دیلمیزده یازدیغی منظوم و منثور اثرلری اوخــویــوب آنلایابیلسه‌لــر اوزلریندن اوتانارلارمی .

نــاتمــام

منابع و مراجع :

۱ــ کلیات دیوان فضولی ، استانبول ۱۳۰۸ هـ.ق.

۲ــ کلیات دیوان فضولی . تبریز ۱۲۸٦

۳ــ فضولی: اسلام آنسیکلوپدیسی. جلد ٤ . پروفسورفوادکوپرولو. استانبول.

٤ــ محمد فضولی: علمی تدقیقی مقاله‌لر. وفاتی‌نین‌دؤرت‌یوزایللیگی‌مناسبتیله. آذربایجان ادبیات نشریاتی ۱۹۵۸ . باکو .

۵ــ رسیملی تورك ادبیاتی تاریخی. ن. سامی. بانارلی. جلد۷ . دولت کتاب اوی . استانبول .

٦ــ دیوان فارسی فضولی ــ پرفسور حسیبه مازی اوغلو. ۱۹٦۲ انکارا .

۷ــ ۱٦ اینجی عصرآذری لهجه‌سی ادبیاتی‌نیــن باشلیجا ممثل‌لریندن **فضولی** نین حیاتی واثرلری . اسلامی تورك‌ادبیاتی. دکترنجلاپك اولجای . استانبول۱۹٦۸.

۸ــ فضولی‌یه دائر. اؤلومونون ٤۰۰ اونجی ایــل دؤنومی مناسبتیله یونسکو ترکیه ملی‌کمیسیونی طرفیندن یاییلمیشدیر.

استانبول‌معارف‌باسیم‌اوی. ۱۹۵۹ (ادبیات اوزرینه‌مقاله‌لر.احمدحمدی‌تان‌ینار)

۹ــ غم‌کروانی. فواد قاسم‌زاده . فضولی‌نین دنیا گوروشو. باکو ۱۹۵۸

۱۰ــ Leyla and Majnun FUZULI.
Translated by SOFI HURI.
Introduction and Notes by ALLESSLO BOMBACI. LONDON. 1970. C. UNESCO.

آذربایجان ادبیات تاریخینه بیرباخیش

یازان : دکترجوادهیئت

۳

۱۶ اینجی عصرده ختائی وفضولی‌دن باشقابیر چون‌آذری شاعرلری یتیشمیش و اثرلرینی‌آذری تورکجه سیله‌یازمیشلار. لکن‌بونلارین هیچ بیری بوایکی بؤیوك شاعرله قابل مقایسه دگیلدیر. ۱۶ اینجی عصرین باشلاما سیله باشلایان و ۲۵۰ ایل دوام ائدن صفوی‌لردورینده ایراندا‌تورك‌دیلی‌وادبیاتی‌نین‌مهم‌بیرموقعیتی واردی. پادشاه خاندانی‌و نظامی‌لرین آنادیلی اولان آذری تورکجه‌سی رسمی دیل وادبیات دیلی اولاراق درباردا‌و دیواندا فارسجادان صونرا‌گلیردی. تورك شهروکندلرینده وتورك ایللرینده دانیشیق‌دیلی تورکجه ایدی. گرچه شاه عباس اصفهانی پایتخت سچیب، مرکزیت چیلبگ سیاستی آپاریب، منور ، عالم وهنرمندلری‌تبریزدن اصفهاناکو چوردی وبؤیوك ایشلری‌شهرلی وفارسلاراوردی‌وفارسجیلیق سیاستینین وفارس‌حاکمیتینین تمل‌داشینی‌قویدی، بونونلابئله بیرچوق شاعرلر اثرینی تورکجه ویاتورکجه وفارسجایازدیلار. [۹]

تاریخ عالم‌آرای عباسی‌وبیرچوق‌تذکره لرده وهابئله خارجی سفیرلرین سیاحتنامه لرینده بوباره ده‌جالب معلومات واردیر. بودورده دولتین داخلی‌ایشلرینده رسمی‌دیلی فارسجا اولماقلایاناشی باشقا دولتلرله مخابره و مناسبتلرده فارسجاایله تورکجه ده‌ایشله‌نیردی. آذری شاعرلری اؤزلهجه‌لریندن سوای‌جغتای وعثمانلی‌لهجه‌لریله‌ده تانیش‌ایدیلر. شاه طهماسب فارسجا شعریازدیغی کیمی‌تورکجه‌ده شعرقوشموش وسلطان سلیمان قانونیله مشاعره ائدیردی.

۱۶ اینجی‌عصرین شاعرلری‌باره سینده‌اساسلی‌معلومات **تحفه سامی و مجمع** ـ

الخواص و عهدی تذکره لرینده موجوددیر.

تحفه‌سامی شاه اسماعیلین کوچك اوغلوسام میرزاطرفیندن یازیلیپ وبوعصرین‌ایلك یاریسینامربوط شاعرلـردن بحث‌ائدر. سام میرزا اؤزو ده شاعراولوب لاکن بؤیوك بیـر شهرت تاپما میشدیر.

تحفه‌سامی‌ده تورکجه یازدیقلاری تصریح ائدیلن‌آذری شاعرلری بونلاردیر:

آیقوت سلطان (وفات ۱۵۴۹)

سام میرزانین چوق تقدیرائتدیگی **یوسف بیگ**

خیالی (وفات ۱۵۴۴). بوشاعرتورکجه دیوانی‌واردیروگوی وچوگانا بیرنظیره یازمیشدیر.

طفیلی. خراسان تورکلریندن اولوب شعرلرینده علی‌اللهی وحروفی عقیده‌لرینی آچیق یازمیشدیر.

جدیدی (۱۵۳۲) و **امنی. کلیمی تبریزی** و **سوسنی** وداحاباشقالاری.

بوشاعرلرین بعضی‌لری‌نین اثرلرینده آناطولی، بعضی‌لرینین کینده ده‌جغتای لهجه‌لری‌نین‌تاثیری‌گوزه چارپار. وفات ایللری قیداولمیان شاعرلرتذکره‌نین‌یازیلیش‌تاریخینده (۱۵۵۰) حیاتدایمیشلر.

مجمع‌الخواصتذکره‌سی شاه‌عباسین کتابجیسی‌آذری شاعری **صادقی** طرفیندن یازیلیب، ۱۶ اینجی‌عصرین ایکینجی یاریسیناعائد شاعرلردن بحث‌ائدر:

صادقی تذکره‌سی‌جغتای‌لهجه‌سیله یازیلیب ومشهورجغتای وعثمانلی‌شاعرلریندن‌ده بحث‌ائدر. بوتذکره ده‌آدی اولان آذری شاعرلری بونلاردیر.

امانی مخلصی اولان بـایبورقلومحمد بیگ (۱۰۱۶- ۹۴۵ه). بوشاعرین بعضی تورکجه شعرلری بریتیش موزئوم دادیر.

صادق مخلصی اولان علیخان‌میرزا و**اوغلومحمد صالح میرزا**

شاه قلی‌بیگ روملو **وفقیری**.

پیری بیگ وکرامی و خویلو **میرزا محمد** وبغدادلی **قلیج‌بیك‌وشمسی** تخلصلی محمدبیك. تبریزلی **حکیم بدیعی** وتبریزلی **شریف**.

همجولری ونکته‌لریله مشهور مولانا **هوشی** ومـراغه‌لی قاضی عراجی (چـولاق اولدوغوایچون)

صادقی افشار: صادقی تبریزده ورجی محلـه سینده ۱۵۳۲ = ۹۴۰ده آنادان اولموش باباسی صادق بیگ خدابنده‌لو ائللیندن‌اولوب‌ایلیله‌شاه‌اسماعیل‌زمانیندا شام‌دان آذربایجانا گلیب یرلشمیشدیر. صادقی کلیاتیندا تورکجه اثرلری **مجمع‌الخواص**، **دیوان ومنشآت** دیر. آیریجا شاه‌عباس دورینه عائد عباسنامه آدلی‌فارسجا بیرمثنویسی

و فارسجا شعرلری واردیر. صادقی مشهور نقاش **مظفرعلی**نین شاگردلریندن اولوب زمانی‌نین استثنائی بیرشخصیتی‌دیر.

مجمع‌الخواصی‌یازماق‌ایچون‌نوائی‌نین‌مجالس‌النفائسینی‌اؤرنك(نمونه)سچمیش دیر. صادقی بوکتابدا تورك دیل و ادبیاتی‌نی بیر بوتون (کل) اولاراق اله آلمیش وموجود اوچ ادبی شیوه (لهجه)سی‌نین شاعرلرینی تانیتمیش و اثرلریندن اؤرنکلر وئرمیشدیر. صادقی اوچ لهجه‌نی چوق یاخشی بیلیر و هراوچ لهجه‌ده شعرلر یازمیشدیر. ایندی شاعرین غرب تورکجه‌سینده سویله دیگی ایکی غزلی نقل ائدیریك:

گوز یاشیم ورمه نمی آه سحرگاهلارا
یانار افلاك کؤنولدن چکیلن آهلارا
قویما حال گؤزومی شمع رخون عکسیندن
قویسالار عیب دگیل شمع نظرگاهلارا
غیری دوتدی اته‌گین ساعدینی‌اؤپمك‌ایچون
دولت‌ال‌ورمه‌سه‌یگ(یاخشی)همت‌کوتاهلارا
درد دل خوبلارا حاجت اظهار دگیل
عرض حال ایله‌مه‌سن سنگدل آگاهلارا
صادقی سویلمه زهادا قدح کیفینی سن
ره میخانه‌نی گؤسترمه بو گمراه لارا

دولدی گؤزوم غبار سرکوی یاردان
گؤرگؤر نه لریتیشدی منه روزگاردان
عشق آتشینه یانما یاخیلماده مك نه دور
اود ماجراسین ایسته مه‌دی کیمسه خاردان
جاناندان آیری طعنه دشمن نه دور منه
یوق اجتنابی کالبدون سنگساردان
دوشدوم محیط عشقه و قنورتاماغا منی
موج بلا آرایا چکر بیرکناردان
اغیاری‌معتبرائله‌مك‌گوچ‌گلورنولور(نه‌اولور)
گر توشسه صادقی نظر اعتباردان

عهدی بغدادی تذکره سینده بغداد شاعرلری‌آراسیندا بؤیوك فضولی‌دن سوای

بیرنچه آذری شاعریندن ده بحث ادیلمیشدیر.

آذری شاعرلری‌نین بعضی‌لری آناطولیه‌گیدیکلری ایچون عثمانلی تذکره لرینده آدلارینااسلانیربونلارین مهم‌لری **بیدادی، سحابی، مسیحی، پناهی، مشربی، عنقا وشاهی**دیر

یوخاریداآدلاری‌آپاریلان شاعرلردن سوای تاریخی وادبی منابعین قیدانتدیکی شاعرلریمیز بونلاردیر:

شاه‌طهماسبین قرده‌شی شاعربهرام میرزانین اوغلو **ابراهیم میرزا**. بوشهزاده مختلف هنرشعبه‌لرینده ماهراولوب وهنرمندلری حمایت اتمتش وزنگین بیرکتابخانه قورموشدر. تورکجه و فارسجا گوزل شعریازمیش و۱۵۷۵ ده ایکینجی اسماعیل طرفیدن اؤلدورولموشدور.

قاضی‌عبدالله خوئی فارسجاوتورکجه‌شعرلریله مشهوروعین‌حالده دیوان‌منشی سیدی. صفوی دیوانیندا تورکجه مخابره ومکاتبه‌لری اوانشاء ائدردی. باباسی‌سعداله‌دا خوی وسلماس قاضی‌سیدی. بورباعی اوندانديدر.

قاضی‌نه‌یامان شکسته حال اولموش‌سن — بیر بدرفراقدن هلال الموش سن
سن بلبل‌ایدین گلندن‌آیری دوشدون — دیلین‌دوتولوب‌گورنجه‌لال‌اولموش‌سن

قاضی عبداله ۹۹۱ده سبزواردە وفات اتمیشدیر.

تبریزلی‌کلبعلی (۱۵۹۴وفات)تخلصی **راغب** اولوب‌فارسجاوتورکجه‌شعرلریله مشهور اولوب، عثمانلی اوردوسونون‌تبریزی اشغالی‌صیراسیندا (موقعینده) گیلان‌امیری شاعر احمد خانین یانیناگتمیش لکن اومدوغو (امیدائتدیگی) حرمت واکرامی‌گورمه یینجه گیلانلیلاری هجواتمیش.

کارکیائی خاندانیندان‌امیر احمدخان‌صفویلرله مبارزاتیندا مغلوب اولدوغوایچون عثمانلی امپراطورلیغیتا التجاائدیب‌بیر مدت ایرانلا عثمانلی لارین مناسبت لری نین پوزولما سینا سبب اولموشدور. احمدخان فارسجا وتورکجه شعرلریاز میشدیراویاخشی بیر موسیقی شناس اولوب، عود چالارمیش.

یعقوب اردبیلی بیرنجه دیلده شعر پازیپدیر.

۱۷-۱۸ اینجی عصرلرده ایراندا تورکجه نین‌انکشافی دوام اتمیشدیر. فارس شعر وادبیاتی نین دالی‌لاما (دالی‌یه‌گتمك) وانحطاط دورەسی اولان بوعصرلرآذری‌تورکلری ایچون داها وریملی (ثمربخش)اولموشدور.

بودورین ان مهم شاعرلریندن صیراسیله (بنوبت) قیصاجابحث‌ائده جه‌ئیك.

مسیحی: مسیحی ایرانداکی مختلف دیل ولهجه‌لری (گیلانی، مازندرانی، گرجی، تومونق ، چرکس وترکمن) بیلن وموسیقی‌شناس بیرشاعر دیر. بیرینجی شاه عباسین‌صون

زمانلاریندا مشهور اولوب **ودام ودانه ، زنبور عسل وورقه وگلشاه**[1] آدلی اوچ مثنوی یازمیش وبیرینجی شاه صفی‌یهٔ اتحاف‌اتمیشدیر.

بواثرین بیرنسخه‌سی بریتیش موزئوم دادیر.

بورادا مسیحی‌دن بیرمربع شکلنده مسمط[2] نقل ائدیریك:

دینله بلبـل قصه سین‌کیم گلدی ایام بـهار
قیلدی هـر بیر باغدا هنگامـه، هنگام بـهار
اولدی سیم افشان اونـا ازهار بادام بـهار
عیش ونوش ائت‌کیم گچر قالماز بوایام بهار

گینه انـوار شکوفه‌یله بزنـدی باغ و راغ
عیش‌ایچون‌توردی گلستانداقیزیل گوللراطاق
کیم‌بیلیراول بیربهارا کیم اؤله کیم قالاساغ
عیش ونوش ائت‌کیم گچر قالماز بوایام بهار

رخ‌لری رنگین گؤزللردیـر گل ایله لالـه‌لر
کیم قولاق‌لارینا دورلو[3] جوهرآسمیش‌ژاله‌لر
آلدانیب صانماکه بونلار بؤیله[4] باقی‌قاله‌لر
عیش‌ونوش ائت کیم‌گچر قالماز بو ایام بهار

اوماریم[5] بـولوب مسیحی بو مربـع اشتهار
اولاا هلینه چـوچارابـرو گـؤز للر یادگار

۱ــ ورقه‌وگلشاه داستانی لیلی ومجنون‌کیمی عشقی عرب داستانی دیروحضرت محمدص زمانیندا واقع‌اولدوغوسویله‌نیر. ورقه وگلشاه بنی‌شیبان قبیله سی‌نین بؤیوکلری‌نین اوشاقلاری دیر. باهم بؤیویوب اولدمه‌یه قرارورمیشلر لکن مختلف ماجرالاربوایشه مانع اولدوش ورقه‌بیر چوق قهرمانلیقلاردان صونراسوگیلی سینه‌چاتمادیغی ایچون چولده‌آللهدان اؤلـوم ایسته‌یر و اؤلور. گلشاهٔ دابونوایشیدنده اونون قبری‌اوستونده اؤزونواؤلدورورواوردادفن‌ایدیلیر،حضرت محمد ص شاماگلدیکدن‌صونراونون‌دعاسیله بوسوگیلی‌لردیریلیرو ۴۰ ایل بیرلیکده‌یاشاییرلار.

۲ــ ۴ــ ۵ــ ۶ــ۷ وداهـاچوق مصرعلی بندلـردن تشکیل تاپان نظم شکللرینه مسمط دئیلیر. مسمطین مهم شکللروبانوعلاری مربع ومخمس‌دیر.

۳ــ انواع مختلف.

۴ــ بغله.

۵ــ امیدائدیرم

بلبل خوشگویسون گل یوزلولرله یورووار
عیش‌ونوش ائت‌کیم، گچر قالماز بوایام بهار.

(بومربعین اصلی ۹ بنددیر)

ورقه وگلشاه داستانی ۷۷۰ هجریده یوسف مداح‌آدیندا بیر تورك شاعری طرفیدن تورکجه نظمه چکیلمیش. بوشاعر عمرونون چوق قسمتی آناطولی‌داکچدیکی حالده‌آذری اولماسی چوق متحمل‌دیر. فارسجایازدیغی خاموشنامه ده جوانلیق واوشاقلیق چاغی‌نین آذربایجاندا کچدیگینی یازار.

صائب تبریزی: میرزامحمد صائب‌تبریزی ۱۵۹۰ داتبریزده دوغولوب‌اوشاقلیق یاشیندا باباسی میرزا عبدالرحیم شیرین قلم‌ایله اصفهاناکوچموش واوردا (عباس‌آباد) یر-لشمیشدیر. صابرین غزللری‌نین مقطع‌لرینی‌تشکیل‌ائدن‌آشاغیداکی بیت‌لر اونون‌تبریزلی اولدوغونو گوستریر:

صائب از خاك پاك تبریز است — هست سعدی گر از گل شیراز
دربهارسرخروئی همچوجنت غوطه‌داد — فکر رنگین تو صائب خطه تبریز را

زحسن طبع توصائب‌که در ترقی باد — بلندنام شد ازجمله شهرها تبریز

صائب جوانلیغیندا حجازاگتمیش وقاییداندا عثمانلی‌امپراطورلوغوداخلینده بیرنچه یری گزیب وبیرچوق عالم وشاعرلرله گوروشموشدور.

صائب‌اوزون بیرسیاحتدان صونراصفهانا قاییدیب‌اورادادربارا یاخین‌بیرشاعرکیمی یاشاماق ایسته‌میشدیر، لکن اونون اوستون استعداد وشهرتینی تحمل‌ایله مبین پاخیلار اونی شاه عباسین‌نظریندن صالمیشدیلار. صائب شاهین اعتناسیزلیغیندان سیخیلیب۱۶۲۵ ده هندوستاناطرف سفرادیب وبونااضیلیغینی شعرایله بیان اتمیشدیر:

طلائی شدچمن، ساقی، بگردان جام زرین را
بکش برروی اوراق خزان دست نگارین را
دلم هرلحظه از داغی بداغی دیگر آویزد
چو بیماری که گرداند ز تاب درد بالین را
بجای لعل و گوهر از زمین اصفهان صائب
بملك هند خواهد برد این اشعار رنگین را

صائب‌اصفهاندان‌هراتا، اورادانداکابله گتمیشدیر. بوزمان‌کابل‌ده **ظفرخان**لقبی ایله مشهوراولان نواب میرزا احسن‌الله حاکم ایدی. صائب‌بیرزمان اونون یانیندااقالدی. شاه‌جهان ۱۶۳۰ ده‌دکنه حرکت ائتدیگی زمان ظفرخان ایله بیرلیکده، صائب ده اونون یانیندا کتدیروهانپوردا اولاندا صائب‌آتاسینین اکبرآبادا گلدیگینی اوگره‌نیر. او، ظفرخانا

آشاغیداکی شعرله اصفهانا مراجعت ایچون اجازه ایسته‌ییر.

شش سال بیش رفت که ازاصفهان بهند — افتاده است توسن عزم مرا گذار
هفتاد سال والدپیری است بنده را — کز تربیت بود بمنش حق بی‌شمار
آورده است جذبه گستاخ شوق من — از اصفهان به‌آگره ولاهورش اشکبار
زان پیش‌ترکزآگره بمعمورهٔ دکن — آید عنان گسسته‌تراز سیل‌کوهسار
این راه دور از سرشوق طی کند — با قامت خمیده و با پیکر نزار
دارم امید رخصتی از آستان تو — ای آستانت کعبه امید روزگار
مقصود چون زآمدنش‌بردن سن است — لب را بحرف، رخصت من‌کن گهرنثار
با جبهه گشاده‌تر از آفتاب صبح — دست دعا ببدرقه راه من برآر

لکن صائب اجازه آلابیلمیرفقط بیرایل‌صونراکشمیرده ظفرخاندان رخصت آلابیلیر وآتاسیله وخانین وثردیگی دگرلی هدیه‌لرله اصفهانا قاییدیر.

بوزمان شاه صفی تخت ده ایدی وصابربیرمدت دربارداندکناردا قالیپ، بواثنادا مشهد، قم، قزوین، اردبیل ویزدی گزیر وتبریزده یاشاییر. ۱۶۴۰ = ۱۰۵۰ ده تبریزده اولان مشهورعثمانلی سیاحی **اولیا چلبی** تبریزده‌گوردیگی صاحب دیوان شاعرلر آراسیندا صائبی ده قیدائدیر.

شاه عباس ثانی (۱۶۶۶-۱۶۴۲) تخته‌گچدیکدن صونراصائبی دربارا دعوت‌ائدیر واونا ملك‌الشعرا عنوانینی وثریر.

صائب ایراندا سبك‌هندی‌نین ممثلی‌دیر. شعرلرینده‌زنیگن‌خیال‌لار، مجازواستعاره‌لر وینی تشبیه‌لرایشله‌دن بوسبکین ان بؤیوك نماینده‌لری صائب وبیدل دیر.

صائب‌اسلوب وفکرلرین ومضمونلارین تازه‌لیگی باخمیندان‌دا ایرانین صون‌بؤیوك غزل استادی صاییلیر. شعرلرینده‌عصری‌نین‌اجتماعی وضعیتی‌نی‌آیناکیمی‌منعکس‌اتمیشدیر. شهرتی‌هند، ایران وآناطولی اؤلکه‌لرینی توتان بوشاعره اؤز زمانیندابئله هند، آذری‌و عثمانلی شاعرلری طرفیندن نظیره‌لریازیلمشدیر.

تورکیه تذکره‌چی‌لریندن **معلم ناجی**‌اسامی‌آدلی اثرینده صائب دن بحث‌ائدرکن (دیوانی روم ده ان زیاده شهرت بولان دوانیندندیرحتی‌اوللری تدریس اولونوردی) دییر. حکمت افاده ائدن شعرلری عصرین بؤیوك عثمانلی شاعری **نبی** اوزرینده‌تاثیرلی اولموشدور. فارسی شعر لری‌نین مهم بیرقسمتی عصرداشلاری وداحااولکی ایران شاعر لرینه دئدیگی نظیره‌لردن عبارتدیر. بوندان باشقا مضمون یارادیجیلیغی وتك بیت لری اونون بارزخصوصیتلریندندیر، تك‌بیت‌لری اونون فکرلری واجتماعی و اخلاقی ملاحظه لرینی بیان ائدر. بوتك بیت‌لرین بیرچوقلاری ضرب‌المثل حالینه‌گلمیشدیر.

صائب ۱۲۰ مین‌بیت دن چوق شعریازیب ۱۷ تورکجه غزل وملمعاتی واردیر.

شاه عباس ثانی‌نین شاه‌جهان ایله ساواشی وقندهارفتحی‌نی (۱۶۴۸ = ۱۰۵۹) مثنوی شکلنده نظمه‌چکمیشدیر. شاه‌عباس ثانی‌دن‌صونرا تخته‌کچن شاه‌سلیمانین جلوس‌مناسبتیله سویله دیگی قصیده دن اؤتروشاهین گوزوندن دوشدی ، بوحال شاعرین اؤلومونه‌قدر ادامه تاپدی صائب (۱۶۷۱ = ۱۰۸۱) تاریخینده و بیرروایته‌گوره ۱۶۷۶ ده اصفهاندا وفات ائتدی وصائب تکیه سینده دفن‌ائدیلدی. **سرخوش** تذکره سینده صائبین‌اؤلوم تاریخینی (صائب وفات یافت) = ۱۰۷۱ ه جمله سیله قیداتمیشدیر. صائب اوجابویلو، آریق وهرکسه‌سوگی وصایغی (احترام) دویان (احساس ائدن) بیرانسان‌ایدی شراب‌یرینه تنباکویه علاقمند اولدوغو شعرلرینده آنلاشیلیر.

شستم لب پیاله زآب شراب تلخ کردم بدود تلخ قناعت زآب تلخ

نه احتیاج‌که ساقی ویره شراب سنه که اُوز پیاله سینی ویردی آفتاب سنه
شراب لعلی ایچون تؤکمه‌آبروزینهار که دمبدم‌لب لعلین ویرورشراب سنه
اگراورم (وورام)داشه‌پیمانه‌نی‌کیچور،ساقی
شرابدن نیچه کؤز تیکسه هرحباب سنه
قوروتمه ترلی عذارین ایچینده باده ناب
که‌گل‌کیمی یاراشورچهرهٔ پرآب سنه
شرابدن نه‌عجب اولمه‌سون اگر سرخوش
بودوزلو لبلرایلن نیلسون شراب سنه
بوآتشین یوز ایلن‌کیم دوترسئین اتگین
حلال ائدر قانینی‌تایتر کباب سنه
دیدوم چقاره سنی خط حجابدن، غافل
که اول غباراولور پردهٔ حجاب سنه
سنین صحیفهٔ حسنین کلام صائب دیر
که داغ عیب اولورخال انتخاب سنه

اثرلری: شاعرین اثرلری منظوم و منثور اولوب‌ایکی قسمته آیریلیر. منظوم اثرلری ۱۲۰ مین بیت دن‌آرتیقدیروبونلاردان عبارتدیر: فارسجاوتورکجه غزللروقصیده لریندن عبارت اولان‌دیوانی،قندهارنامه، محمود وایاز مثنوی‌سی وبیاض‌آدیندامنتخباتی. فارسجا غزللرین بیت عددی۲۳-۴ آراسیندا اولوب بعضاً قافیه‌لرتکرار ائدیلیر، وبیت‌لر آراسینداکی‌فکرآیریلیغی هربیته مستقل‌بیرمعنی وئریرشاعر معتدل‌طبیعتلی اولدوغوحالده شعرلرینده مبالغه واردیر.

غزللرده‌عشق، تصوف، نصیحت‌وحکمت، موضوعلاری‌تشکیل‌ائدروبونلارآراسیندا

اللی‌یه‌یاقین شاعره نظیرواردیر . نظیره‌لرین چوغوسنائی، عطار، قاسم انوار، اوحدی، سعدی‌وحافظین‌غزللرینه یازیلمیشدیر. صائبین شعرلرینه اؤزویاشارکن‌ده‌نظیره‌لرده‌ئیلیب ودیوانی امرایه هدیه‌گوندریلیردی.

محمود وایاز مثنویسی سلطان محمود غزنوی نین ساقی وندیمی اولان ایازایله مناسبت‌لریندن بحث ائدر.

بیاض‌آدینداکی منتخباتی اؤزشعرلریندن واسکی (قدیم) ومعاصر شاعرلرین شعر لریندن مرکب۲۵مین بیته یاقین‌دیر.

صائبین بیرده توتون وقلیانی مدح ائدن نظم ونثرقاریشیغی رساله‌سی واردیر. صائبین کامل دیوانی داها منتشراولماییپدیر. آشاغی یوخاری ۴۰ مین بیتی‌احتوا ائدن منتخباتی بیرنچه دفعه هندوستاندا وایراندا (امیرفیروز کوهی) چاپ الموش. داحاکوچك منتخباتی استانبول داخلوصی طرفیندن **مجوهرات صائب تبریزی** آدیله تورکجه‌یه ترجمه ائدیلمیشدیر. (۱۳۳۱ه)

صائبین تمام‌شعرلری‌بیردرجه ده‌ده‌گیلدیرلکن‌اونون‌ان‌آزاون‌مین‌بیتی اونون‌بؤیوك وطرازاول بیرشاعرصاییلماسیناکافی‌دیر.

صائب شعرلری‌نین مهم قسمتی تعلیم وتربیته مربوط دیر. بیت‌لری‌نین بعضی‌لری آتالارسوزی‌کیمی یاددا قالابیله جك وحکمت‌آمیزدیر. اوحکیمانه سؤزلریله اوخوجویا اخلاقی فکرلر تعلیم اتمگه چالیشیر. شاهلاراتعریفنامه یازماقدان چوق‌نصیحت وئرمك مقصدینی ایزله میشدیر. شاه عباس ثانی‌یه عشرتدن اوزاقلاشدیرماق ایچون یازدیغی آشاغیداکی شعرلری شایان‌دقت دیر.

شیشه را برطاق نسیان نه قدحرا خرد کن
بشکن از خون سیه مستان خمار روزگار
توبهٔ عهد جوانی را قبول دیگر است
بگذر از می در جوانی ای بهار روزگار

آشاغیدا فارسی شعرلریندن نمونه اولاراق بیرنچه تك بیت وبیرغزل‌صائب‌دن‌نقل ائدیریك:

زبسکه تلخی دوران چشیده‌ام صائب
دهان مار شود تلخ از گزیدن من

چند پرسی صائب احوال پریشان مرا
مدت بیداری‌ام در خواب ظلمانی گذشت

مدتی چون غنچه در خون جگر پیچیده‌ام
تا در این گلزار چون گل یك دهن‌خندیده‌ام

در کدامین چمن ای سرو ببار آمده‌ای
که رباینده‌تر از خواب بهار آمده‌ای

اظهار عجز در بر ظالم روا مدار
اشك کباب مایه طغیان آتش است.

برق عالم سوز در ابر سیاه نوبهار
از نگاه چشم فتان تو یادم میدهد

در این ایام شد ختم سخن برخامه صائب
مسلم بود اگر زین پیش برسعدی شکرخائی

کثرت موج ترا در غلط انداخته است
ورنه در سینه دریا گهر راز یکی است

موج از حقیقت گهر بحر غافل است
حادث چگونه درك نماید قدیم‌را

از حقیقت روی صائب در مجاز آورده‌ایم
ماه را دایم ز طشت آب میجوئیم ما.

عشق عالم سوز را باکفر و ایمان کار نیست
گردن ما در کمند سبحه و زنار نیست
کاسهٔ منصور خالی بود پر آوازه شد
ورنه در میخانه وحدت کسی هوشیار نیست
هرکه پیراهن بید نامی درید آسوده شد
برزلیخا طعن ارباب ملامت عار نیست
بررك جانها نپیچد تا پریشان نیست زلف
نبض دلها را نگیرد چشم تا بیمار نیست
طوطی از آئینه میگویند می‌آید بحرف
چون مرا درپیش رویش زهرهٔ گفتار نیست

صائبین تورکجه غزللرینی لنینگراد دانشکده‌سینده اولان بیرال یازماسینا اساساً پرفسور حمید آراسلی دنیایا تانیتمیشدیر. حمید آراسلی یه‌گوره بوربابی شاعرین عشق تلقی سینده محبت، آزاده‌لیق، عزت نفس، وفا وصداقت، حکمت و عدالت کیمی انسانلیغین ان بارز و پارلاق خصوصیتلری افاده ائدیلمیشدیر.

صائبین تورکجه شعرلرینده نظری ایلك جلب ائدن اونون فضولی تأثیرینده یازان

بیرشاعراولماسی‌دیر. تورکجه غزللری‌نین مهم‌قسمتی وزن، افاده وحتی شکل باخیمیندان دافضولی یه‌نظیره اولاراق یازیلمیشدیر:

ایلدن چیخا رام زلف پریشانی نی‌گورگج
ایشدن گئدرم سرو خرامانی‌نی گورگج
صائب

کونلوم آچیلر زلف پریشانی‌نی گورگج
نطقوم توتولور غنچهٔ خندانی‌نی گورگج
فضولی

عاشق قانینی وسمه‌لی قاشین نهان ایچر
جوهرلی تیغ قین آرا پیوسته قان ایچر
صائب

تؤکدوکجه قانیمی اوخون اول آستان ایچر
بیر یرده‌یم اسیر که توپراغی قان ایچر
فضولی

صون‌اولاراق اوج تورکجه غزلینی ودیگرغزللریندن بیرنچه تك بیت نقل‌ائدیریك.

می‌دن اول چهرهٔ زیبا عرق افشان اولموش
یا سراسرگؤز اولوب اوزینه حیران اولموش

بوگؤزن دائره‌نی هاله خیال اتمه که چرخ
آغزین آچیب مه شبگردمه حیران اولموش

گوزدن ایراق که سلطان جنون شوکتدن
هر دوگون باشیمه بیر چتر سلیمان اولموش

لب لعلین غمیندن بس او دوبدور قانلر
خوبلارون اورگی کان بدخشان اولموش

تاگؤروبدور نظرین وار اون ایلن قاشی‌یای
گل اوزون جمع‌قیلوب غنچهٔ پیکان اولموش

صاف ائدنده لب‌جانبخشینی دوران ایشی‌دیر
بیرایکی قطره داموب چشمه حیوان اولموش

رحم قیل صائبه ساقی می ایله‌دوت الیمی
نیجه‌ایچسون قانینی بو اورگی قان اولموش

بیز نه‌ایمدی ذره تك جولانا گلمیشلرد نوز
آفتاب عشق ایلن دورا ناگلمیشلرد نوز
گون کچیر مکدرحسابی شاهد، اگریلیغ ایچون
دوغرولیغدن بیزبوگون دیوانه گلمیشلردنوز
صانه دور باران رحمت گر قلیج گوگدن یاغار
قوچ کیمی قربان ایچون میدانه گلمیشلردنوز
توتمه، اول گل، دامنین محشر گونونده جان ایچون
قیلمه یوز سیزلیق[1] نگارایله بیرآووج قان ایچون
آچماگیل آغزین گورنده خال مشکین دانه‌سین
اگمه باش پرکار تك هرنقطه‌یه دوران ایچون

یولداش اولدورکیم قراگونلرده یولدان چیخه‌سون
گئچمه یولداشدان خضر تك چشمه حیوان ایچون
ینی آی باشین ایه‌ر خورشیده تا اولسون تمام
ساده دل بیلمزکی بسلر اؤزونو نقصان ایچون
مشرب ایچون قویما گیل الدن عنان اختیار
خام لیقدان آتینی اؤلدورمگیل میدان ایچون
حسن جولانیندن ال کسمك دیر آروادلار ایشی
گئچ اؤزوندن مردلر تك یوسف کنعان ایچون
منت ایله دیریلیك صائب اؤلومدن دیر بتر
جان وئر یرلر اهل غیرت درد بیدرمان ایچون

ایله‌کیم صائب، غم دوران توتوبدور چؤره می[2]
سیرگل ممکن دگیل آچسین توتولموش کؤنلومی
جام اورماق[3] رسم دیرساقی، توتولموش‌آی ایچون
صیقل جام ایله پرواز ایت توتولموش کؤنلومی

عاشقین گؤز یاشینا رحم ایله مز اول آفتاب
بیغلاماق[4] ایله آپارماز اودالیندن جان کباب

توتولموش کؤنلومو جام ایله شادان ایله مك اولماز
ال ایله پسته‌نین آغزینی خندان ایله مك اولماز

---

۱ ـ اوزلواوق سماجت ۲ـ اطراف ۳ـ وورماق ۴ ـ آغلاماق

یوخاریدا نقل ایله دیگیمز غزل لرین بیت‌لرینی تدقیق ائدرسك هر بیتین تکجه، مستقل معناسی اولوپ، بعضی‌لری‌نین آتالارسوزی کیمی اولدوغونو و یا آتالارسوزون شعرده ایشلندیگینی گؤروروز. بودا بیزه صائبین صون خصوصیتی‌نی گوسترییر.

شاه‌عباس ثانی: ۱۶۷۴ - ۱۶۴۲ ایللری آراسیندا سلطنت ائدن ایکینجی شاه‌عباس تورکجه و فارسجا شعرلر یازمیش **وثانی** مخلص ایله تانینمیشدیر. بوشاعر پادشاه اصفهاندا بیرچوق تاریخی بنالار تیکدیرمیش وعالم وشاعرلردن حمایت ائمیشدیر.

موجی و یا شیخ‌الاسلام تبریزی ۲۶ غزلی واردیر.

طرزی افشار: اورمیه افشارلاریندانديير. کوچك دیوانی، دیوان طرزی افشار آدیله (نشریات تمدن رضائیه) طرفیندن چاپ اولموش. فارسجا و تورکجه منظومه‌لردن سوای **طرزیك** آدیله اسکی ادبیاتدا معروف اولان طرزده شعرلریازمیشدیر. بوطرزشعرده بیرچوق تورکجهٔ کلمه‌لر فارس گرامرینه گوره ایشلنمیشدیر. شاه‌عباس ثانی وشاه‌صفی درباریندا بوطرز شعرلر چوق‌بیه‌نیلمیش و شاه‌صفی طرفیندن تشویق ائدیلمیشدیر. بوطرز شعر بعضی معاصر شاعرلر مثلا **ملافوقی** طرفیندن ده تقلید ائدیلمیش لکن کلاسیك‌فارس شعری قاباغیندا چوق رغبت گورمه مینديير. بوطرز شعرداحا چوق تفریح و مسخره ایچون سویله نمیش وچوغو ملمعات شکلینده‌دیر.

طرزی هجووهزله مماثل بیرشاعردیر و آذری تورکجه‌سیله یازدیغی شعرلری بوادبیاتین گوزل‌نمونه‌لری‌آراسیندادیر. (ایرانشهرشماره ۱۲ و مجله ارمغان XIII)

درونی: آذربایجانین تانینمیش‌شاعرلریندن اولوب اصلا تبریزلی دیر. خانواده‌سی شا عباس زمانیندا اصفهانا یرلشمیشلر. صائب درونی‌یی تقدیر ائدیب شعرلریندن بیاض دانقل ائمیشدیر.

تأثیر: میرزامحسن تأثیر اصلا تبریزلی اولوب آناباباسی شاه‌عباس اول زمانیندا اصفهانا کوچموشلر و میرزامحسن اصفهاندا دوغولوبدور. تخلصی تأثیردیر و شاه‌سلیمان و شاه سلطان حسین زمانیندا نؤیوك دولت رجالیندن اولوب بیرمدت یزد وزیری اولموشدور. تأثیر صائبین صون زمانلارینی درك ائمیش وغزللری‌نین بیرینده بئله سویله میش:

حاذق نبض سخن در همهٔ عالم نیست
بجز از صائب وتأثیر که از تبریزند

صائب وفات ایدندن صونرا تأثیر اونون یرینی توتدی. بوشاعر باره‌سینده محمد - طاهر **نصرآبادی**، تذکرةالمعاصرین (محمدعلی حزین) و سفینهٔ خوشگو وچراغ هدایت، سراج‌الدین علیخان آرزو مفصل معلومات وئرمیشلر.

تأثیرین کلیاتی، قصیده‌لری، غزللری، مقطعات، رباعیلرویدی مثنوی سینی حاوی‌دیر.

قصیده‌لری‌نین زبده‌سی ۱۴ معصومون نعت ومنقبتینه‌مخصوصدور. غزللری سلیس وروان و جاناپاقین دیر و تازه مضمونلار و اصطلاحلاردان دولودور. دیوانی‌نین مطلعی بئله باشلار،

ای درکف مهر تو سررشته عنوانها
دارند سرافرازی از نام تو دیوانها

تأثیرین بعضی غزللر و قصیده‌لرینده زمانی‌نین واقعه‌لری ذکر ائدیلمیشدیر مثلا تورکجه یازدیغی بیرغزلده سلطان اکبرین، باباسی اورنگ زیب‌دن کوسوب۱۰۷۸هجریده سلطان سلیمانا پناه گتیرمه‌سی نقل ائدیلمیشدیر

قطعه‌لرینده شاه‌سلیمانین اؤلومو (۱۱۰۵ه) و علامهٔ مجلسی‌نین وفاتی (۱۱۱۱ه) و یزد عصیانیندان (۱۱۱۶ه) و چهل ستون آینه خانه‌سی‌نین یانماسیندان سوزاتمیشدیر (۱۱۱۸ه). تأثیرین کلیاتیندان بیرنسخه کتابخانه مجلس‌ده و بیرنسخه‌ده دانشکده‌معقول و منقول کتابخاناسیندا موجوددور. تأثیرین فارسجا و تورکجه اشعاری اون آلتی مین بیت‌اولوب، تورکجه شعرلری ۴۴۷ بیت دیر. آشاغیدا نمونه ایچون ایکی شعرینی نقل ائدیریك:

رخسارین اولان یرده داحی گل نه‌ایچون دور
باش‌ووردی خطون سبزه‌وسنبل‌نه‌ایچون دور
اول حسن خدا داده دگیل زینته محتاج
..... جمالیله تجمل نه ایچون دور
ده‌دون که سنی اؤلدورم تیغ ستم‌دن
ای شوخ جفا پیشه تأمل نه ایچون دور
جرم و گنهیمدن که سنی ایستمه گیمدیر
اغماز ایله‌دون ناز و تغافل نه ایچون دور
بیرحلقهٔ زلفیله جهان اولدی اسیرون
باشقا داحی مین حلقهٔ کاکل نه ایچون دور
یومدون گؤزونی گیزلین‌ایراقدان منی گؤرگج
عشاقی گؤرن یرده تجاهل نه ایچون دور
اول لعل و لب ایله‌که سنه قسمت اولوبدور
آرتوقی داحی نقل وگل ومل نه ایچون‌دور

قیش گتدی بهاراولدی وباشدان آچیلیب گل
معلوم دگیل نالهٔ بلبل نه ایچون دور
الله ایله دوز گلسه اگر منزلت و قرب
هرناکسه تأثیر توسل نه ایچون دور

منه بینوا دییه‌للر ستم آشنا دییه‌للر
غمه مبتلا دییه‌للر سنه بی‌وفا دییه‌للر
بته گر وفا گراندور بوقدر ستم زیاندور
اثله‌مه‌که چوق‌یاماندور سنه بی‌وفا دییه‌للر
داخی قالمادی قراریم چکیب الدن اختیاریم
قارا اتمه روزگاریم سنه بی‌وفا دییه‌للر
نه‌گل‌ایسته‌رم نه‌سوسن نه نشاط باغ و گلشن
منه‌شادی اولدی دشمن سنه بی‌وفا دییه‌للر
منی عشقدن صووتما گؤزی‌یاش ایکن‌قوروتما
قولونام منی اونوتما سنه بی‌وفا دییه‌للر
سنه‌مه وئروب صباحت گل قامتون قیامت
ستم اتمهٔ بی‌نهایت سنه بی‌وفا دییه‌للر
داخی ایشیمه گیریشمه اوره‌گیمله چوق‌اریشمه
قوشی سرچه‌یه کمیشمه سنه بی‌وفا دییه‌للر
سنی‌حق یاراتدی مهوش یؤزون آی، لعلون‌آتش
منه وئرمه چوق‌کشاکش سنه بی‌وفا دییه‌للر
ستمون مدام اولدی دیریلیك حرام اولدی
اؤره‌گیم تمام اولدی سنه بی‌وفا دییه‌للر

ملك‌بیك‌اووجی: بوشاعر اووجی ائلینه منسوب اولوب شاه‌صفی دوم یعنی شاه‌سلیمان صفوی دورینده یاشاییب و ۶۳ غزلدن مرکب کوچك بیر دیوانی برلین کتابخانه‌سی فارس یازمالاری آراسیندا گنجینه آدلی مجموعه‌ده موجوددیر. بوکوچك دیوان پرفسور احمد جعفر اوغلو طرفیندن استانبولدا چاپ اولموش (آذربایجان یورد بیلگیسی ۱۹۳۳) بوده‌گرلی شاعرده فضولی و صائبین تأثیری گورولمکده دیر.

وحیدی تبریزی: شاه‌عباس ثانی‌نین مورخی و ایکینجی شاه‌صفی‌نین وزیری اولوب، دورون مشهورادیب و رجالیندندیر. یازدیغی تاریخدان سوای فارسجا ـ تورکجه دیوانی و بیرده منشآتی واردیر که کلکته و لوکنوف دا چاپ اولموشدور.

قوسی تبریزی: علی‌جان قوسی تبریزده آنادان اولوب، مقدماتی تحصیل

گؤردوقدان صونرا جوانلیقدا اصفهانا کؤچموشدور. تورکجه شعرلری چوق قیمتلی‌دیر. دیوانی سلمان ممتازطرفیندن ۱۹۲۵ده باکودا چاپ‌ایدیلمیش، قصیده، غزل ورباعیلرینده فضولی و صائبین تأثیری آشکاردیر. میرزاطاهر وحید تبریزی‌نین باغچه‌سی وصفینده بیر ترجیع بند یازمیش که زمانی‌نین وضعیتنی آچیقجا آنلاتیر.

قوسی‌ده معاصری اولان صائب‌کیمی آزاده‌لیق‌آخدارير، تاپاممادیغی ایچون‌فلك‌دن وزمانه آداملاریندان شکایت‌ایلییر.

گر نـاله چکمه سین دل بیمـار نئیله سین
عاشق‌گوزوم گـر آغلاماسین زار نئیله سین
قوسی سنین می حالینا بیر اهل دل دەمیش
قویمـاز منی فلك‌گوز آچیم یارنئیله سین

صائبین تاثیرینده ائرلریازان قوسی آزادلیق حسی ایله یـانوب یاخیلان، غربتده اولدوغوایلرده تبریزی ترنم ایدیر واصفهانا قارشی‌گلیر:

هرای‌کیم نه دیلیم وار نه‌بیر دیل آنلایانیـم
اگرچه نی کیمی جسمیم فغان ایله دولودور

بوگون من بی‌زبانم بندبندیم یانساعیب‌اولماز
سنه ممکن‌دیر ای‌نی آه وافغان سن‌نه‌سیزلارسان
سینه سینده چیر پینان قلبینه بیله خطاب ادیر.
ای بیقـرار سینـه ده نشترمی سن‌نه سن
پیکان‌می‌سن، کونول‌می سن‌اخگرمی‌سن‌نه‌سن
واؤز اؤزنه بیله جواب ورير.
هرچند یاندین اودلارا قوسی اوصانمادیـن
آخر سن ای‌اوداولی سمندر می سن نه‌سن

اؤزونه اود اولی دئمکله عینی حالده آذربایجانلی اولدو غونو گوستریروتبریـز ایچون بئله دییر.

قوسی گرگ دی کعبه دییوب اقتداقیـلا
تـبریز قلعه سینه صفاهـان دئدیکلـری

تبریز آچار کؤنلومـوقوسی‌گر آچیلسا
هرچند که فردوس صفاهانه یتیشمز.

قوسی‌یالنیزلیقدان وغربت دن شکایتینی بئله بیان ائدیر:

دیلم فغان ایله ودیده قان ایله دولو دور
کونول صحیفه‌سی شرح وبیان ایله دولودور
وورو بدور آغزیمامین قفل آهنین غیرت
هنوز سقف فلك‌الامأن ایله دولو دور
هارای کیم نه دیلیم وارنه بیر دیل‌آنلایانیم
اگرچه نی‌کیمی جسمیم فغان ایله دولو دور
اگر چه کؤنلومه ظـاهرده دگمك آساندیـر
بوچؤل کمین گهی شیر ژیان ایله دولودور
یووا داغنچه لنیر عندلیب بس کی چمن
نـوای قـوسی آتش زبـان ایله دولو دور

قوسی‌وحدت‌وجوده معتقد دیر وبوتون وارلیقلارین صونوندا آلاهه قاووشاجاغینا (واصل اولماق) اینانیر.

حساب درد وداغ ایسترسه جانان، وای جانیم چین
که من اول‌سنگدلدن هرنه آلدیم جانه‌تاپشیردیم
اگرسرگشته چوخ‌گزدیمسه‌وادی لرده من‌قوسی
آپاردیم قطره‌نی دریای بی‌پایانـه تایشیردیم

قوسی رومانتیك غزلسرا لاردانديز و استادی فضولی کیمی، شاعرین حکمت و فلسفه بیلمه‌سینی لازم گؤرور، غزل گرگ‌مضمون ایله اوخوجونون روحونو سیراب و احساسینی تسخیر ائتسین. عشق‌ده وفا و صداقت و یوکسك معنویت آخدارير. قوسی‌نین شعردیلی ساده و آهنگلی و مضمونلا دولودور. شعرلری خلق دانیشیق دیلینه یاخین‌دیر و عین حالده نسیمی، فضولی و ختائی کیمی تضادلار دان فایدالانمیشدیر:

سپهر اونون اؤزونو آغ ائدرگونون قارا
بیری‌که بیلدی بومکتبه‌آغ وقاره نه‌دیر.

روزگاریم‌قارا اول خورشیدندیرکیم،منیم
شمع بزمیم، نورچشمیم، سایهٔ دیواردیر.

تیغ‌مژگان‌ایله‌دوغرارباغریمی دشمن‌کیمی
یاندیرار اول شعله رخسار هجراندان بتر

تاوصالین منی دیلدن سالا، هجران نه‌روا
تامی ناب اولا،ای‌باغری‌بوتون‌قان‌نه‌روا

گلمه‌میش صبح قیامت، یتمه‌میش شام اجل
بیلمه‌رم ساقی نه‌دن سانمیش که‌هشیار اولموشام

قوسی خلقین توکنمز (تمام اولماز) هنر قاپناق (منبع) لاریندان الهام آلیب، شعرلرینده فولکلوریك داستان و منظومه و آتالار سوزلریندن فایدا لانمیشدیر. مثلا آشاغیداکی مصرع‌لر و بیت ده آتالارسوزوندن بهره آلمیش و بعضاً عیناً ایشله‌تمیشدیر:

آغزی شیرین ایله مز حلواده مك حلواکیمی
بیرآرخا گله‌صووار امید بیرده گله
بویون بلاسین آلیم، قانی قان ایله یوماق اولماز
اوخشار اوناکی اؤزگه الیله ایلان توتار.
سینه‌ده کونلوم سرایین روشن ائیلرشمع داغ
اؤزآیاغی آلتینا هرچند ایشیق ورمز چراغ.

منابع ومراجع:

۱ـ اسلام‌آنسیکلوپدیسی. جلد۲. آذری ادبیاتی‌نین‌تکاملی. پروفسورفوادکوپرولو استانبول

۲ـ « جلد ۱۰. صائب تبریزی.

۳ـ رسملی تورك ادبیات تاریخی. ن. س. بانارلی جلد ۹ استانبول

۴ـ صائب تبریزی: آذربایجانین ایرانلامدنی‌علاقه جمعیتینین‌نشریاتی. باکو۱۹۴۶

۵ـ صائب تبریزی‌نین تورکجه دیوانی حقینده بیرقاچ سوز. پرفسورحسن بیجاری (تورکولوژی) کنگره‌سی. استرازبورگ ـ ۱۹۷۰

۶ـ نگاهی بصایب تبریزی: علی دشتی. تهران ۱۳۵۵

۷ـ دانشمندان آذربایجان: محمدعلی تربیت. تبریز.

۸ـ قوسی تبریزی و میرزاشفیع شیرازی. ترجمه ح. صدیق. تهران ۱۳۵۶

۹ ـ تبریزلی تائیرین تورکجه‌شعرلری: تورخان گنجه‌ای. تورك‌دیلی‌ادبیات‌درنه‌گی استانبول ـ ۱۹۴۸

۱۰ـصادقی‌افشارین تـورکجه‌شعرلری : تورخان‌گنجه‌ای. تورکیات مجموعه‌سی جلد ۱۶ ـ ۱۹۷۱ ـ استانبول

۱۱ ـ آذربایجان ادبیاتی : فریدون‌بیگ‌گوچرلی. باکو ۱۹۷۸

آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش

(۴)

یازان: دکتر جواد هیئت

۱۸ اینجی‌عصرده آذری ادبیاتی‌نین انکشافی یا واشلادی. لکن تورك دیلینه عائد تدقیقلر ادامه تاپدی. نادرشاهین منشی و وقایع‌نگاری میرزا محمد مهدی‌خان‌آسترابادی نین یازدیغی **سنگلاخ**آدلی بؤیوك تورك‌ـفارس لغتی بودوره‌ده تورکجه‌نین اهمیتی‌نی گوسته‌رن بیر اثر دیر. بواثرین مبانی‌الغه آدلی ایلك قسمتی مختلف ادبی‌تورك‌لهجه‌لری (جغتای ، آذری و عثمانلی) باره سینده مقایسه‌لی معلوماتی احتوا ائدن بیرگرامر دیر . (Denison Ross طرفیندن ۱۹۱۰ دا Bibliotheca indica کلیاتی آراسیندا چاپ ایدیلمیشدیر.)

بواثرده مختلف‌ترکمن‌واؤزبك لهجه لری‌نین، فرقلی اولماخلا یاناشی، بیرکؤکدن (ریشه) گلدیکلری، عثمانلی و جغتای لهجه لری آراسینداکی بعضی شباهتلرین سبب‌لری، و بالاخره عثمانلی و آذری تورکجه سی‌نین مشترك‌گر امر خصوصیتلری بیان ائدیلمیشدیر.

میرزامهدیخان بؤیوك‌بیرمورخ اولدوغوقدرمحقق‌بیردیلچی (تورکولوگ)اولدوغو صون‌ایللرده‌ساموبلوویچA. N. Samoylovic طرفیندن گوستریلمیشدیر.(میرزامهدیخان، ۱۸-اینجی عصر تورکولوغو. باکو-۱۹۲۷).

صفوی‌لرین صون‌ایللریندن ۱۸ اینجی عصرین صونوناجان‌گچن مدت‌ایران‌ادبیاتی ایچون اولدوغوکیمی‌آذری‌ادبیاتی ایچون‌ده رکود ودورقونلوق دوریدپر. بودوره‌فارس ادبیاتیندا هاتف اصفهانی‌دن سوای طراز اول شاعره راسلانمادیغی‌کیمی آذری شاعرلری آراسیندا دا بیر نچه نوحه ومرثیه شاعریندن باشقا مهم بیر شخصیت ظهور اتمه‌میشدیر یالینز شمال آذربایجان و داهاد و غروسو شمالی قفقاز بوقاعده‌دن مستثنا دیر .

۱۸اینجی عصرده ملاپناه واقف و ودادی‌کیمی بؤیوك شاعرلر شمالی‌قفقازداآذری ادبیاتینایئی استقامت ورمیشلرکی بونلاردان ایره‌لی‌ده بحث ائده‌جه‌یئك. بوعصرده‌آذری تورکجه سیله شعر یازان شاعر لریمیز بونلاردیر :

نظام‌الدین توفارقانلی: اهل‌بیته‌عائد مخمس‌شکلنده مرثیه‌لریله مشهوراولوب و ۱۱۷۰ ه ده وفات اتمیشدیر.

سیدفتاح مراغه‌ای: فارسجا وتورکجه شعر یازمیش تخلصی **اشراق** دیرفارسجا مثنوی‌سی ریاض‌الفتوح‌دان سوای تورکجه شعرلری، مثنوی‌ومرثیه‌لریله معروف‌اولموش و ۱۱۷۵ هجریده مراغه شیخ‌الاسلامی ایکن وفات اتمیشدیر.

حاجی خداوردی: خویلواولوب، تخلصی **تائب** دیر و تورکجه، فارسجا شعر

لر و تورکجه مرثیه‌لر یازمیش و ۱۲۰۱ هجریده اؤلموشدور.

توپچی: نادرشاه اوردوسوندا توپچولوق ائتدیگی ایچون بوتخلصی آلمیشدیر.

نشئه‌تبریزی: صفوی‌لرین صون دورینده یتیشمیش ونادرشاه دورونون‌ان‌مشهور شاعردیر ۱۱۵۵-۱۱۵۳ ایللرینده نادرشاه نجف‌ده حضرت علی حرمی‌نین گنبدینی تعمیرو تزیین ائتدیگی واقت نشئه تبریزی بوناتورکجه تاریخ سویله میشدیر.

بوشعر نجف‌ده حضرت علی‌نین حرمی‌نین‌بؤیوك قاپی‌سی‌نین‌اوستونده یازیلمیشدیر. ایگیرمی سکیز بیت‌دن عبارت اولان بوقصیده‌دن بورادا بش بیتی نقل ائدیلیر[1].

شه جم حشمت دارا درایت نادر دوران
که تخت دولت جمشیده وارثدور جهان اوزره
بدخشان لعل عمان‌اینجی‌سین ویرمیش خراجینده
گونش تك حکمی نافذ متصل دریاوکان اوزره
چکیلمز کهکشانین یا یی‌تك نقاش اگر چکسین
مثال قوت بازوی اقبالین کمان اوزره
بلند اقبال اولان اعدالرینده سر بلند ایسته‌ر
مکرر ایله‌میش دشمنلرین باشین سنان اوزره
. . . . . .
جوابین نشئه اولدی مصرع تاریخ اتمامه
عدد بیل مهرساکن دورمطاف انس و جان اوزره

آذر: لطفعلی‌بیگ‌بیگدلی ایلینه منسوب اولوب **آتشکده** آدلی شاعرلرتذکره‌سی و فارسجا شعرلریله ایران ادبیاتیندا مهم‌بیر موقعیت قازانمیشدیر. ۱۱۲۳ = ۱۷۱۱ ده اصفهاندا دوغولوب و ۱۷۸۱ ده وفات اتمیشدیر. سعید نفیسی‌نین کتابخانا سیندا کی بیر مجموعه‌ده تورکجه شعرلری گؤرولموشدور (فوادکوپرولو).

ایلچی‌نامی: مرتضی قلیخان ایران طرفیندن استانبولا سفیر گندمیش (۱۷۲۱) و اوردا شعرلریله مشهور اولموشدیر. عثمانلی شاعری **ندیم** اونا نظیره یازمیشدیر. شعرلرینده صائب تبریزی‌نین بؤیوك تاثیری گؤرولمکده‌دیر رشید تاریخینده نامی حقینده گنیش معلومات واردیر.

۱۸ اینجی عصرده ایران‌ـعثمانلی ساواشلاریندان صونرا مرکزی حکومتین ضعفی و اقتصادی دورومون (وضعیت) خرابلیغی لتیجه سنده شمالی آذربایجاندا محلی استقلال ایسته‌ین خانلیقلار ظهور ادیب، مخصوصاً نادر شاهین اؤلوموندن صونرا بوحرکتلر گینشله‌یب، قره‌باغ، گنجه، شکی، قوبا، تفلیس، باکو، نخجوان، شیروان، ماکووسلماس خانلیقلاری وجوده گلدی. بوخانلیقلارین محلی ادبیات وفرهنگ انکشافیندا قوتلی تاثیری اولدی وآذری تورکجه‌سی گنیش بیرحمایته‌مظهراولدی. شاه اسماعیل صفوی‌ایله‌باشلایان ساده ترکی دیلینده یازماق واقف و ودادی کیمی قاباخجیل شاعرلر طرفیندن منیمسندی‌و

۱- بوشعرآقای تیمور پیرهاشمی‌دن‌آلینمیشدیر. عزیز اوخوجولاریمیزدان خواهش ائدیریك بوقصیده‌نین هامی‌سینی اله گتیرسه‌لر بیر نسخه بیزه گؤندرسینلر.

آذربایجان ملی ادبیات مکتبی تورولـدی. خانلیقلار دورینده‌آذری ادبیاتی‌نین ترقی‌سینه سیاسی‌ـاجتماعی شرائطدن سوای بوخانلارین شعر و ادبیاتدان حمایه‌سی و بیرچوخ‌خان و دولت آداملاری‌نین بذات شاعروادیب اولماسی‌دیر. بونلارین ان مهم‌لری‌بونلاردیر:

قوبا وسالیان حاکمی و **مشتری** تخلص‌لی‌فتحعلی‌خان، **طوطی** تخلصلی‌ابوالفتح خان، **قدسی** تخلصلی عباسقلی آقا باکی خانلی ، **نوا** تخلصلی‌جعفر قلی‌خان، کریم آقا **فاتح** و **مشتاق**.

مدرن‌آذربایجان ادبیاتیـ ینی آذربایجان ادبیاتی ملاپناه واقف‌له باشلاربو ینی دورین اساس خصوصیت‌لری ملی و محلی لشمه ، دیلین ساده لشمه‌سی، خلقچیلیق و ره‌آلیسم‌دیر.

ملاپناه واقف: واقف ۱۸ اینجی عصرآذربایجان ادبیاتی‌نین ان‌باشداگلن‌شاعری اولوب قاراباغ خانلیغی سیاسی حیاتیندا موثررولو اولموش، آذربایجان فرهنگینه‌خدمت اتمیش و شعر و ادبیاتاینی بیراستقامت ویرمیشدیر.آدی پناه‌دیر و مکتب دارلیقلامشغول اولدوغوندان ملاپناه آدی‌ایله مشهور اولموشدیر. ۱۷۱۷ ده قازاخ محالی‌نین صلاحلی کندینده آنادان اولموش‌دیر. باباسی مهدی آدیندا بیرکندلی‌دیر.

واقف مدرسه تحصیلیندن‌صونرا دورونون‌علملرینی أورگنمیش وعینی زماندامکتب دارلیقلا مشغول اولموشدور. اصلینده‌کندلی و خلق ایچیندن چیقمیش اولان واقـف خلق یاشا ییشینا، عادت وعنعنه‌لرینه یاخشی بلداولوپ، عاشقلرین‌داستان وشعرلرینی‌دینله‌میش (قولاق آسمیش) و حتی ساز چالماق ئورگنمیش و عاشقلر طرزینده شعر یازمیشدیر.

۱۷۵۹ داگرجستان سرحدیندا چیقان قـاریشیقلیقلارنتیجه سینده واقف عائله‌سیلـه قره‌باغا گئدیـر و بیر مدت جوانشیر محالیندا (**ترتوباسارا**) قالدیقدان صونرا شوشایـا (پناه‌آباد) کؤچور واورادا مکتب دارلیقلا مشغول اولور. بیر مدت صونرا شاعرین‌ادبی وعلمی شهرتی قاراباغ قانی پناه‌خان اوغلوابراهیم خاناچاتیر. خان واقفی دربارینادعوت ائدیر، واقف ابراهیم خانین‌باش وزیر لیگینه قدر یوکسلیر.

واقفین ادبی یارادیجیلیغی آذری شعر تاریخینه‌ینی بیر دورآچیب، اونـون غایه و هدفی شعرلرینده خلقین عـادت و عنعنه‌لرینی قورومـاق (حفظ اتمك) خلقین یـاشاییشینی اولدوغوکیمی ایده آلیزه اتمك و ره‌آلیزمه صادق قالماق ایدی.

اونون ایچون شعرلرینده أوزخلقی‌نین خصوصیتلری‌اولدوغوکیمی عکس‌اتمیشدیر. واقف شکل باخیمیندان غـزل، مخمس، مستزادکیمی اسکی‌کلاسیك شعر قـالیب لاریندا شعریازماقلایاناشی تم، افاده و کلمه خزینه‌سی نقطه‌ی نظریندن تماماً خلق روحونا باغلی صمیمی بیرآذری‌وطن‌داش شاعری‌دیر، او خلق دیلینه دایانان ساده و آچیق ادبی اسلوبی

مکتبی‌نین قوروجوسودیر.

عشق، انسان‌گوزللیگی، طبیعت‌تصویرلری، دنیایی پارلاق وگوزل‌گؤرمك‌وقادینا چوق قیمت وئرمك اونون بارز خصوصیتلریندندیر. دوستی ودادی ایله بیرلیکده خلق ادبیاتینا چوق علاقه و باغلیلیق دویموشولار (احساس).

واقفین‌شعرلری هله **قوشمالاری**آذربایجان عاشق وخواننده‌لری طرفیندن‌مختلف مجلس‌لرده ترنم ائدیلمیش‌دیر. ۱۹ و ۲۰ اینجی عصر عاشق‌لری‌نین بیرچوغو واقفین موضوع وتم لرینی الهآلیب اونی تقلید ائدرك قوشمالار دئمیشلر. اونون قافیه، ردیف‌و بدیع افاده‌لری ساز شاعرلرینه اؤرنك (نمونه) اولموش، ایشله‌نمیش وداها گوزل بیرحاله گتیریلمیشدیر. بوعاشقلرین باشیندا **عاشق‌علی‌عسکر**، بوزالقانلی **عاشق‌حسین**گلیر، عاشق حسین‌نین قوشمالاری آراسیندا واقفین مصراعلارینه چوخ تصادف‌ائدیلیر.

واقف لیریك شاعر اولدوغو ایچون شعرلرینده محبت موضوعی مهم یرتوتار. فقط واقف ده‌کی محبت رومانتیك دگیل رئل (واقعی) حیات و معیشت‌له دریندن باغلیدیر.

واقفین لیریزمی مضمونجا رنگین وشکل‌جه رنگارنگ‌دیر. اوخلق شعری‌نین‌توشما نوعینی داهاچوق بیه‌نمیش و یازدیغی توشمالاریندا آذری قادی‌نینین حقیقی تصویرینی وئرمیش ، صفاوتمیز محبتی ترنم اتمیشدیر.

واقف متدین بیر شاعر و عالم الدوغو حالده دورونون خرافاتینا قارشی گلمیش و شعرلرینده قادینلارین آزادلیغیندان مدافعه اتمیشدیر.

حیاتا خوش بین‌اولان واقف دوستی ودادی‌نین شعرلرینده‌کی کدری‌گؤروب‌اونو تنقید ائدیرواونوگچمیش ده‌کی دردلری‌اونوتماغا (یاددان چیقارماغا)، حیاتی‌شن(خوش) گچیرمگه و زحمت و مشقت قارشیسیندا دایانماغا دعوت ائدیر.

۱۷۹۵ ده آغامحمدخان قاجار پناه‌آباد (شیشه) شهرینی محاصره ائتدیگی زمان ابراهیم خلیل‌خانا بیرتهدیدآمیزمکتوب‌گؤندریر و او مکتوبدا بو بیتی یازیر:

ز منجنیق فلك سنگ فتنه میبارد　　تو ابلهانه‌گرفتی میان شیشه قرار

واقف فوراً مکتوبون جوابیندا بوشعری یازیب شاهاگؤنده‌ریر:

گر نگهدار من‌آنستکه من میدانم　　شیشه را در بغل سنگ نگه میدارد

۱۷۹۷ ده‌آغامحمدخان قاجار شوشانی‌آلدیغی زمان ابراهیم‌خان عائله‌وآدامیلاریله شهری ترك ائدیر، لکن واقف شهرده قالیر وآغامحمدخان طرفیندن اعدام ایچون حبس ائدیلیر. آغامحمدخان همین گئجه یا تاغیندا ئولدورولور و واقف ده سحریسی حبس‌دن آزاد اولور و دوستی ملاولی و دادیه بوشعری یازیر:

ای ودادی گردش دوران کج رفتاره باخ

روزگاره‌قیل تماشا کاره باخ کرداره باخ

اهل ظلمی نئجه بر باد ایله‌دی بیر لحظه‌ده
حکم عادل پادشاه قادر قهاره باخ
صبح سؤندی شب کی خلقه‌قبله‌ایدی بیرچراغ
گنجه کی اقبالی گؤرگوندوزده کی ادباره باخ
تاج زردن تا که آیریلدی دماغ پر غرور
پایمال اؤلدی تپیك لرده سر سرداره باخ
من فقیره امر قیلمیشدی سیاست اتمه‌یه
ساخلادی مظلومی ظالم‌دن اودم غفاره باخ
تورتاران اندیشه‌دن آهنگر بیچاره‌نی
شاه‌ایچون‌اول‌مدبری[1] تبدیل‌اولان‌مسماره‌باخ
عبرت ائت آغا محمد خاندان ای کمتر گدا
تاحیاتین وارایکن نه شاهه نه‌خونخواره باخ
باش گؤتورمه اهل دنیادان‌ایاغ توتدوقجاقاچ
نه قیزانه اوغولا نه دوسته، نه یاره باخ
واقفا گؤزیوم جهانین باخما خوب و زشتینه
اوز چویر آل عبایه احمد مختاره باخ

شاعر اؤزونون آغامحمدخان الیندن تورتاریلدیغینی دمیرچی‌نین ظالم شاه الیندن استخلاصینا بنزه‌تیر[2].

آغامحمدخانین اؤلوم خبرینی ایشیدن سربازلار شهری غارت ائدیب شهردن چیخیرلار بوزمان ابراهیم‌خانین قارداشی اوغلو محمد بیگ جوانشیر حاکمیتی الینه‌آلیب عموسی‌نین یاخین‌آداملارینی اؤلدورمك ایستییر. بونی حس‌ائدن واقف اؤلوم اضطرابیله «گؤرمه‌دیم» ردیف‌لی معروف مخمسی‌نی یازیر آیریجا محمد بیگین کونلونی آلماق ایچون ده بیر شعر یازیر لکن محمد بیك واقفی اوغلو علی‌آقا ایله بیر لیکده اعدام ائتدیریر (۱۷۹۷). شاعر اؤلدورولدوغو زمان ائوی‌ده تالان ائدیلیر و اثرلری‌ده آرادان گئدیر.

۱۹ اینجی عصرین باشیندان اونون شعرلری توپلانماغا باشلانیر بوایشده ایلکین میرزا یوسف نرسسوف صونرا میرزا فتحعلی‌آخوندوف و غائبوف چوق زحمت چکیب و

۱ــ کسرم‌وفتح‌ب‌ایله نیشترومقاب‌دئمك

۲ــ بوروایته‌گوره دمیرچی‌نی‌اؤلدورمك ایسته‌ین شاه اونا بیر گنجه‌ده قیرق‌میز آت‌میخی حاضر لاماغی امر ائدیر. دمیرچی سحره قدر یوخوسوز ئولوم ساعاتینی بکلیر (گوزله‌یین) سحرچاغی شاهین‌آداملاری‌گلیر لکن‌آت میخی یرینه‌گنجه اولن شاهین تابوتی ایچون درد مسمار حاضر لاماغی ایسته‌یرلر.

اونون اثرلرینی چاپاحاضرلاییرلار. واقفین اثرلری ایلك دفعه تازاحیات غزته سی نین مدیری هاشم بیگ طرفیندن ۱۹۰۸ ده چاپ ایدیلمیش. صونرا ۱۹۴۵ ده آذربایجان علم لر آکادمی سی نظامی آدینا دیل و ادبیات انستیتوسی طرفیندن نشر اولونموشدیر.

گؤرمه‌دیم ردیفلی مخمس

من جهان ملکینده مطلق دوغرو حالت گؤرمه‌دیم
هرنه گؤردوم ایری گؤردوم اؤزگه بابت گؤرمه‌دیم
آشنالار اختلاطیندا صداقت گؤرمه‌دیم
بیعت و اقرار و ایمان و دیانت گؤرمه‌دیم
بی‌وفادان لاجرم تحصیل حاجت گؤرمه‌دیم
خواه سلطان خواه درویش و گدا بالاتفاق
اؤزلرین قیلمیش گرفتار غم و درد و فراق
جیفه‌ی دنیایه دیر بر احتیاج و اشتیاق
مونجاکیم ائتدیم تماشا سؤزلره آسدیم قولاق
کذب و بهتان‌دان سوایی بیر حکایت گؤرمه‌دیم
هر صدا و سس که دنیایه دولوب اکثر اقل
جمله مکروآل[1] وفن وفتنه‌دیر جنگ و جدل
درهم و دینار ایچون دیر هرشیه یاپیشسا ال
مقتدی لرده اطاعت مقتدالاردا عمل
بنده لرده سیم و بیگ‌لرده عدالت گؤرمه‌دیم
خلق عالم بیر عجب دستوردوتموش هر زمان
هانسی غملی گؤنلوکیم سن ائدر اولسان شادمان
او، سنه البته کی بدگولوق ایله ربی گمان
هرکسه هرکس کی اتسه یاخشیلیق اولوریامان
بولمادیم بیر دوست که اوندان بیر عداوت گؤرمه‌دیم
عالم و جاهل، مرید و مرشد و شاگرد و پیر
نفس عماره الینده سر بسر اولموش اسیر
حقی باطل ایله میشلر ایشله نیر جرم کبیر
شیخ‌لر شیاد ، عابدلر عبوساً قمطریر
هیچکس‌ده حقه لایق بیر عبادت گؤرمه‌دیم.

۱ــ حیله

هر کیشی هر شی‌که سودی اونو بهتر ایسته‌دی
کیمی تخت وکیمی تـاج وکیمی افسر ایسته‌دی
پـادشاهلار دمبـدم تسخیـر کشور ایسته‌دی
عشقه‌هم‌چوخ کیمسه‌دوشدی‌وصل دلبرایسته‌دی
هیچ بیرینده عاقبت بیر ذوق و راحت‌گؤرمه‌دیم
من اُوزوم چوخ کوزه‌کاری کیمیاگر ایله‌دیم
سکـه لندیر دیـم غبار تیره‌نـی زر ایله‌دیم
قـاراداشی دؤنده‌ریب یـاقوت‌احمر ایله‌دیم
دانـهٔ خـرمهره‌نـی دره بـرابـر ایله‌دیم
قدر و قیمت ایسته‌ییب غیر ازخسارت‌گؤرمه‌دیم
ایلـه‌یـن ویرانـه جمشید جمیـن ایوانی‌نی
یـولا سالـیش بیل‌کـه بـزم عشرتین چندانی‌نی
کیم قالیبدیرگه‌اونون غم‌تؤکمه ییب‌دیر قانی‌نی
دؤنـه دؤنـه امتحان ائتدیم فلك دورانی‌نی
اواندامن‌بر عکسلیکدن اؤزگه عادت‌گؤرمه‌دیم
گون‌کیمی بیرشخصه‌گونده خیر وئرسن صدهزار
ذره‌جـه اتمه‌ز ادای شکـر نعمـت آشکار
قالمایبدیر قیمت شرم و حیـا، نـاموس و عـار
دئدیلـر کـه اعتبـار و اعتقـاد عـالمده‌وار
اوندان اُوتری منده چوخ گزدیم نهایت‌گؤرمه‌دیم
مختصرکـی بویلـه دنیادان گـرك اتمك حذر
اوندان اُوتری‌کیم دگیلدیر اُوزالینده خیر و شر
عـالی‌لر خـاك مـذلتده دنی‌لـر معتبـر
صاحـب زرده کـرم یوخـدور کـرم اهلینده زر
ایشله‌نن ایشلرده احکام و لیاقت‌گؤرمه‌دیم.
دولت و اقبال و مالین آخرین گؤرودوم تمام
حشمت و جـاه و جـلالین آخـرین گؤردوم تمام
زلف و روی و خط و خالین آخـرین گؤردوم تمام
همـدم صاحـب جمالین آخـرین گؤردوم تمام
با شادلك بیر حسن صورت قد و قامت‌گؤرمه‌دیم

یـا امـام الانس و والجـن و شهنشاه امـور
گئدی دین الدن، بـوگوندن بیله سن ایله ظهور
قـویماکی شیطـان ملعون ایـایه ایمانـه زور
شعلـه‌ی حسنونله بخش ائت تـازه‌دن دنیایه نور
کیم شریعت مشعلینده استقامت گؤرمه‌دیم
باش‌آغاردی‌روزگاریم‌اولدی‌گون‌گوندن‌سیاه
اتمه‌دیم صـد حیف‌کیم بیر مـاهرخساره نگاه
قدر بیلمه‌ز همـدم ایله ایله دیـم عمری تباه
واقفـه یـا ربنا أوز لطفونـو ایلـه پناه
سندن أوزگه کیمسه‌ده لطف وعنایت گؤرمه‌دیم.

واقففین شعرلری‌نین مهم بیر قسمی اونون حیاتی ایله علاقه داردیر.

واقفین **بایرام اولدو** اثرینده‌کنده یوخسول لارلایاشایان بیر معلمین حس‌لرینی کؤروروك. **کوقراغی** شعرینده خان آتلیلاری ایله گئدیگی‌کند لـرده خلقین مدنیت‌جه دالیدا قـالدیغینی‌گؤرمکدن متاثـر اولان حساس شاعـرین اضطرابلارینی حس ائدیریك. **تفلیس سفرینه** حصرائیدیگی اثرلرده ایکی قارداش خلقین‌تاریخی قونشولوق‌ودوستلوق مناسبتلری افاده اولونور.

لکن واقف شعری‌نین اساس موضوعـلاری محبت وگؤزللیکدیـرفضولی غزللرینده (حیات مضطرب وغم‌لی اولماقدیر) فکری تعقیب ائدرکن واقف (حیات‌سه‌ومکدیر)نظریه سینی ایزلر.

واقـف حیاتـدا تصادف ائتدیگـی‌گؤزللرین تصویرینی یـارادیر و بویارادیجیلیقدا گؤزه‌لین جمالینی‌کمالیندن آییرمیر. واقفین ان چوخ سودیگی و خلـق دیلینده یـازدیغی شعر شکلی قوشمادیر او خلق شعرلری‌نین روحونو قدیم ادبیاتین یاخشی جهتلری‌ایله‌بیر لشدیرن بیر صنعتکاردیر. قوشمالاریندا‌کی دیلی ساده‌دیر و بدیع افـاده واسطه‌لری خلق دانیشیق دیلیندن آلینمیشدیر. قوشمالارین وزنی هجاوزنی‌دیروبعضاً داخلی قافیه‌لری‌ایله **قوشایارپاق** نوعیندن‌دیر.

سیاه زلفین قدین ایله برابر — نازك آغ اندامین بیاض تار، گلین
سالالا نشین تمام جهانـا ده‌یـر — سنین تك گؤزل هارداوار گلین

ملائك‌لر گلیر سنـه سلامـا — غمزه‌ن منی چاپدی، گل باخ یاراما
شکر قبه سیدیر یوخساشاماما — قوینون ایچینده‌کـی قوشانـار گلین

سنی سوه‌ن عقلی،کمالی نیله‌ر — داخی‌گؤرموش أوزگه جمالی نیله‌ر

بودنیادا ملـك و منالی نیلەر　　هـر کیم اولساسنین ایلـه یـار گلین

گی یبسن اینینه گل پیراهنی　　جمالین شعلەسی دوتموش دورەنی
ناگاهدان گؤزلریم گورەندەسنی　　قـالمادی جـانیمدا اختیار ، گلین

حسرتینده واقف دوشدی دردەگل　　هیچ ایـلنمه ایـرلیده گـردە[1] گل
بیر گلیبسن کـرم ایلـه بیردە گل　　کؤنلـوم چکـر سنه انتظـار گلین

واقف بوخصوصیتی مخمس‌لره ده تطبیق ادیب، هر مصراعین ایچریسینده هم قافیه سؤزلر (کلمەلر) ایشلتمیه چالیشمیشدیر:

گل نفس، بی‌خار و خس، محبوب نورس، عیش‌باز
خوش لقا ، برقع‌گشا ، ابرونما ، خاطرنواز
آشنا دیل دوستا مایل ناز استغناسی آز.....

واقف بعضاً بوتون بیر شعری بیر جمله‌کیمی یـارادیر: (ایپەدیر قـددیمی، دلیب باغریمی) مصراعیله باشلانان قوشمانی‌نظردن کچیرسك دؤرت بندین بیرجمله اولدوغونو گؤرەریك. شعری نثره چویرسك بئله چیخار: بیرکیرپیی اوخلو، قاشی‌کمانلی، گؤزلری جان‌آلان جمالی سرمست، باخیشی حرامی، غمزەسی قاتلی، نازك‌کمال‌لی، نازك ایشلی، شیرین‌گله جیلی، شکرگولوشلی، مرجان دوداقلی، دردانه دیشلی، جواهر سؤزلی، صدف دهانلی، سرخوش‌گزیشلی، گیزلی ایمالی، کعبه زیارتلی، قبلەنمالی، ملك شکللی، حوری سیمالی، جنت أشیکلی، اعلی مکانلی، دورنا آوازلی، بلبل نوالی، عیسی نفسلی، لقمان دوالی ، بنفشه ایلی ، عنبر هوالی ، تازه چمن‌لی ، ترگلستانلی ، قـدیمی ایپ باغریمی دلیپەدیر.

بورادا ایز اوتـوز مبتدا و ایکـی خبرگؤروروك. بومبتدالاریـن هر بیریسی واقف سوگیلی سی‌نین بیر خصوصیتنی جانلاندیریر، خبرده ایسه واقفه تاثیرینی‌دەیبر.

ایپەدیـر قدیمی دلیب بـاغریمی　　بیر کیپریگی اوخلو قاشی کمانلی
گؤز لری جان آلان جلاد سرمست　　باخیشی حرامـی غمزەسی قـاتلی

بیر نازك کمالی بیر نازك ایشلی　　شیرین گلـەجی‌لی شکر گولوشلی
بیر مرجان باخیشلی‌دردانەدیشلی　　بیر جواهـر سؤزلی صدف دهانلی

بیرسرخوش‌گزیشلی‌گیزلی ایمالی　　بیـر کعبه زیـارت قبلـه نمالی
بیر ملك شکللی حوری سیمالی　　بیر جنت اشیکلی ، اعلا مکانلی

۱ــ گیری، دالی.

بیر دورنا آوازلی بلبل نوالی — بیر عیسی نفس‌لی لقمان دوالی
بیر بنفشه ایی‌لی عنبر هوالی — بیر تازا چمنلی ترگلستانلی
واقفم‌سومیشم بیرشوخ دلبری — گؤزللر سرداری خوبلارسروری
آغیزلار تعریفی دیللر از بری — ولایت ایچینده هم آدلی سانلی

واقف شعرینده **تکریر**، خصوصی بر توتور، بعضا بیرکلمه‌نی بیر بنده بیر نئچه دفعه تکرار ائدیر، لکن بو تکرار اولونان سؤز (کلمه) ائله‌بریندهو مهارتله سویله‌نیرکی افاده د اهادا قوتله‌نیر و خوشاگلیم‌اولور:

اوتوروشون گؤزل ، دوروشون گؤزل
صالانیشین گؤزل ، یریشین گؤزل
خلقون، خویون گؤزل، هر ایشین گؤزل
بخش اولوب بوخوبلیق خدادان سانا

واقف قدیم شعریین بوتون شکللرینده خصوصاً غزل انواعیندا، مخمس، معشر و مستزاد، اثرلر یاراتمیش البته عروض وزنی‌نین ایجابینا گؤره داها چوخ عربجه و فارسجا کلمه وترکیبلری ایشله تمگه مجبوراولموشدیر. بئله اثرلرینده شاعر شکل‌دن‌چوق‌معنایا توجه اتمتشدیر.

واقفین‌خصوصیتلریندن‌بیریسی اوندا‌کی‌نیك‌بین لیکدیر، بونون‌بیولوژیك، بنیه‌وی ماهیتیندن باشقا اوچ سببی داها واردیر: بیریسی‌گوزللیگه اولان عشقی، صونرا عاشق شعرایله مشغول وعلاقه‌دار اولوشو وبالاخره ئوز دورونه، حیاتا ومبارزه‌یه‌اولان‌امیدلی مناسبتی‌دیر.

واقف قاراباغ خانلیغینین آپاردیغی استقلال سیاستینه رهبرلیك اتمیش و آغا محمد خانین ۱۹۷۵ده شوشانی محاصره ائتدیگی زمان شهرین مدافعه‌سینی عهده‌داراولموشدور واقف شعری‌نین اساس الهام و تغذیه منبعی خلق الدوغو ایچون اثرلری‌ده شفاهی خلق ادبیاتینا درین تاثیر اتمیشدیر. اونون عاشق قوشمالاری طرزینده قوشدوغو شعرلر عصر یمیزده بئله‌استادعاشق‌قوشمالاری سیراسیندا (ردیفینده) عاشقلارطرفیندن اوخونماقدادیر. بیرچوق استاد عاشقلار اونون تاثیری آلتیندا قوشمالار سؤیله میشلر. شاعرین یوکسك استعداد وقابلیتی، فداکارحیاتی وفاجعه‌سی اونون آدینی چوق مشهور اتمیشدیر. شمالی آذربایجان خلقی شاعرین‌آدینی هله‌ساغ‌ایکن **هراوخویان ملاپناه اولماز**ضرب‌المثلی ایله ابدی لشدیرمیش ایدی.

واقفین‌معاصرین قاراجاداغلی عاشق‌علی‌نین شاعره یازدیغی‌آشاغیداکی‌قوشمااونون ۱۸ اینجی عصرده نه‌قدرگنیش بیر ساحه‌ده مشهور اولدوغونوگوستریر:

بو گوهر سوزلرین ای عالی‌جناب — تمام عاشقلارین سمعینه گلمیش
فصاحتده بلاغتده سنین تك — اینانماکی روی زمینه گلمیش

بو عصرده شاعرلرین خانی سن — مدرسه برابر سن ینی سن
علمین معدنی‌سن گوهرین کانی سن — أشیدنلر سؤزون دمینه گلمیش
واقفین قوشمالاریندان:
بیر خلوت‌یر اولا ، اغیار اولمایا — اوندا صحبت ائدك ایکیمیز بئله
الاله توتوشوب ده یك گولوشك — توقاق بیرخوش‌الفت ایکیمیزبئله

قول بویون اوتوراق سورتك اوزاوزه — باخاق بیر بیر یمیزه گؤز سوزه سوزه
گاهگاه توجافلاشیب کؤیوس‌کویوسه — گؤرهك لبدن لذت ایکیمیز بئله

سرمه لنسین آلاگؤزلر شوخ اولسون — سیاه‌کیریکلر اوجوالماس‌اوخ‌اولسون
سگك رقیبلر آرالیقدان یوخ اولسون — کزهك بیر فراغت ایکیمیز بئله

دویونجا ذوق‌آلاق نازوغمزه‌دن — اندیشه‌چکمه یك‌هیچ‌بیرکیسمه‌دن
هر گئجه شیرین شیرین صحبتدن — ایله یك حکایت ایکیمیز بئله

واقف یاردان ایشیدگلن جوابی — آچاق اوزدن گؤزدن تمام نقابی
گاهگاه‌ایچیب‌سرخوش‌اولاق‌شرابی — گونده‌سوره‌ك وحدت‌ایکیمیزبئله

واقف‌دن بیر غزل:

مهربانلیق گؤرمه‌ییب بیر مه‌لقادان کوسموشم
گونده یوز آل ایله‌ین قلب قرادن کوسموشم
شانینه دئدیم شیرین سؤز بیر شی‌اوندان دادمادیم
بو سببدن آغزی شکر دلربادان کوسموشیم
بیرقدح می ایسته‌دیم سیندیردی گؤنلوم شیشه‌سین
داش‌باغیرلی ساقی‌صاحب جفادان کوسموشم
چون (اومان یردن‌کوسرلر) بیر مثل دیر خلق‌آرا
کوسموشم بیجادگیلدیر آشنادن کوسموشم
گؤردوم اول‌کی ، بناسین یارلیق اتمك دگیل
واقفا اصلی بودور من بو بنادن کوسموشم

فارس دیلینده مثنوی:

شنیدستم که مجنون دل آزار — چو شد از مردن لیلی خبردار

گریبان چاك زد باآه و افغان
بسوی تربت لیلی شتابان

در آنجا کودکی دید ایستاده
بهر سو دیده‌ی حسرت‌گشاده

نشان قبر لیلی را از او جست
چوآن‌کودك بخندید و بدوگفت

که ای‌مجنون تراگرعقل‌بودی
ز من که این تمنا می‌نمودی

میان قبرها را جستجو کن
ز هر مرقد کفی از خاك بو کن

زهرخاکی که‌بوی‌عشق‌برخواست
یقین کن تربت لیلی همانجاست

توهم واقف دراین دیرجگرسوز
رموز عشق ازآن‌کودك‌بیاموز.

منابع و مراجع:

۱ـ آذری ادبیاتی‌نین تکاملی (۱۸ و ۱۹ اینجی عصرلر). اسلام آنسیکلوپدیسی. جلد ۲. برفسور فوادکؤپرولو.

۲ـ آذربایجان ادبیاتی: احمدجعفراوغلو. تورك دنیاسی ال‌کتابی. آنکارا(۱۹۷۹).

۳ـ ادبیاتدان‌ایش‌کتابی: ح. زینالللی. عبداله‌شائق. آ. موسی‌خانلی. ج افندی‌زاده آذر نشر. باکو ۱۹۲۸.

۴ـ دانشمندان‌آذربایجان: م. ع. تربیت.

۵ـ واقف ـاثرلری. ره‌داکتور:ح.آراسلی.آذربایجان علملر آکادمی‌سی، نظامی آدینا دیل و ادبیات‌انستیتوسی. باکو-۱۹۴۵.

آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش

(۵)

یازان: دکتر جواد هیئت

ودادیـ اون سکزینجی عصرین ایکینجی یارییوك شاعری ودادی‌دیر. ملا ولی ودادی ۱۷۰۷ ده شمکیرده دنیایه گلمیش لکن حیاتی‌نین چوخونی شیخلی‌ده گچیرمیشدیر. بیرزمان واقفین دعوتی اوزه‌رینه قاراباغا کوچوب ، جوانشیرده گلستان‌خانی مقربلریندن اولموش حتی قیصا بیرمدت گرجستان شاهی ایراقلی‌نین سراییندا خدمت اتمیشدیرواقفین ودادی‌یه یازدیغی منظوم مکتوبدان اونون گلستان‌خانی یانیندا الدوغو آنلاشیلیر:

ای ودادی گنه‌خان قوللوغوندا	قایم اولوب نه قیامت ایله‌رسن
یامان گؤزدن الله ئوزی ساخلاسین	کیشی اخلاص ایله‌خدمت‌ایله‌رسن
جوانشیرخلقیله اول‌توهوم قارداش	قازاقین سؤزینی هئچ ایلمه‌فاش
ده میرم‌دینی‌نی ایله قیزلباش	عقلین‌اولسا ئوزون البت ایله‌رسن

بوشعردن ودادی‌نین‌سنی‌وواقفین شیعه‌مذهبلی اولدوقلاری‌دا آچیقلانیر. ودادی‌ده واقف‌کیمی‌خلقدن‌یتیشمیش، خلق ایچینده‌یاشیاموش وخلق‌دیلینده شعریازمیشدیر. ودادی هم عروض همده هجا و زنینده شعر دئمیش، اسکی دیوان شعر طرزینه باغلی قالدیغی حالدا توشما وگرایلی طرزینده شعرلر یازیب، بونوع شعرلرین‌آذربایجان ادبیاتیندا کؤکلشمه‌سینه (ریشه‌سالماسینا) چالیشمیشدیر.

ودادی تمام عمرونده دوستی واقف وشکی‌خانی حسین‌خان **مشتاق** لا یازیشمیش، مشاعره ائتمیش ویاقین دوستلوق مناسبتلرینی ادامه‌ورمیشدیر لکن واقفین عکسینه‌ودادی حیاتا بدبین وکدرله یاشایان بیر شاعردیر. یاشادیغی‌دؤرون فلاکتلی وقاریشیق گونلری،

اوغلونون ، الینده تصادفاً آچیلان تفکله ئـولمه‌سی، مشتاق و واقفین قتلی اونوحیاتـا کوسکون ومحیطینه قارشی بدبین اتمیشدیر. شاعر حیاتی‌نین صون ایللرینده هپ[1] کدرلی مرثیه طرزینده شعر یازمیشدیر. ائلیندن، یوواسیندان‌آیری دوشمه‌سی، شعر لرینده وطن حسرتی موتیف‌لری‌نین ترنمینه سبب اولموش‌دیر.

ودادی واقف‌دن داها عالم ولساناداها حاکم‌دیر. اونون شعرلرینده عرب و فارس کلمه‌لری تورك‌دیلی آهنگ وقانونلارینا تابعدیر، سچدیگی سؤزلرصاف، تمیزوپارلاقدیر. بورادا ودادی‌نین یارادیجیلیغی، شکل، اسلوب، تم و افاده طرزینه عائد بیر فکرورمك ایچون نمونه اولاراق بیر نئچه شعرینی نقل ائدیریك:

گل چکمه جهان قیدینی سن جان بئله قالماز
چـوق آغـلاماقان دیدهٔ گریـان بئله قالماز
گل وقتی کچـر سیر گـلستان بئلـه قـالماز
هـر لحظه کؤنول خرم و خندان بئله قالماز
بیر جـام یتیر ساقی کـه دوران بئلـه قالماز
تن‌بیرگون اولورخاك ایله یکسان بئله‌قالماز

از بس بو جمال ایچره کـه جانـان اولافانی
بـو شیـوه ایـلـه قـد خـرامـان اولافانی
بو گردن خـوش زلف پـریشان اولافانی
بـو احسن صورتده کـه انسان اولافانی
بیر جام یتیر ساقی که دوران بئله قالماز
تن بیرگون اولورخاك ایله یکسان‌بئله‌قالماز

یوز موسم خوش خـرم اولوب ایللر آچیلسا
یـوز لالـه بیتیـب سوسن و سنبللـر آچیلسا
یوز بـاغ جهـان تـازه لنیب گللـر آچیلسا
کؤنلوم که آچیلماز نئجه مشکللر آچیلسا
بیر جام یتیر ساقی که دوران بئله قالماز
تن بیرگون اولورخاك‌ایله‌یکسان بئله قالماز

سلطان جهان اولسا گئدر جـانـا اینانما
بیر گون بو زولور شوکت دیوانه اینانما

۱ـ هاموسی.

چون باقی دگیل ملك سلیمانا اینانما
گر عاقل ایسن گردش دورانا اینانما
بیر جام یتیر ساقی که دوران بثله قالماز
تن بیرگون اولورخاك ایلهیکسان بثلهقالماز

آه آلدی منی درد فراق غم حسرت
سرمست خراب ائتدی منی بادهٔ حیرت
بیر مهر وفا ائتمهلی یوق کیم اولارغبت
فوت ایلمه گل وار ایکن الده دم فرصت
بیر جام یتیر ساقی که دوران بثله قالماز
تن بیرگون اولورخاك ایلهیکسان بثلهقالماز

فکر اتسهك اگر دهرین ایشی بحر بلادیر
بیر در گرانمایهسی مین جانه بهادیر
هر نقش بیر آئینهٔ اثبات خدا دیر
مقصود دو عالم گینه تحصیل رضادیر
بیر جام یتیر ساقی که دوران بثله قالماز
تن بیرگون اولورخاك ایلهیکسان بثله قالماز

فهم ایله ودادی که جهان بیر قوروسس دیر
بیر دم ده کچر ، ایله که فریاد جرس دیر
بو بزم فناده بو نه هنگام هوس دیر
گل دورما که عمرون گچیر انجام نفس دیر
بیر جام یتیر ساقیکه دوران بثله قالماز
تن بیرگون اولورخاكایلهیکسان بثلهقالماز.

ای همدمیم سنی قاناغرق ایلهر — گل ترپتمه ، یارالانمیش کؤنلومی
آبری دوشموش وطنیندن ایلیندن — همدردیندن آرالانمیش کونلومی

کؤنول وردیك هر بیوفایادلارا
حیف اولدی که عمر گتدی بادلارا

فلك سالدی دورلـو دورلـو[1] اودلارا
شان شان اولموش یارالانمیش کونلومی.

قانلی یاشیم گوندن گونه بوللاندی — آخدی‌آخدی سینه‌م اوسته گؤللندی
گنه غم سمندین میندی بوللاندی — هیچ بیلمه‌زم یارالانمیش کؤنلومی

ودادی‌ام خسته ، گؤزوم مردمی — ایتیرمیشم قوشونـومی اوردومی
چوق طبیبه شرح ائله‌دیم دردیمی — هیچ گؤرمه‌دیم چارالانمیش کؤنلومی

ودادی ۱۸۰۸ ده یوز بیریاشیندا وفات اتمیشدیر، اونون (مصیبت‌نامه)آدلی‌اثری ۱۸ اینجی عصرآذربایجانداکی اجتماعی ظلم و عدالتسیز لیقلارا، فئودال دیدیشمه‌لره و اخلاقسیز لیقلارا قارشی بیر اعتراضنامه‌کیمی‌دیر:

بئله دیر دوران ایشی هرگونده بیر آل ایله‌میش
عاقلی نادان ایله پژمرده احوال ایله‌میش
اوز وئریب نامرده، هردم مردی پامال ایله‌میش
ای ودادی گل‌که بو حیرت منی لال ایله‌میش
گورنه‌لر قیلدی فلك مشتاق تك انسانه باخ.

مشتاقـ واقفین مفتونی، ودادی‌نین حرمت ائتدیگی، شکی‌خانی محمدحسین‌خان واقف‌مکتبینه منسوب ایدی. تخلصی مشتاق‌اولوب، خلق‌سه‌ون بیرخان اولدوغوایچون، اطرافینا شاعرلری جلب اتمیشدیـر. ئوزوده قابلیتلی شاعر و معارف پـرور ایدی. ۲۲ ایللیك خانلیقدان صونرا (۱۷۵۰) ده‌قتل ائدیلمیشدیر.

اطرافیندا یئتیشانلار شکی‌لی **فهیم**، شکی‌لی **راجی**، آغجا یازیلی **زاری**، رافع، و بیر نئچه ئوزگه‌سی ایدی.

آقا مسیح شیروانیـ فضولی مکتبینه‌منسوبدیر، حکومته یاقین رجال‌آراسیندا، حرمت صاحبی و نفوذلی بیر شخصیت ایدی. همشهریلریندن نشاط و زلالی‌ایله‌مشاعره‌لر ائتمیشدیر. دورونون‌سیاسی، فلاکتلی حادثه‌لرینی تصویرله‌ادبیات‌دان چوق تاریخه‌خدمت ائدن شاعرلردندیر. ۱۷۴۸ ایلینده احمد خـان شاهسونین شماخی‌یه هجومونی منظومه شکلینده تصویرائتمیشدیر. بو تاریخ‌دن صونرا آقا مسیح یالنیزکوچك تاریخی منظومه‌لر یازمیش و شهنامه طرزینده نسبتاً بؤیوك بیر اثر وجوده گتیرمیش و اثری فتحعلی‌خـانـا اتحاف‌ائتمیشدیر. آقامسیح شیروانی هجری اون اوچونجو عصرین ابتداسیندا ایراندا وفات ائتمیشدیر.

۱ـ انواع اقسام.

مسیحین‌شعرلری،محسن، سلامی، واله، شاهد، غریب، ذاکر، نواب‌وباشقاشاعرلر طرفیندن تنظیر ائدیلمیشدیر.

بورادا آقا مسیح شیروانی دن بیر معشر و بیرمخمس (هر بیرندن بیر پارچا) ذکر اولونور:

ای طرفه نگار ماهرخسار — ای حوری لقا فرشته کردار
بوحسن ایله اولما میشکن اظهار — اولدون من دلشکسته یه یار
بیلمن نئجه حیله قیلدی اغیار — صونرا سنی مندن ائتدی بیزار
بس ایندی سؤزوم بودورکه تکرار — بیر آدایله ائت منی گنهکار
آل دستینه تیغ دورما زینهار — ئولدور منی اولسون اللرین‌وار

بو مخمس‌ده آقا مسیح اهل زمانه‌دن شکایت ائدیب ده‌یبر:

دلا ائتمه توقع راستگو لوق قاندا[1] قالمیشدیر
قرینه ئوزگه دیر بونلار گتچن‌دؤراندا قالمیشدیر
نمکده قدر و قیمت، نه کرامت ناندا قالمیشدیر
بلاچکمکلیگه نه تاب و طاقت جاندا قالمیشدیر
نه آثار شفا بیمار ایچون درماندا قالمیشدیر
اولوبدور قلب خائن حق بیلیر بیر پاك طینت یوخ
دوشنده ساتمایان دنیادا دینین هیچ ملت یوخ.
ذکور اقسامی‌نین طبعینده اصلا دوغرو بیعت یوخ
اناث اهلینده بیر ذره حجاب و شرم و عصمت یوخ
طریق آدمیت بولدا ، نه ارکاندا قالمیشدیر

.....

.....

مسیحا! کس تعلق بو جهاندان کیم خسارت‌وار
نه تاثیر دعا ظاهر ارنلرده نه همت‌وار
نه عالملرده شرعیت نه بیلرده عدالت‌وار
نه‌بیردوغروسؤزی‌خلقین، نه بیرکس‌ده‌دیانت‌وار
حقیقت آشناده نه وفا یاراندا قالمیشدیر

نشاط شیروانیـ نشاط شیروانی‌نین تاثیر ساحه‌سی مسیح کیمی وسیع اولموش. اودا اسکی‌کلاسیك شعرمکتبینه منسوبدور. آقامسیح ایله هم عصر اولوب واونون‌کیمی عمرونون‌چوغونو باشقادیارداایراندا سیاحت‌له‌کچیرمیش‌وایران شعرا وعرفاسیندان‌تحصیل کمالات ائله میشدیر.

نشاط بو سفرلرینده چوق مشقت‌گؤرموش نئجه‌کی بوخصوصدا بیر غزلینده یازیر:

۱ـ هایاندا، هاردا

غربت ده ره صعب ده اسباب سفرتك
آسوده ليگيم اولمادی هر منزله دوشدوم
گر مثل حباب اوزگه هوا باشيما دوشدو
بيردمده ائويم‌تيكديم وپيخديم، يولادوشديم
اوز گؤرمه‌ديم از بسكه نشاط اهل وطندن
بووجهله ديركيم باش آليب هر ائله‌دوشديم

نشاطين بير چوق غزل، مخمس ومربعاتی واردير آشاغيدا بيرغزلينی ذكر ائدريك.

سنين فرشين كه زاهد بوريادير — حقيقت منزلينده بوريادير
ريادير زاهدين گر چه نمازی — ولكن خلق ايچينده خوش ادادير
نگاهيندان اول آهو چشمين ايدل — ئوزون‌ساخلاكيم اول عين‌خطادير
دوشه‌رگوزگويه دائم عكس جانان — كؤنول‌صاف‌اولساهرمطلب‌روادير
عجب‌يوخ طره‌سيندن اولموشام‌شاد — منيم بختيم‌كه‌وار باشدان قارادير
نشاطين كؤنلونو اينجيتمه ای‌شوخ — سنه نفرين ائدر اهل دعادير .

شاكر شيروانیـ نادرشاه اوردوسونون ۱۷۳۵ ايلينده‌كی شيروان‌تالانيني‌تصوير ائدن **احوال شيروان** آدلی بير منظومه يازميشدر.

مشتریـ فتحعلی‌خان‌واقف‌ومشتاقين معاصری اولوب، ۱۷۳۱ ده‌باباسی‌حسينعلی خانين بريته گئچميش ودربند، قوباو سليان شعرا وآيدينلارينی حمايه‌سی آلتينا آلميش و ادبياتين توسعه وانكشافينا ياردیم (كمك) ائتميشدير.اليميزه چوق آزشعرلری‌گئچميشدير.

بو غزل آثار داغستان‌كتابيندان آلينميش فتحعلی‌خان مشتری نيندير:

اولدی گؤزل عمر صرف حيف كه نادانليغا
هر نه قالير صرف اولور ايندی پشيمانليغا
زلف سيه ذوتينه اويما خطاديـر كؤنول
فارغ ايسن سن سنی سالما پشيمانليغا
فيض ازل كافره تربيت حال اولا
مور محقر اورار لاف سليمانليغا
مانع عرض غميم حيرت ديدار اولور
من نه دئييم بيلمه‌زم آه بوحير انليغا
نفخه باد صبا روحا طراوت وئرير
چون گذر ائتميش سحر سنبل و ريحانليغا
مشتری در نظم كيمسه دگيل حاليا
درج دهن آچماكيم ، گوهر افشانليغا

عارفـ آدی حسین و اصلی تبریزلی اولوب قاراباغدا ساکن اولموش وآقامسیح و نشاطین هم عصری‌دیر. ظریف غزللری واردیر، دورین المللی وضعینی ترنم‌ائتمیشدیر.
بوشاعرچوخ عارف ودانشمندایمیش ۱۲۲۰ هجری قمریده شوشاداوفات‌ائتمیشدیر.
آشاغیدا بیر غزلی نقل ائدیلیر:

ممکن اولماز یاری گؤرمك بیر زمان اغیار سیز
گلشن دوروندە کیم گؤرموش گل اولسون‌خارسیز
دور دؤنموش دور دوران بولمادی کامیمجاسیر
چرخ کج رفتاری بیر دم گؤرمەدیم آزار سیز
قدر و قیمتلر تاپیب کوبینده یارین غیرلر
لیك منم قالدیم غم هجران آرا غمخوار سیز
غم منی پامال قیلدی ای مسلمانان هارای
اولماسین کافرده یارب من کیمی غمخوار سیز
قبریمین داشینایاز ای اهل دل بو مصرعی
وئردی عارف جانینی‌مین حسرت ایله یار سیز

عاجزـ نرسسوف‌طرفیندن‌مطالعه ائدیلمیش (۱۸۵۶ده‌تبریزده‌دیوانی‌باسیلمیشدیر) بودؤرین صایی‌لی شاعرلریندندیر. فتحعلیشاه و عباس میرزا زمانیندا یاشامیش واونلاری مدح ائتمیشدیر.
عاجز فتحعلیشاه باره‌سینده بئله دئمیش:

قیلدی بنیادیمی بوسیل سرشکیم بر باد
آه اگر اولماسا اول شاه جهاندان امداد
هانسی درگاهاقویوم من اوزومی‌حسرتیله
ائدم اول قاپودا من ناله و افغان بنیاد
بئله فریاد چکیم بو فلك سست نهاد
خانمانی دل زاریم کیمی اولسون برباد
گؤسترین سیزمنه بوشاهدئوزگه بیرشاه
درگهینده ائدم اول دادگرین ناله و داد

عاجز عباس میرزانین روسلارلا محاربه‌سینی و روسلارین حیله‌کار سیاستینی شعره چکمیش و عباس میرزا ولیعهدین رومللارلا (تورکیه) باریش و اتحادینی شعر ایله تبریك ائتمیشدیر.
عاجز تهرانین مدحینده بئله دئمیش:

ای تیکن جنته گؤزمیل ائله‌ین رضوانه
بیرجه تشریف گتیر سیر ایله سن تهرانه

گؤرگیلن جنت دئیا نی اگر آدم سن
قویمااول یردن‌آیاق دیشره بیرئوزگه‌یانه

هانی جنت‌ده بئله باغ بهشت‌ده بئله حور
زاهدین وصفینی بیهوده قیلان افسانه

او دیار ایچره قدم بیرجه قویا واعظ شهر
دییه‌م‌ای اوغلوئولن، حوریه‌باخ، قیلمانه

بیرتماشا اوزه‌قیل زلفه باخیب کاکلی گؤر
گلی‌گل اوسته‌قویوب سنبلی‌اورار ریحانه

آدمین نسلینی بو حسن ده گر بولسایدی
سجده ابلیس نئجه ائتمه‌ز ایدی انسانه

بویری‌گؤرسه‌پری‌گتسه بهشته دییه‌جگ
نئجه‌گؤر تنگه سالیبدیر منی بو ویرانه

نه زبان ایله ائدیم وصف‌بوآباد اولموش
بنزه مز خللخه نوشاده و گرجستانه

بیلمه‌یر بئیله گؤزللر بئله پاکیزه مکان
گلمه‌یب تاری بیلر دایره‌ی امکانه

بئله جنت بئله رضوان بئله حوری قیلمان
وئریب الله بوگون پادشهی ایرانه

بو دعانی ایله عاجز اونو سبحان قدیم
بالمضائف‌ائله‌سین دوشمه‌سین هیچ‌نقصانه

عبدالرحمان دیلباز اوغلو ـ ۱۸ اینجی عصرین صونو و ۱۹ اینجی عصرین باشلاریندا فعالیتده بولونموش و دوری ایچون مهم اولان آذری شاعرلریندندیر. وطن پرور وئولکه (کشور) سی‌نین فرهنگی ترقی سینه خدمت ائتمیش. گؤزلری گرجی شاهی ایراقلی‌نین امریله اویولموشدیر. **گنجه‌خانی جواد خانین** ۱۸۰۴ ده وطنینی‌مدافعه ائدرکن شهید اولماسینی تصویر ائدن منظومه‌سی ان احساسلی شعریدیر.

شعرده وطن عشقی ایچون، جانینی فدا ائدن بومجاهد خانین الملی حالی‌اورکلری یاندیریب، سیزلاتاجاق قدرگؤزل‌تصویرائدیلمیش‌وآذربایجان ادبیاتیندااستقلال‌مجادله‌سی ایزلرینی[1] سوقموشدیر.

۱ـ نشانه.

بورادا جوادخان زیاداوغلونون روسلارلا محاربه‌سینه دایر یازدیغی مخمس‌دن بیر قسمینی نقل ائدیریك:

بیرروایت سؤیله‌ای دل چرخ کج رفتاردن
تا ابد روز ازل بد مهر بد کرداردن
چرخ ظالم، دهردون صاحب‌خطا بی‌عاردن
کیم یزیدین عزتین گؤر شاه دل افکاردن
گؤر جوادخان ماجراسین محنت مکاردن
بئله دیر دوران ازل انسانه آل[1] ائیله‌ر جهان
بیر زمان خرم قیلیر بیر دم ملال ائله‌ر جهان
شاه اولا، ایسته‌رگدا آشفته حال ائیله‌ر جهان
عاقبت بیرگون گئدر همت حلال ائیله‌ر جهان
ناخدانی غرق ائدر اول‌کشتی‌یه پرباردن
هر زمان دوران سالیبدیر جانی جاناندان جدا
آدمی حوادان آیری باغ رضواندان جدا
خاتمی سالدی فلك جاه سلیمانـدان جدا
آه‌کیم دوشدوبوگون دوران جوادخاندان جدا
اسکیك اولماز زار بلبل، صحبت‌گل خاردن
شاهنامه وصف ائدن یوخ اول جوادخان وصفینی
معدن جود و سخاوت ، عدل دیوان وصفینی
بیلمیش افلاطون سحارین اهل میدان وصفینی
حکمت لقماندان آرتیق درده درمـان وصفینی
بیر مخمس نظم ایله انشاء قیلیم اشعاردن
گنجه شهرینده جوادخان‌کیم ، نه ایام‌وار ایدی
صاحب لطف و عدالت صادق الاقرار ایدی
هر ایشین فعلینده ماهر عاقل و هوشیار ایدی
مختصر عالم آرا بـر امتحان سردار ایدی
گؤر نه‌لر چکدی قضادن دور بد اطواردن
دوشدی دعواسی ازلـدن اول شکی ، شیروان ایله
ابراهیم‌خـان اتفاق اولـدی اول عم‌خـان ایله
گلدی لشکر اوستونه اول جمله داغستان ایله

۱ـ حیله.

اونلار ایله قیلدق دعـوا سر بسر میدان ایله
چکمه‌دی هرگز ضرر بیر فتنه‌ی اغیاردن
بیر ده اوندان صونرا گلدی‌والی باغداتیان[1]
بیغدی گرجستان تماماً لشکرین تا وادیان
نئچه ایللرقیلدی داعوا چکمه‌دی اوندان‌زیان
والی‌گؤچدوچون‌فنادان،ائتدی‌ترك‌آخر جهان
گؤرنه صادر اولدی‌گؤرگین[2] خان‌کیمی اغیاردن
اول جوادخان وصفینی نئجه قلم رسم ائیله‌سین
شرحه سیغمازوصف حالین نئجه دیللرسؤیله‌سین
بیر بئله سردار غازی کیم‌گؤروبدور بیله‌سن
دوشدو دعواسی اونون کار قضادان نیله‌سن
پادشاه روس صاحبتاج ایله طوماردن
چکدی بیرایل اول‌جوادخان ائیله‌دی جنگ وجدال
گـاه صلح ائتدی آراداگاه قیلـدی رنـگ آل
گؤردی‌کیم اولمادی آخر آرتدی فتنه قیل و قال
گلمه‌دی امداده هر چند ائله‌دی یـوز عرضحال
فتحعلی شاه صاحب ایران اولان خونکاردن
اول حسینقلی آقا کیم گلدی خـانین یانینا
لایـق ایـدی هـر هنرلـر شوکتینه شانینا
ایسته‌دی قانین قاتا اول دمده خـانین قانینا
قویمادی خان‌گؤندریب بیر غیر برج میدانینا
یعنی اونون وحشتین من‌گؤرمه‌یم دیداردن
قلعه‌سین صاندی جوادخان اول زمان ویرانه‌دن
چوخ چالیشدی تا ئولونجه دردینه درمان ائدن
فیض حـق‌دن تـایتینجه رحمـت غفرانـه‌دن
چیخدی روحی اول بدندن روضهٔ رضوانه‌دن
ای خوشا بولدی شهادت واحد القهاردن

۱ـ گرجستان شاهی ایکینجی ایراقلی.

۲ـ گورگین‌خـان ایراقلی‌نین اوغلو و جانشینی دیر که ۱۸۰۱ ده روس تابعیتینی قبول ائتدی.

هم حسینقلی آقا[1] بولدی شهادت نوجوان
خلق‌آرا بوجمله محنت‌دن یامان اولدی یامان
آناسی آهلار چکیب شاخسی دییب ائیله‌ر فغان
اوز توتوب اول بارگاهه الودا ائیله‌ر امان
بی‌نوا دوشدوم جدا فرزند گل رخساردن
گنجی‌لی خلقی شهادت بولدی حقا جان فدا
کیمی مظلوم‌کیمی‌آزاده قالیب اندر بلا
هربیری بیر نوع ایله یوز درده اولدی مبتلا
یا دینا گلمه‌ز مگر مظلوم دشت کربلا
ای اوتانماز چرخ ظالم احمد مختاردن
مین ایکی یوز داخی اون سککیزده تاریخ زمان
کیم شهید اولدی جوادخان چیخدی از دار جهان
چوخ پریشان اولدی حالی گنجه‌نین حددن یامان،
گل یتیش امداده یا حق، مهدی صاحب زمان
اینجیمه‌زمی خاطرین بو درد و آه و زاردن

بومخمس‌ده داها حساس پارچالار سیاسی مصلحتدن ئوتری فریدون‌بیك کؤچرلی‌نین کتابیندا حذف ائدیلمیشدیر، اونون ایچون بیزده اوقسمی اله‌گتیره مدیك.

عارف مصطفی آقا دیلباز اوغلوکیمی وطنین سیاسی قایغی لارینا قاتیلمیش و نتیجه‌ده روسیه ایچرلرینه سورگون‌ائدیلمیشدیر. ۱۱۸۸ هجریده قازاخ ماحالی‌نین‌شیخلی قریه‌سینده آنادان اولموش، تورك، فارس و روس دیللرینی یاخشی بیلیرمیش و غیرتلی، دیندار، عارف و دانا بیرکشی ایمیش. عارف مصطفی‌نین غربت‌ده (غازان، خارکف) ئوزحالینی بیان ائدن شعریندن بیر پارچاسینی درج ائدیریك:

فکر ائله‌رم بیر بیر دوشه‌ر یادیما — یاروهمدم، دوست،یارانلارآغلارام
دولار گؤز لریم اشگ آل ایله — گؤز لریمدن آخار قانلار آغلارام

سالدی منی فلك ایشه‌بی سبب — سن ایله بیرعلاج یا قادر چلب
آنیب[2] یارو همدملری روزوشب — گاه آشکار گاه نهانلار آغلارام

نامه یازدیم یاره باد صبادن — درد دلیم اظهار اتدیم هوادن
دوشموشم آواره ائلدن‌اووادن — ایتیر می‌شم خانمانلار آغلارام

وعده‌کئچدی گونلریمی سانارام — آیلار ایللر حسابینا قانارام
هر زمان یادیما دوشر یانارام — اودورانلار، اوزمانلارآغلارام

داد ائله‌رم یه تن یوخدو فریاده — دردیم اولور گوندن‌گونه زیاده

۱ـ حسینقلی‌آقا جواد خانین اوغلودیر.
۲ـ یاداسالیب.

بلبلومی قاچیر میشام ائلیمدن آیریلمیشام گلشنیمدن گلومدن
جدادوشوب اولوسومدان[2] ائلیمدن ایتیر می‌شم دودمانلار آغلارام

غرق اولوب کئچدیلر اشکیم سئلینده یاشیل باشلار اوینار چشمیم گؤلونده
اسیر اولدوم بنی اصفر الینده آغلارام ای مسلمانلار، آغلارام

هر کیمده‌کی ناموس اولور عاراولور عهد و اقرارینا برقرار اولور
یاخشی یولداش یامان گونده واراولور یامان یولداش ئوتر یانلار آغلارام

بو دم لرده گئتمك اگر اولماسا وطن ساری عزم سفر اولماسا
عارفه بیر یاخشی خبر اولماسا گؤرائله‌رم نه طوفانلار آغلارام

کؤنلوم قالیب اهل طوفان ایچینده دولانیر سرگردان حیران ایچینده
قورخورام کی ئولم کفران ایچینده باده گئده دین ایمانلار آغلارام

عارف، قرده‌شی سالکین گؤندردیگی نامه‌سینه‌روسیه‌دن یازدیغی جوابدا بئله دئییر.

جان زار و تنیم نزار سن‌سیز عمروم باشایتدی یار سن‌سیز
فریاد که دؤر نامساعد قویدو منی ای نگار سن‌سیز
دل‌غنچه‌سی‌قان اولوب آچیلماز یوزمین گر اولا بهار سن‌سیز
رنگیم گل زعفرانه دؤنموش دل غمدن اولوب فکار سن‌سیز
یوخ منده قرار و تاب و طاقت تاب ائتمك اولورمو یا رسن‌سیز
ای گل گئجه گوندوز عارف آغلار بلبل کیمی زار ، زار سن‌سیز

عارف مصطفی‌آقا اوغلو علی‌به یازدیغی نامه ده‌بئله دئییر:

اولما تارك در سدن ای نور جانانیم علی
پندیمی ائیله قبول ای خان و خاقانیم علی
وار امیدیم ائتمیه ضایع افندی سعییمی
قویمایا درسینده بیر کم سر عثمانیم[3] علی
من سنین چون‌ائیله‌رم خیردعالر روزوشب
ساخلاسین حفظ و حمایتینده سبحانیم علی
پایمال اتسین عدو و حاسدین لطف‌اله
هرزمان غمخوارین اولسون شیربزدانیم علی
گر چه ایدل من ابوبکر و عمر عثمانی‌ام
حق امامیم دیرمنیم اول شهر مردانم علی

۱- بعضی روایته گؤره قازاخ محالینده اولجه یورد و بنا سالان ایکی قارداش اولوبلار. اونلاردان بیری‌نین آدی قازاخ او بیرسی‌نین آدی قارامان یا خود قهرمان ایمیش، اوجهته بو محاله قازاخ-قارامان ده میشلر. ۲- ملت.
۳- عثمان افندی ملا ولی ودادی‌نین اوغلو و مدرس‌دیر.

گؤنلومون شهرین فراق وحسرتین قیلمیش خراب
بیر اوزون گورسه‌م اولور آباد ویرانیم علی
اولسون عارف، حشرده اول شفیعین مصطفی
صونرا بوبکر و عمر عثمان واصلانیم علی

سالک ملاپناه واقف‌دن صونرا کاظم آقا سالک شمالی قفقازین مقتدرشاعرلریندن بیریسی صاییلیر ۱۷۸۱ = ۱۱۹۵ ده شیخلی قریه‌سینده تولدائدیبدیر ، عارف مصطفی آقانین قارداشیدیر تورکجه‌دن سوای فارس دیلینده ده‌گؤزل شعر و غزللر یازمیشدیرو ۱۸۴۲ ده وفات اتمیشدیر. روس شاعرلریندن پوشکین و لرمونتوف معاصری ایمیش. قاراباغ‌شاعرلریندن میرزاجان‌بیک مددوف ایله مراسلات ائیله‌میش بیر نامه سینده‌اونابئله یازمیش:

سن‌سن جهاندا فکربکریله مثل مریم — نولاچیخارسا شعرین‌عیسی تك‌آسمانا

سالکین اوریژینال شعرلری مربع نوعیندن‌دیر. ئوزعصری‌نین شاعر و ادیب‌لرینی قازاخ محالی‌نین حاکمینه یازدیغی بیر شعرینده توصیف ائتمیشدیر.

سالك قازاخ‌حاکیمی‌خیازپالاندوفون تدبیروعاقلانه سیاستیندن مدح‌ائدیروبئله‌یازیر:

ببرید پای دزدی در وادی شرارت — خون می‌چکد دمادم از خنجر عدالت

گؤزل وصفینده سؤیله‌دیگی شعرلری واقف و ودادی‌نین اشعار لاریندان آشاغی دگیلدیر بورادا بیر نمونه‌سینی نقل ائدیریك:

ای شاهین‌جلوه‌لیم‌شونقار شیوه‌لیم — دورناتك تللرین جیغالا نیبدیر
خسته گؤنلوم اونو گؤرندن بری — چیخیب آسمانا هوالا نیبدیر

ای لبلری نبات دهانی پسته — چکر حسرتینی بو دلی خسته
خال‌دگیل گؤرونن‌آغ سینه‌ن‌اوسته — بیر قرآن حرفیدیر قارالا نیبدیر

دئمه‌کی سئودیگیم سنه نهاندیر — سنه عاشیقلیگیم خلقه عیاندیر
ده بیبسن بوسه‌مین قیمتی جاندیر — آلماق ایچون بیر آز باهالا نیبدیر

چوخدا مندن کنار گزمه‌ای پری — سن‌سن‌گؤنلوم ذوقی‌دیلیم ازبری
گوشه‌ی کوبینی بولاندان بری — درد بی‌درمانیم دوالا نیبدیر

مجلس لرز یوری‌گؤردوگون سالك — خاقانی، انوری، گؤردوگون‌سالك
شاعرلر سروری گؤردوگون سالك — گل‌گؤر سن‌سیز نئجه گدالا نیبدیر

۱۸۳۰ دا ایراندا و باسالقینی[1] ظاهر اولوب مین‌لرجه آدامالارین فوتونا سبب اولموش سالك شعرینده بو سالقینی بلای آسمانی دیه توصیف ائدیب ایرانلی لارین حق یولوندان آیریلیب ضلالته دوشدوغوایچون غضب الاهی‌یه دچار اولدوقلارینی یازیر:

۱- ایپدمی.

مین‌ایکی یوز چهل و شش ده دوشدو ایرانه وبا
ایلـه‌دی ویرانه هر بیر شهری با حکم قضا
ائتدیلر جملـه اطبـا لـر عـلاجینـدا دوا
بولمادی بیماری بو دردین دوا لـردن شفا
سن ئوزون ساخلا بیزی بئیله بلادن یا خدا
بو زمانه بیلـری چون ظلمه مـایل اولـدولار
هم غنی‌لر قاپوسوندا منع سائل اولدولار
اولدولار اشرار باعث خیره حائل اولدولار
بیخدیلارایمان‌ائوین هم عقلی زائل‌اولدولار
آلدیلار وئردیکلری اشیالار اوستوندن وبا
ایچیدیلر عهد وقسم هر لحظه ده محض دروغ
وئر دیلر هـر بزمـده شمع دروغـه‌مین فـروغ
ساتدیلار قاتیق یرینه دیـگ ایچینده آب دوغ
ائتدیلر گردنکشانلیق مثل عوج‌بن‌عنوق (عنق)
پادشاهلیق ادعا ائتدی دخی هربیرگدا
نفس عماره علمـا قلبی‌نی ائتمیش خراب
مدرسه ایچره مـدرس ائیله میش ترك کتاب
آز قـالیبدیر پارسالار ائیلیه میـل شراب
شاهد و شیخین دعاسی هرگزاولماز مستجاب
مختصر بوکی دوشوب یمن اجابتدن دعا
بی‌طهارت گزدیله‌ر هم توتماییب صوم[1] وصلات
تارك قربان و فطره اولدولا ، حج و ذکات
ایچیدیلـر دائم شرابی ساندیلار آب حیـات
بیلمه میش کیم تلخ ائله‌ر کامینی زهر ممات
حفظ قیل مومنلری اول تلخدن یا ربنا
یار یولداش بیر بیرینه کشف اسرار اولدولار
هر نه‌کیم اول ده دیله‌ر صونرا انکار الدولار
اختیار صـاحبلری هم مـردم آزار اولدولار
خواب‌غفلتدن‌ساناسان شیمدی بیداراولدولار
بیخدیلار رعیت اوین آلماق ایله ارتشاء

۱- اوروج.

سالك چوق یاقین دوستو صدف اوغلو سلیمان‌کوخایا یازدیغی مستزادلاری اونون ان قیمتلی شعرلریندندیر، سالك دوستونو واقتلرینی‌خوش‌کئچیرمگه وذوق وصفا سورمگه دعوت ائدیر:

گل ای صدف اوغلو سلیمان‌کوخا — میخانه قاپیسین ائده‌ك گشاده ایچه‌ك زیاده
سرمست‌اولوب‌سرخوش گزه‌ك‌صبح‌وشام — دورسون یانیمیزدا ساقی ساده الینده باده
الینده باده کیم دورسون همیشه — توبه نه‌دیر بیزده سنگ‌ایله شیشه
گل‌چوخدادوشمییك‌فکروتشویشه — درد و غمی گتیرمییك هیچ یاده بوبوچ دنیاده
بوبوچ‌دنیانین‌کی‌چوخدورمحنتی — اونوتمایاق هرگز ساز و صحبتی
سنین ئولموشونه، بونون لذتی — اگریوزایل گئدسن اولمازعقبی‌ده ای صدف‌زاده
ای صدف زاده سن سن جواهر — قدر قیمتیندیر عالمده ظاهر
ایکیمیزده اولاق بوایشده ماهر — سؤیله‌نسین آدیمیز ائلده اوباده یته‌ك مراده
یه‌تك مرادا بیز تاپاق توبونو — تاپماریق جنت‌ده اوندان خوبونو
بو دنیانین هابئله محبوبونو — او دنیادا بیز تاپمایاق مبادا قالاق جفادا
قالاق جفا دا و اولاق پشیمان — قاچاخ دوشه بیزدن حوری‌وقیلمان
نه‌بیز کافراولاق نه‌ده مسلمان — ملول مشکول قالاخ مسکین فتاده کیم یته داده
کیم یته داده پس حق‌دن سوایی — یارب ئوزون ساخلاسن بی‌نوایی
سالکم سؤیله‌رم هرزه هرجائی — کیمسه بیلمز نه دیر من ده اراده ائده افاده

سالك باشقا بیر مستزادیندا دوستو صدف اوغلونا دئیرکی دنیانین ذوق و صفاسی، می و ساقی ولاله‌رخی هامیسی فنایه محکوم دیرگل بونلاردان و ازکئچه‌ك‌وخالق‌بیچونه صمیم قلب‌ایله خدمت و اطاعت ائله‌یك.

سالك جغتای لهجه سینده‌ده شعر یازمیش‌دیر.

فدائیـ میرزا محمد غائب‌زاده سالکین هم‌عصری اولوب صلاحلی قریه‌سینده آنادان اولوب ایندیکی غائب‌اف لارین با بالاریندانديز. سالك‌له آرالاریندا دوستلوق

اولدوغو اشعاریندان گؤرونور.

منابع و مراجع:

۱ـ آذری ادبیاتی‌نین تکاملی (۱۸ و ۱۹ اینجی عصرلر). اسلام آنسیکلوپدیسی. جلد ۲. پرفسور فواد کؤپرولو.

۲ـ آذربایجان ادبیاتی: احمد جعفر اوغلوتورك دونیاسی ال‌کتابی. آنکارا ـ ۱۹۷۹.

۳ـ ادبیاتدان ایش‌کتابی: ح. زینالللی. عبداله شائق. آ. موسی خانلی. ح. افندی زاده. باکی ـ آذرنشر ۱۹۲۸.

۴ـ دانشمندان آذربایجان: م. ع. تربیت.

۵ـ آذربایجان ادبیاتی: فریدون کؤچرلی. بیرینجی جلد. علم نشریاتی. باکو ۱۹۷۸.

۶ـ ریاض العاشقین. (قاراباغ شاعرلری) تـالیف محمدبن میرزا صدرای قره‌بـاغی ۱۳۲۵ ﻫ چاپ استانبول.

آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش

(۶)

یازان: دکتر جواد هیئت

۱۹ اونجی عصرده قاجار خاندانی ایراندا سلطنت ائدیردی اصللری تورك اولان قاجار حکمدار لاری ایران ادبیاتینی حمایه اتمکله یاناشی تورکجه اثرلر یازیلماسینی‌دا تشویق ائتدیلر. بوندان قاباخکی مقاله میزده ایران منورلری‌نین جغتای ادبیاتینا و علی شیرنوائی‌نین اثرلرینه اولان علاقه‌لریندن بحث اتمیشدیك. بوعلاقه بوعصرده ده ادامه تاپدی. فقط بوادبیاتی یاخشی آنلاماق ایچون بوادبی دیلین‌گر امر ولغاتینی ئورگنمه‌یه محتاج ایدیلر.

بومقصدایچون ۱۸ اینجی عصرده باشلامیش اولان‌فیلولوژیك چالیشمالاربوعصرده ده ادامه تاپدی وآشاغیداآدلاری ذکرائدیلن اثرلر یازیلدی

۱- **بهجت الغات یا لغات اتراکیه:** بو اثر قزوینلی فتحعلی قاجار طرفیندن یازیلیب و ناصرالدین‌شاها اتحاف‌ائدیلمیشدیر بؤیوك جغتای‌جا فارسجا لغت‌کتابی‌دیر.

۲- **خلاصة عباسی:** محمد خوئی طرفیندن یازیلیب ولیعهد عباس میرزایاتقدیم ائدیلمیشدیر.

۳- **الطمغای ناصری:** محمد صالح اصفهانی طرفیندن تألیف و ناصرالدین‌شاها اتحاف ائدیلمیشدیر بوکیمی اثرلرتورکجه بیلن ایران شاعرلری‌نین حتی جغتای‌لهجه‌سینه نقدر علاقمند اولدوقلارینی گؤسته‌ریر. حتی بعضی شاعرلرین بو لهجه‌ده شعردئدیکلری معلومدور بونلارین‌آراسیندا **حجت** و **نشاط** ان مهم‌لریندندیر.

نشاط‌گنجینه‌ی نشاط آدینداکی مجموعه‌سینده بولهجه ایله منظوم و منثورقطعه‌لر

یازمیشدیر.

بنده‌ی تبریزیـ میرزا محمد رضی اوچ دیلده شعـر و نثر یـازمیش و فتحعلی شاهین ناپلئوناگؤندردیگی مشهور مکتوبی بو ذات یازمیشدیر. شکسته خطده مخصوص شیوه‌سی واردیر.

نستعلیق‌ده میرعمادومیرزا صالح عیاریندا خوش‌خط دیر. **زینت‌التواریخ** اونون اثری‌دیر.

بو عصرده ظهورائدن‌شاعرلریمیزین چوخومرثیه شکلنده شعر یازمیش و بووضعیت شمالی‌آذربایجاندا داحی ۱۹ اونجو عصرین اورتاسیناجاق ادامه تاپمیشدیر.

بو مقاله‌ده ابتدا بو تیپ شاعرلریمیزدن خـلاصه اولاراق بحث ائده‌جگیك صونرا ایران‌آذربایجانی‌نین‌کچن عصرده‌کی مهم‌شاعرلریندن بحث ائدیب‌شمالی‌آذربایجانداکئچن ادبی جریانلاری قیصاجا شرح وئره جگیك.

مرثیه ادبیاتی:

مرثیه وفات ائدنلره قـارشی بیان تاثر و محبت ایچون یازیلان اثرلر دیر بوکیمی اثرلرین چوخونی‌قصیده‌لر تشکیل ائدر. مرثیه اسکی (قدیم) تورك ادبیاتی‌نین‌نوعلریندن بیر یدیر.

اسکی تورك قبیله‌لرینده، ئولن بیرآداما ماتم (**یوغ**) توتولان زمـان ائل ئوزی موسیقی ایله برابر ئولن‌خانی، قهرمانی، ییگیتی‌تعریف‌ائتمه‌گی عادت ائتمیشدی. ماتم‌ده اوخونان پارچالارا**آغی** ده ئیلیردی بوآغیلارمانی[1] شکلینده‌وهر بیری معین‌حالامناسب دییلمیشدیر:

شیروانین یـاستی یولی	سوگلدی باستی یولی
قاچدیم بـاشیم قورتاریم	عزرائیل کسدی یولی

آغیلار مرثیه‌لرین بیر شکلی‌دیر. اسکی‌دن تـورك خلقلری ایچینده مشهور اولان **ساغور** (مرثیه)لرقوپوزلارایله بیرلیکده عمومی ییغینجا قلاردا و یا خودمائم‌آئین‌لرینده اوخونان شعرلردی. یدی ویا سککیز هجالی دؤرت مصراعدن مرکب اولان بوقطعه‌لرله ئوله‌نین فضیلت‌لری، جنگلری‌نین مختلف صفحه‌لری، ئولن قهرمان ایچون بوتون‌ائللین حتی بوتون طبیعتین نه‌قدر متاثر اولدوغو تصویر ائدیلیردی[2].

۱ـ مانی همان بایاتی‌دیر و خلق شعری‌نین ساده و زنـگین بیر نوعیدیر: ربـاعیه بنزر، هجا و زنیله (یدی هجالی) سویله‌نیر و ایلك ایکی و یا اوچ مصرع مقدمه یرینده و اساس نکته و فکر دؤردونجو مصرعله سؤیله‌نیر.

۲ـ بو خصوصدا مـرحوم فوادکؤپرولو تـورك ادبیاتیندا ایلك متصوفلـر اثرینده داهاگنیش معلومات وئریر.

بوگون آذربایجان‌دا معمول اولان مرثیه چیلیگ شیعه لیکله علاقه‌داردیر وبوتون شیعه خلقلری آراسیندا مرسوم‌دیر. بونوع مرثیه‌چیلیك شاه اسماعیل‌ایله ترویج‌ایدیلمه‌یه باشلامیش‌دیر. شاه اسماعیل و فضولی‌کیمی بؤیوك شاعرلر طرفیندن تمل (بونؤیره) داشی قویولان بو نوع منظوم ومنثور اثرلرآذری ادبیاتیندا مستقل بیر رشته‌نین‌انکشافینا امکان وئردی. کربلا فاجعه‌سیندن الهام‌آلان شاعرلر اوره‌ك یاندیران مرثیه‌لر یازیب کربلا شهیدلرینی شعرلرینده تقدیس‌ائتمیشلر. بو تیپ شاعرلریمیزدن ان چوخ‌رغبت‌گؤره نلری بونلاردیر:

۱ـ نظام‌الدین محمد توفارقانلی. مخمس شکلینده مرثیه لریله خلق آراسیندا چوخلی رغبت‌گؤرموشدیر. و ۱۱۷۰قمری ده وفات ائتمیشدیر.مرثیه‌لرینی‌اهل بیته عائد سؤیلمیشدیر.

۲ـ سید فتاح مراغه‌ای. مختلف منظوم و منثور اثرلر و مرثیه‌لر یازمیشدیر. تخلصی **اشراق** دیر. فارسجا مثنویسی ریاض‌الفتوح‌دن سوای تورکجه شعرلری مثنوی‌و مرثیه‌لریله معروف اولموش و ۱۱۷۵ ده مراغه شیخ‌الاسلامی ایکن‌وفات ائتمیشدیر.

۳ـ حاجی خداوردی. اصلاخویلواولوب موثر مرثیه‌لر یازمیشدیر. تخلصی **تائب** دیر. تورکجه‌دن‌سوای‌فارسجادا شعر یازمیشدیرو ۱۲۰۱قمریده‌وفات‌ائتمیشدیر.

۴ـ دخیل مراغه‌ای. مراغه‌لی‌آخوند ملاحسین بونوع ادبیاتین‌استادی‌اولوب کربلا وقایعینی ۷ جلدده تورکجه یازیب‌منتشر ائتمیشدیر. دیوانی تبریزده متعدد دفعه‌لر باسیلمیشدیر(چاپ‌اوله‌وشدیر).

دخیلین اثرلری بوتون مرثیه خوانلارین ازبری‌دیر و هاموسی‌کربلا مصیبتلرینه مخصوصدیر. دیلی و اسلوبی ساده‌دیر، کربلا میدانینی تصویر ایدرکن بئله یازیر:

بیرگلزار دیرکه خیابانینین‌گل‌لری سینه‌اهل ماتم تك چاك چاك، چشمه‌کناریـن سبزه‌لری چشم حسرت‌کیمی غمناك و ساحت زمینی دامن‌گلچین سراسر لاله خون و نسیم هواسی مانندآه دلنشین و ریحانلاری یتیم زلفی‌کیمی غبارآلود و سرولری اسیرلرآهی‌تك سیاه اندوه و غنچه‌لری عاشق محزون تك خونبار و سنبل‌لری زلف عروسان ماتم دیده مثال تار و مار و رایحه نسیمی اشك اسیران ایله هم‌آب‌وهوا و هزاره‌لری اطفال‌غریبلره هم‌نواوجویباری مجرای اشك‌لاله‌گون وچشمه‌ساری بعینه‌دیدهٔ پرخون، بلبل‌لری‌خاموش ـ باغبانی مدهوش.....

ایمدی نظم لریندن بیر نمونه نقل ائدیریك:

وه نه‌گلشن چشمه‌ساری جوی خون — نوجوانلار نعشی،سرو واژگون
قانه باتمیش طره‌لر دیر سنبلی — پنبهٔ داغ جراحتدیر گلی
بیر طرف گل‌لر تمام اولموش خزان — بیر طرف مبهوت دورموش باغبان

بیر طرف بی‌هم اسر باد سموم — بیر طرف زاغ و زغن‌ائیله‌ر هجوم
قدسیان اول گلشنه حیران همه — وادی حیرتده سرگردان همه
بیر بئله گلشنده آغلار بلبلی — قان ایچینده تربیت تاپمیش گلی
ائتدیلر دقتله چون هریان نظر — گؤردولرآچمیش زبان سوسن دی‌یر:
بو چمن دیر بوستان کربلا — مقتل پیر و جوان کربلا
بیرطرف قان ایچره یاتمیش بیرجوان — حلق پاکیندن اولور آل‌قان روان
آشیان مرغ پیکان پیکری — پای تا سر زخم، جسم انوری
بسکه ده‌گمیش تیر و خنجر آبدار — هر سر موئی آچیب بیر چشمه‌سار
یوسف مصری کیمی گلگون کفن — صید تك خنجر گروگان جفا
کیمدی یارب اول جوان ماهرو — کیمدی یاران اول غزال مشك‌بو
ام لیلی‌نین علی اکبری — کربلا سرداری‌نین گل پیکری
گؤردولربیریاندا دوشموش‌خوارزار — بیر اوجا قامتلی قولسوز شهریار
بسکه جسمیندن‌اولوب هریان‌روان — کوه و صحرانی ائدوب دریای قان
کیمدی یاران اول غریب ناامید — تشنه‌لر سقاسی عباس شهید.

و بودا دشمن قارشی سیندا دوران حضرت علی اکبرین رجز لریندن بیر قطعه: بحر طویل:

بیلین ای لشکرکفار بدطینت و بدفطرت بی‌غیرت بی‌عار جفاجوی جفاکارخطادیده خطاکار منم شبه پیمبر، منم نایب حیدر، منم مثل غضنفر، منم صاحب خنجر بیر جوانم که وجاهتده، صلابتده، سخاوتده، ملاحتده، طراوتده، طلاقتده، لطافتده، نجابتده، منه یوخدی برابر نه نبی و نه ولی و نه نقیب و نه نجیب،نه فلکده ملك مهر و مه انجم.

انواره وسیاره منم، منم خلقده هم نطقده مرآت رسول مدنی‌وقریشی مظهراوصاف علی شیرخدا، شیرصدا، مهتر وکهتر و هم سید قنبر و هم ساقی‌کوثر قاتل عنتروقالع‌خیبر اناعلی‌بن‌حسین، الخ...

و اوزن قشون جماعتینه دوتوب بویوردی:

سیزده اگر یزید بد اختر نشانی‌وار
گوندن ایشیقدی بیزده پیمبر نشانی‌وار
من نایب حسین، حسین وارث علی
منده حسین و حیدر و صفدر نشانی‌وار
واردیرآتام حسین ده چون صورت علی
ائتسه قبول منده ده قنبر نشانی‌وار

اولماز حریف کیمسه‌منه، منده بی‌خلاف
عبـاس نـامـدار دلاور نشانـی‌وار.

۶ـ راجی. میرزا ابوالحسن راجی ۱۲۴۷ هجری‌ده تبریزده‌آنـادان اولموش و کربلا شهیدلرینه یازدیغی نوحه‌لر و تورکجه و فـارسجا غزللر ایله مشهور اولموشدیر. دیوانی تبریزده چاپ اولموش. بو شاعرمکه‌دن مراجعت ائدنده ۱۲۹۲ ده دریای قلزم‌ده غرق اولموش ویاغفارکلمه‌سی بوحادثه‌نین مادهٔ تاریخی اولموشدیر. راجی‌نین‌فارسجا و تورکجه غزللریندن بیرنمونه نقل ائدیریك:

تا ترا لعل لب ایدوست ز می رنگین است
همه عمر مـرا مـوسم فـروردین است
لب نوشین تو گـر تلخ بعاشق گویـد
جز فراق هرچه بگوئی سخنت شیرین است
غم چه داری اگر از هجر تو نـابود شوند
هر چه عاشق بکشی باز دوصد چندین است
زاهـدا جنت و کـوثر بتو ارزان کـه مرا
دیدن دوست به از جنت و حورالعین است
شب دراین شهر همه خلق براحت مشغول
قرعـه خـواب نـرفتن بمن و پرویـن است
گفتم ای چشم مـرو در عقـب مه‌رویـان
گفت پندم مده و رو که مرا این دین است
عشق دردیست که راجی زغمش جان نبرد
چـون‌کبوترکـه مقید بکـف شاهین است.

* * *

نه قدر سن کیمی بیر غنچه دهانیم یوخیدی
ای پـریوش بو قـدر آه و فغانیم یوخیدی
توتیای خطی جـان نقدینه آلسیدیـم اگـر
ای‌کؤنول‌بیل‌که بوسوداه‌زیانیم یوخیدی
یاره رمز ایله هـامی‌دردیمی بیلدیردیم من
کشف راز ائتمگه هر چند زبـانیم یوخیدی
سرکویـون منه دنیاده عطا ائیلـه دی حق
چونکـه عقباده منیم میل جنانیم یوخیدی

گؤردی بیرسوزله‌یاندی بوگئجه‌حالیمه شمع
چونکه بیرشمع کیمی‌جانی یانانیم یوخیدی
نعمت وصلیوه صد شکر یتیشدیم بی‌رنج
منیم ئوز طالعیمه هیچ‌گمانیم یوخیدی
راجی یازدیم قالامندن بوغزل نام و نشان
چونکه عالمده منیم نام و نشانیم یوخیدی

راجی تجنیس یاراتماقدا چوق هنرلی‌دیرآشاغیدا بیر نمونه نقل ائدیریك:

ده مه زاهدا سرگذشت بهشت — یوخومدور منیم سرده گشت بهشت
بوکوب قدیمی عشق ایله بارغم — غمیندن ایکی عالمین فارغم
دل و دین وئریب‌مشکبوکاکله — منیم تك اول آشفته بو کاکله
گل ای عاشقین آتشه یاندوران — منی یانه یانه قویوب یان دوران
نه دیر ای سهی قدگناهیم منیم — کئچرعر شدن هرگون آهیم منیم
سن اوینا گئجه رود شطرنجله — تؤکوم اوزه من رود شط رنج ایله

۷ـ دلسوز: محمد امین دلسوز اصلی تبریزلی‌دیر

بوتون عمروني‌فقرایله‌کچیریب، شعرلریندن‌آنلاشیلدیغی‌اوزره، گاه توتون ساتوب گاه بقا للیق ائدیب و نهایت بیر مدت زندانده قالمیش و اوندان صونرادا نؤکرچیلیك ائتمیشدیردلسوز شیخ‌الاسلامین مدحینده یازدیغی شعرینده فقیر لیگیندن و بوغدانین آزتاپیلدیغیندان شکایت ائدیر:

قبله‌گاهها فلکین قصدی دل‌زارده دیر
عالمین غصه‌سی بو خاطر افکار ده دیر
گونی‌گوندن منیم اندوه غمیم‌آرتیق اولور
بیلمیرم بخته یا چرخ جفاکار ده دیر
عالمین دادرسی سنسن ایا دادرسیم
بونی اقرار ایلییور هامی‌کیم انکارده دیر
من فقیرین‌ده یتیش دادینه‌ای داده‌یتن
دردیمین چاره‌سی بودورکه سرکارده دیر
من ایله بوغدانین عالمده سن ائت دیوانین
گؤرگله بنده ده تقصیر او خونخوارده دیر
نئچه مدتدی الیمدن قاچوب اول ظالم‌دون
دوتموشام ایمدی سراغین سیزین انباره دیر

التماسیم بودی سندن دوتـوب اول سنگدلی
وئره سن بنده‌یه چون قصد دل آزارده دیر

دلسوزون دیوانیندا کی پارچالار (باشدان ۲۵ صفحه) فـارسجا اولان حضرت علی مدحینده قصیده‌لر ایله نوحه و سینه زنلردن صونرا تورکجه قصیده، نوحه، سینه‌زنلر گلیر و نهایت غزلیات، مخمس، ساقی‌نامه، مدح‌نامه، رباعیات، بهاریات و سائره‌سی واردیر. بو اثرلـردن دلسوزون مرثیه چیلیکدن باشقامداحلیغی، هجوگـولیغی و غزلخوانلیغی‌دا مبدانا چیقیر.

بو یازیمیزدا دلسوزون‌ایکی غزلینی‌نقل ائتدیکدن‌صونرا بیرده هجولریندن‌بیرنمونه نقل ائده جگیك:

زلفون دوشنده یاده پریشان اولور کؤنول
لعل لبین خیالی ایله قان اولور کؤنول
سیل سرشکیم عالمی غرق بلا ائدیب
از بسکه دود آه ایله طوفان اولورکؤنول
گلزار حسن ایچینده اگر غنچه لب‌لرین
بیرنیم خنده‌ائیلـه سه خندان اولورکؤنول
گؤرسه‌م سنی رقیب ایله جام می‌ایچمیسن
رشك‌آتشینده‌قوش‌کیمی بریان اولورکؤنول
غمزن اوخون آتاندا کمان قاشدن کئچر
زنبورخانه‌سی‌کیمی شان شان اولورکؤنول
هر دم گؤرنده بـاغده اول سرو قدینی
بیخود سنین دالینجا خرامان اولور کؤنول
رویون خیالی ایله یـاتوب خواب‌ائیله‌سم
خلوتگه وصالـده مهمان اولـور کؤنول
دلسوزه لطف اوزیله اگر ائیله سن نظر
مور حقیر اولسا سلیمان اولور کؤنول

* * *

قویـدی منی بو دهرده آواره گؤزلـرین
سالدی منی بو غمله اول قـاره گؤزلرین
ای گل‌ایشیم‌اولوب‌کئجه‌گوندوز فغان‌منیم
بلبل صفـت گتیردی منی زاره گؤزلرین
یوسف کیمی بو دهرده ای شوخ دلربا

چکدی منی نه شوقیله بازاره گؤزلرین

ایمدی بیر هجو شعریندن بیر پارچا:

قاضی‌سین گؤردوك که قورموش دام خلقین مالینه

ملاسین گؤر حیله و تزویره‌باخ گل‌حالینه

حاجی‌سی توکسوز پرستدیر باخما یوغون شالینا

روضه خوانلار توپورورلر بیربیرینین یالینه

بیر بیریله بحث ائدرلرمنده صاحب منبرم

اول حکیم‌لر بیلمرم من بیلمیر آخر کور ایلن

ئولدور ورلر دهرآراچوق ناخوشی دستورایلن

عالمی صراف صویارآغلار همیشه شوریلن

جمله نوکر بابی خلقین مالین آلور زوریلن

دینمه سن سؤیلر فلان خان طؤیله سینده مهترم.

الخ

قمری: میرزامحمدتقی قمری دربندلی‌دیر و۱۲۳۵ ده آنادان اولموشدورقمری‌ده دخیل‌کیمی‌کربلا واقعه‌سینی باشدان‌آیاغا بیر داستان حالینه سالماق ایسته میشدیر. دیندارلیق ومرثیه چیلیك جریانی‌نین مرکزی اولان در بند حقینده مرحوم‌فریدون‌کؤچرلی بئله دئیر: بوشهرین اهالی‌سی قدیم‌دن اسلام دینینده اولدوغوناگؤره همیشه‌شعاراسلامی مراعات ائدیب، دیندار لیقده و دین‌پرور لیکده شهرت بولوبلار. رمضان‌المبارك‌ومحرم الحرام‌آیلارینی‌کمال صداقت و احترام ایله زهد و عبادتده و تعزیه دارلیقده گئچیر مگی مقدس وظیفه‌لریندن حساب ائدیرلر ، خصوصاً شهدای‌کربلا ایچون‌اعلا مرتبه ده تعزیه دوتوب روضه خوانلیغا و شبیه‌گردانلیغا آرتیق میل و رغبت‌گؤسته‌ریرلر. شبیه بناسی یوز ایلدن زیاده‌دیرکه در بند شهرینده قویولوبدی.

قمری حقینده ده‌کؤچرلی بئله یازیر: معاصری بینینده اشتهار بولموش‌زیاده‌جرئتلی و همتلی و صاحب منصب و حکام حضورینده معروف و اجتماع ناسده در بند اهلی‌نین احتیاجیئی بیلدیرن و عرض حال ودرددلنی عرصهٔ ظهوره‌گتیرن دلاور...بیروجودایدی. زیاده دیندار و چاکر اهل بیت رسول اولدوغونا بناء قدیماً دربنده شبیه اساسی متداول ایکن‌اولجناب داحی شبیه بساطینه راغب ومایل اولوب هرسنه‌مبالغ پوللارصرف‌ائدیب شبیهه دائر مکالمات جدیده ترتیب ائدیرمیش...

فریدون‌کؤچرلی‌قمری‌نین شرح‌حالینی‌یازارکن اونون یالنیزمرثیه‌شعرلری‌یازماسینی بئله ایضاح ائدیر: حیفاکه قمری قوهٔ شعریه‌سینی‌آنجاق‌بویولدایعنی مصیت‌یازماقدا صرف ائدیب،ئوزگه قسم آثار قویمیوپدورکه شایان دقت اوله. البته بونا سبب اونون

پیشرولری و معاصری‌نین خصوصاً در بند اهلی‌نین مصیبت‌نامه نی هرقسم اشعار وکلامه ترجیح دوتماقلاری ویاشاعرین ئوزونون ایام طفولیتیندن شبیه‌گردانلار ومرثیه‌خوانلار و نوحه‌سازلارآراسیندا نشوونماتاپماسی‌و ائوتریبه‌سی‌اولوبدیر.

قمری‌نین کلیاتی کتاب کنزالمصائب قمری‌آدیندا چاپ‌اولموش. بوکتاب۱۴ معصومون مناقب و مصائبینده یازیلمیش شعرکتابی‌دیر. کتاب بیرکیچیك منثورمقدمه‌دن‌صونراتوحید قصیده سیله باشلار صونرا شعر مدحینده و عشق ایله عقلین مناظره‌سی‌گلیر صونرا سلطان ناصرالدین شاهین مدحینده بیر قصیده و۸ساقی‌نامه و حضرت محمد ص ین مدحینده‌دؤرت قصیده و حضرت علی‌نین مدحینده ۱۲ قصیده واردیر صونرا پیغمبرین وفاتی و اوندان صونراکی وقایع باره سینده شعرلر و بالاخره واقعه‌کربلا یا عائد مفصل منظوم پارچالار یازیلمیشدیر.

ایمدی قمری‌نین شعرلریندن نمونه ایچون ایکی پارچاسینی نقل ائدیریك:

نه‌نوع داخل اولوم مجلس سلیمانه
دگیل گدالره لایق رواق شاهانه
هانی او رتبه که بزم وصاله قابل اولوم
فنا[1] و **بیدل** ایلن **مقبله** مقابل اولوم
نه قابلیت ایله هم زبان اولوم **میره**
نه قسملن گؤتوروم در نظمی تصویره
نئجه برابر اولوم دل شکسته **محزونه**
کلامی گؤزیاشینی دؤنده ریبدی جیحونه
اولوم نه نوعیله هم داستان **باقر** ایلن
عزا مجالسینی دولدوروب جواهر ایلن
نئجه اکیم بو گلستانده نظم گل‌لرینی
چکیبدی **جوهری** خوش کلام جوهرینی
هانی او فیض می عشق‌دن اولوم مخمور
ایچیم **دخیل** ایله بیرجامدن شراب طهور
نئجه مقابل **خاکی** اولوم بودم من زار
جواهرات غزل ائیلییوب‌بو غمده نثار
نه قدرتیم‌وار اولام هم‌طراز **سربازه**
اوقدر طوطئی طبعیمده یوقدیر اندازه.

۱ـ حروف سیاه ایله یازیلمیش‌آدلار مرثیه‌جی شاعر و یازیجی لاردیر.

ماه محرم اولـدی گنه گؤیلر آغلادی
دوشدی جهانـه غلغله عالملر آغلادی
گلـدی مـه مصیبـت و ایـام تعزیـه
بو ماتم عزا ده گؤرون کیملر آغلادی
شـاه رسل امیـر عـرب ختـم انبیـاء
عمامه‌سین آلـوب اله پیغمبر آغـلادی
دؤندی خزانـه گلشن زهـرای زهردن
دشت نجفده سرور دیـن حیدر آغلادی
باشین‌آلوب دیزاوسته کفن‌سیزوئریبدی‌جان
خیرالنسا باشیندا قـارا معجـر آغلادی

اولاد حیدرین چکـه‌ن آه و فغانینه
کرب و بلاده مؤمن و هم کافر آغلادی
شاما طرف اولانـدا روان کاروان غم
یرآغلادی‌گؤی‌آغلادی نه‌کشور آغلادی
قمری بـو قصهٔ الم افـزانی قیل تمام
الـده قلم شرار دوتـوب دفتر آغلادی

صراف: حاجی رضا صراف تبریزلی حاجی محمدیـن اوغلو دیـر و ۱۲۷۱ قمریده تبریزده‌آنـادان‌اولموشدور. جوانلیغینین‌ایلك‌چاغیندا‌تحصیل‌وتجارتله مشغول اولموش و حیاتی‌نین چوخونی علم و ادب و خیر ایشلرینه حصرائتمیشدی. صـراف ۱۳۲۵ قمریده ۵۴ یاشیندا وفات‌ائتمیشدیر. صراف مرثیه شاعـرلری نین‌ان‌گؤرکملیسی ویاان‌گؤرکملی لردن بیری‌دیر. صرافین نوحه و سینه زنلر و غزللرینی احتوا ائدن تورکجه‌دیوانی‌تبریز و تهراندا چاپ اولموش، دیوانین صونوندا بیر تك فارسجا غزلی واردیر:

دیوانی حضرت علی‌نین مـدحینده دئیلمیش بیر قصیده ایله باشلار، نوحه‌لرکربـلا شهیدلری و یاقین اقربالاری‌نین دیلیندن سؤیلنمیشدیر.

صرافین شعردیلی ساده، روان و خلق دیلینه یاقیندیر. نوحـه‌لرینی اوخیاندا متاثر اولماماق‌ممکن دگیل. اوشاقلیق زمانیمیزدان ائشید دیگیمیز و یادیمیزدا قالان نوحه‌لرین چوخوصرافیندیر . صرافین ثـؤزوندون صونراکی شاعرلره بوجمله‌دن معاصرغزل‌استادی شهریارا داتاثیری‌اولموشدور. استادشهریارین‌بعضی‌تورکجه‌غزللرینده‌صرافین‌غزللرینده‌کی سؤزلر، تشبیهات و افاده طرزینه اوقشاییشلاگؤرمك‌اولورایمدی نمونه ایچون صرافدان بیر نئچه نوحه و غزل نقل ائده‌جگیك:

امام حسین دیلیندن حضرت زینب‌کربلا یاگلنده سؤیله‌نمیش نوحه:

بو چؤلده باجی محنت هجران سنین اولسون
آغلار گؤزیله زلف پریشان سنین اولسون
عهد ائیله‌میشم بوردا گرك تشنه وئره‌م جان
باش سیز بدنیم ایسسی قوم اوسنه قالا عریان
منلن یاتا، بو چؤلده گرك یتمیش ایکی جان
شام ایچره باجی منزل ویران سنین اولسون
بو دشت بلا اولموش عجب بزمی مرتب
غم جامین ائدیبله می محنتله لبالب
تقسیم اولونوب آل پیمبر، باجی زینب
عباس منیم، عابد نالان سنین اولسون
ترك ائیله‌رعدو حرمت قرآن و کتابی
یغمایه گئدر فاطمه‌نین طاقت و تابی
من اصغری آغوشه آلیم سنده ربابی
بو شرط ایله پیکان‌منیم، افغان سنین اولسون
بو چؤلده با تار کاکل اکبر باجی قانه
تیر غمه لیلانین اولور جسمی نشانه
من ئؤلمه میشم گلمه گیلن آه و فغانه
مندن صورا بو ناله و افغان سنین اولسون
گؤرسن باشیمی اکبر ایله نیزه ده همسر
وور باشووا گل نالیه‌سالما یره معجر
اولموش باجی جان روز ازل بئیله مقرر
بو دشت منیم کوه و بیابان سنین اولسون
هر ظلم و ستم گلسه باجی اولما پریشان
پیمانه‌ی غم نوش ائیله تاسینمایا پیمان
جمع ائت باشووا سلسلهٔ آل رسولی
سرسلسله قیل عابد بیمار ملولی
کول اوسته قویا باجی کسیك باشیمی خولی
تنور منیم سینه سوزان سنین اولسون
صرافه رضا لازمه دیر گوهر معنا
نه قشر نه ترکیب نه صورت نه هیولا

تحصیل کمالات ائدیب قابل انشا
تا روز جزا روضهٔ رضوان سنین اولسون.

علی‌اکبرین آناسیندان وداع نوحه‌سی:

گل حلال ایله منی عازم میدانم آنا
بیر دقیقه سنه بو خیمه‌ده مهمانم آنا
چون وئریب سرور لب تشنه منه اذن جهاد
ائیله‌یوب خاطر ناشادیمی بیر حرفیله شاد
قالماییب حسرتیم عالمده بودور عین مراد
خاك پا یوندا فدای ره جانانم آنا
بی‌ادب سانما منی بسکه واریمدیر عطشیم
قورویوب غنچه‌دو داقیم اودی خندانم آنا
ایچمه‌رم صوگئدرم مجلس جانانه صوسوز
جد وجهدیم بودورایمدی بویانام‌قانه صوسوز
باغلانیب صویولی صد شکرآچیقدیر ره عشق
کربلا دشتی اولوب محضر شاهنشه عشق
کشته‌ی عشق ایله مملودی قربانگه عشق
قوی گئدیم منده وئریم جان سنه قربانم آنا
یاز دوباره بو سؤزی دفتر صرافه رضا
گل حلال ائیله منی عازم میدانم آنا.

حضرت ام‌لیلا دیلیندن علی اکبره:

دوشمه میش‌یر اوزونه سرو خرامانین اوغول
قوی ائدیم شانه سر زلف پریشانین اوغول
حلقه حلقه تؤکولوب دستهٔ کاکل اوزووه
دیه سن سنبل تردیر داغیلیب گل اوزووه
اولدی کؤنلوم قوشی بلبل‌کیمی مایل اوزووه
گؤردی طرفه‌گل‌آچیب طرف گلستانین اوغول
ایمدی که اذن وئریبدیر سنه شاه شهدا
یری گئت دورما علی، قافله‌دن اولما جدا
سنده قاسم کیمی قیل جانووی جانانه فدا
گتیر ایمدی اله منظوریني لیلانین، اوغول

گر چه لیلای وصالوندان ئوتور مجنونم
دئمیرم گئتمه بو گئتمه یوه چوخ ممنونم
سن اگر باتمیاسان قانووا من مغبونم
گؤزیاشیم‌تك‌آخا بوچؤلده‌گره‌ك قانون اوغول
برج توحید ده بیر بدر منور سن علی
سر بسر آینهٔ حسن پیمبر سن علی
من نه وجهیله دیئیم یوسفه بنزر سن علی
واردی چوخ فرق سنیلن مه کنعانین اوغول
اونی مصر ایچره آلیب ساتدیلا جزئی ثمنه
سنی جان نقدینه آللام گنه وئرمزله منه
کوی قربانگه عشق ایچره نه بنزر اوسنه
اولا قربانی آنان سن کیمی قربانین اوغول
گر چه بو شهرده اولموش هامی اصناف سخن
سنی تائید حسین ائیله دی صراف سخن
اوخو بو مصرعی چوخ ووروماداحی لاف سخن
دوشمه‌میش‌یر اوزونه سرو خرامانون اوغول.

کربلادن شاماگئدنده حضرت زینب‌دیلیندن سؤیله‌نمیش توحه :

بو دیار کربلا بو سن خدا حافظ حسین
کاروان یول لاندی شامه من خدا حافظ حسین
دستگیرم عاجزم زنجیر ظلمه باغلی‌ام
یدی‌قارداشیم ئولوب‌قارداش اورکدن‌داغلی‌ام
ممکن‌اولمور سس‌چکم بیرجه دویونجا آغلیه‌م
دوره‌می‌آخر آلیب دشمن خدا حافظ‌حسین
گلشن جسمینده خنجر یاره سی‌گل‌گل آچیب
اوخ‌اوگل‌گل‌یاره‌لر اوستونده‌خوش‌سنبل‌آچیب
شرح‌حال‌ائتمکلیگه هریاره یوزمین دیل‌آچیب
اولموسان سر تا بپا گلشن خداحافظ حسین
زینبین ئولسون حسین‌گؤزربیرجه سن‌سیز زینبه
پاسباندیر شمر ذی‌الجوشن خداحافظ حسین
باخ بو صرافین رضا گؤزدن آخان‌گؤزیاشینه
عبرت ایله سن ده‌گؤز یاشون بوراخ ئوزباشنه

دمبدم زینب‌دیلینجه عرض قیل قارداشینه

بو دیار کربلا بوسن، خداحافظ حسین.

حضرت فاطمه دیلیندن تنور خولی‌ده‌کی امام حسینین باشینا:

ای نور عینیم منزل مبارك — بی‌کس حسینیم منزل مبارك
دور بیر آنا وا خوش‌گلدین ائیله — ای نور عینیم منزل مبارك
لازم دی یاتسون بلبل‌گل اوسته — تا سایه سالسون‌گل بلبل اوسته
کسمیشدیم ایندی‌قان ایچره یانون — خشك ائیله‌ییردیم زلفومله قانون
ناگه یتیشدی ئوز سار بانون — ای نور عینیم منزل مبارك

عاشوراگئجه‌سی نوحه‌سی:

گل گلزار رسالت بوگئجه — شمردن ایسته دی مهلت‌بوگئجه
بیر دویونجا باخا اکبر اوزونه — ائیلیه آیه تلاوت بوگئجه
زینبون قلبینی آرام ائلییوب — اولا مشغول عبادت بوگئجه
یاتمییوب آل علی صبحه‌کیمی — شیعه یاتسون نئجه راحت بوگئجه
باغلانیب‌صویولی‌لب‌تشنه‌قالوب — عترت شاه ولایت بوگئجه

ایمدی غرللردن نمونه وئره جگیك:

پریوش‌لر همیشه رسم دیر عشاقا نازائیله‌ر
منیم‌یاریمده انصاف‌ومروت چوخدورآز ائیله‌ر
خیال کاکل مشکینه گؤنلوم اولدی پیچیده
بوعمر کوته ایلن صحبت زلف دراز ائیله‌ر
دهانون‌سرینی‌بیلمه‌زدی عقلیم‌عشقین‌ئورگتدی
عجب دیوانه دیر بیگانه‌یه افشای رازائیله‌ر
مخالف زعمینه بزم طربده مطرب مجلس
بیر ئوزگه‌شوریلن باشلارنوا ترك حجازائیله‌ر
کؤنول چین سرزلفونده ائتمه‌ز ناله بیهوده
قرانلیق‌گئجه‌ده محبوبلن راز و نیاز ائیله‌ر
حدیث عشق محمودی سوروشما هر ترشرودن
اونی شیرین‌حکایت‌ائیله‌سه حسن ایاز ائیله‌ر
امیدیم‌واریته صراف الی آخر ده بیر یانه
محبت بوطه‌سینده‌بسکه‌جان نقدین‌گداز ائیله‌ر

نولوردی مجلسیمیز بیر دقیقه خلوت اولیدی
دییوب دانیشماغا جانانیلن فراغت اولیدی

برابریمده نگاریم یا نایدی شمع کیمی
من آه سرد چکیدیم او گرم صحبت اولیدی

گهی دوریدی قاباغیمدا سرو قامتلن
گؤزوم گؤره گؤره بو نشئه‌ده قیامت اولیدی

دیوب گولوب اوتوریدوق کمال عشرتیلن
بسان آینه دل خالی از کدورت اولیدی

یتوبدو تنگه داحی تنگنای عالمدن
اجل گلیدی بو صراف ئولیدی راحت اولیدی

صون اولاراق فارسجا شعرینی نقل اتدیریك:

کاش از غم زمانه بیا سود می دمی
دامن ز چنگ حادثه بربود می دمی

صیاد اگر ز بند بلایم رها کند
آسوده با خیال تو بسرود می دمی

گو خضر پی خجسته بیابان عشق را
من هم بپای لنگ بپیمودمی دمی

هرگز خیال سوسن و سنبل نکردمی
گردیده بر جمال تو بگشودمی دمی

با این تن بلاکش و این آه آتشین
در بزم عشق لاله‌رخان بودمی دمی

اندرطریق عشق تو سودوزیان یکی است
نه در پی زیانم و نه سودمی دمی

بر من مخوان حکایت عشق ایاز را
من عاشق بلاکش محمودمی دمی

بر فرق فرقدان بنهم پشت پای را
گر سر بآستان درت سودمی دمی

از نقد جان براه غمت هر چه کاستم
اندر سر محبتت افزودمی دمی

ازخوب وزشت خلق‌جهان دم‌غنیمت‌است
اکنون بدرد هجر تو خشنودمی دمی

رسوای خاص عالم دور از تو کاشکی
دامـن بخـون دیـده بیالـودمی دمی
از دیـده سیم اشك ببارم بروی زرد
صراف ایـن در اهـم معدودمی دمی

بوشاعر لردن سوای جنوب آذربایجاندا **پرغم** و **شکوهی**ـو در بند ده **شعاعی** و **سپهری** و باکی‌ده **میرزاحسیب قدسی** کیمی‌گؤرکملی مرثیه شاعر لرینی و داها با شقالارینی داقیدائتمك‌لازیمدیر.

منابع و مراجع:

۱ـ آذری ادبیاتی‌نین تکاملی (۱۸ و ۱۹ اینجی عصرلـر). اسلام‌آنسیکلوپدیسی. جلد ۲ پرفسور فوادکؤپرولو.

۲ـ آذربایجان ادبیاتی: احمدجعفراوغلو. تورك‌دنیاسی ال‌کتابی. آنکارا(۱۹۷۷).

۳ـ ادبیاتدان ایش‌کتابی: ح. زینالللی. عبداله‌شائق.آ. موسی‌خانلی. ج‌افندی‌زاده. آذرنشر. باکو (۱۹۲۸).

۴ـ آذربایجان ادبیاتی. بیرینجی جلد. فریدون‌بیگ‌کؤچرلی. علم نشریاتی. باکو. (۱۹۷۸).

۵ـ دیوان راجی. چاپ تبریز.

۶ـ کلیات‌کتاب‌کنزالمصائب **قمری** در مناقب و مصائب چهارده معصوم علیهم السلام. موسسه چاپ و انتشارات عبدالرحیم علمی. تهران.

۷ـ دیوان صراف. نوحه ترکی وسینه‌زنلری. کتابفروشی بوذرجمهری (مصطفوی) تهران.

۸ـ دانشمندان آذربایجان. م. ع. تربیت.

آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش

(۷)

یازان: دکتر جواد هیئت

نباتی: سید ابوالقاسم نباتی ۱۹ اینجی عصرین ان گؤرکملی آذری شاعرلریندن اولوب، بلکه‌ده‌اوعصرده‌ایران‌آذربایجانی‌نین‌ان‌گؤرکملی‌شاعری‌دیر. اونون نباتی، خان چوبانی و مجنونشاه تخلص‌لریله یازدیغی اثرلر هله ثوز ساغلیغیندا الدن اله‌گزیروائلدن ائله دولاشیردی. نباتی‌نین بیر چوخ شعرلری ایران وآذربایجاندان سوای ترکیه واورتا آسیادا مشهور اولموشدی. ثوزو بوباره‌ده بئله دئییر:

میدان عشق‌ده سه‌یبرتدیم آتی　　مسخر ائله‌دیم رومی هراتی

* * *

از شعر دلفریب نباتی نه این جهان　　نه‌گنبد سپهر برین زیب‌وشان‌گرفت

نباتی متصوف بیر شاعردیر وفارسجا-تورکجه دیوان یازمیشدیر. دیوانی‌ایلك‌دفعه تبریزده صونرادا تهران و باکودا چاپ اولموشدور. نباتی هم‌کلاسیك ادبی سبکده هم‌ده خلق شعری طرزینده شعرلر یازمیش ومحلی‌آهنگلرله اوخونان‌کرمی، گریلی وقوشمالاری عاشقلارین ازبری اولموشدور.

نباتی‌حقینده‌ایلك تحقیقی معلوماتی‌آذربایجانین مشهورادبیات‌شناسی‌مرحوم‌فریدون کؤچرلی وثرمیشدیر.

کؤچرلی اونون بـاره‌سینده بئله ده‌ییر: سید ابوالقاسم **نباتی‌آذربایجان تورك لری‌نین خواجه حافظی، شمس تبریزی‌سی** و حتی بعضی اشعـار وکـلامیندا

جلال‌الدین رومی منزله سینده‌دیر. اودرویش مسلك بیرانسان‌اولوب، دنیانین‌شوکت و مالینا اعتنا ائتمزدی نباتی‌نین تولد تاریخی قطعی بیلینمیر ۱۸۰۰ ده آنادان اولدوغو تخمین ائدیلیر. نباتی بـاره‌سینده ایکینجی یازیلی منبع مرحوم‌محمدعلی تربیتین یازدیغی «دانشمندان‌آذربایجان» دیر. تربیتین یازدیغیناگؤره نباتی سید محترم اوشتبینی‌نین اوغلو دوربیرمدت اوشتبین‌ده یاشامیش صونرا اهره مهاجرت ائدیب، شیخ شهاب‌الدینین مقبره سینده ریاضت و سعی‌ایله مشغول‌اولموشدور. عمرونون صونلاریندا اوشتبینه قاییتمیش و (۱۸۶۲-۱۸۶۰) ده وفات اتمیشدیر. مزاری اورادادیر.

شاعرین نباتی و خان‌چوبانی تخلص‌لرینی سچمه‌سی نبات‌آدیندا بیرقیزاعلاقه‌سی و بیرمدت‌چوبانلیق‌اتمه‌سیله علاقه‌داردیر. گؤزلرگؤزلریم ردیفلی‌شعرینده‌آنادیلینین‌تورکجه اولدوغو وچوبانلیقلاارتباطی‌آیدینلانیر.

شهربند دلده بیر سلطانی گؤزلـر گؤزلریم
بیر شه زرین کمر خاقانی گؤزلر گؤزلریم
بچه‌ی تورکم،دیلیم تورکی، کلامیم هجومجو
خان‌چوبانی‌جان‌آلان،جان‌جانی‌گؤزلرگؤزلریم
قویونو یوزائیله‌دیم بوچؤلده قیشلاق اتمه‌نم
زینت ملـك مغان اولتانی گؤزلر گؤزلریم

فارسجا شعرینده ده بئله دئییر:

از خامه‌ی خان چوبانی من — عاجز شده کلك مانی من
خواهی که شوی‌تونیزموسی — یك چند بکن چوبانی من

***

مجنون دئیرلر آدیما آما نباتی‌ام — دائم ایشیمدی‌کام‌آلیرام من نباتدن

***

عالم بیلیرکی،من یییه‌رم متصل نبات — ال‌چکمیشه‌م اوسن دیین آب‌ونباتدن

نباتی باشقا شعرلرینده سؤگیلی‌سینین‌آدی‌گزگز اولدوغونو بیان‌ائدیر:

نسبتی یوخ پری‌یـه گزگزین آللاه بیلیر
ملکین حدی‌نه دی حوری او ، حورا، حورا
بیری صهبادان اولوب مست بیری مینادن
منی دیوانه قیلیپ بوگؤزو شهلا ، شهلا

***

قورخورام اینجییه مجنون ، کوسه‌مندن ، یوخسا
دییه‌رم گزگزه همتا اولا لیلی نه چیدیر

***

گئتدی شیرین و زلیخا ، الـه گلمز لیلی
ایندی بو عصرده کیم ، آفت دوران گزگز
تـاپماسان داخی نباتی کیمی افسانـه دییه‌ن
الینه شمع گؤتور ، گون کیمی یان ، یان ، گزگز

عرب، فارس‌وتورك دیللرین اینجه لیکلرینه ده‌ك بیله‌ن‌شاعر کلاسیك‌لری‌اوخویوب منیمسه‌میش و تعلیمی استاد لاریندان‌آلاراق موضوعلاری ایسه ئـوز محیط و زمـانیندان آلمیشدیر. اونون غزل دیلی ساده، تشبیه، استعاره‌لری ینی‌دیر.

نباتی‌ده‌حافظین‌بؤیوك تأثیری‌اولموشدور. اونون‌فارسجاشعرلرینده‌حافظ‌غزللری‌نین تخمیسی خصوصی‌یئرتوتار. تورکجه شعرلرینده ده حافظ یولو، تفکرطرزی ودنیاباخیشی نوز تأثیرینی گوسترمکده‌دیر.

درد نوش حافظم رندانه معنا سؤیله‌رم
اوشتبینده بادهٔ خلاری گؤزلـر گؤزلریم

نباتی‌ده نسیمی‌نین‌ده‌گوجلو تأثیری واردیر، ایشله تدیگی بیر چوخ فکر، موضوع و حتی‌کلمه و افاده‌لر نسیمی اثرلرینده اولـدوغوکیمیدیر: نسیمی‌نین «منده سیغار ایکی جهان، من بو جهانه سیغمازام» فکر و افاده نباتی‌ده:

شد جلوه‌گر جمال تو چون در مثال من
در حیرتم چگونه مرا این جهان گرفت

کیمی بیان ائدیلمیشدیر.

نباتی‌ده علی‌شیرنوائی‌نین‌ده تأثیری‌اولموش فقط فضولی‌نین تأثیری‌داها گوجلودور، بعضی شعرلرینده سانکی فضولی ایله دانیشر.

فضولی:

ای اسیر دام غم بیر گوشهٔ میخانه توت
توتمازهادین مخالف پندینی، پیمانه توت

نباتی:

توتدوم گینه خوش هنگ ایله میخانه‌نی میخانه‌نی
ساقی اماندیر دورما ، وئر پیمانه‌نی ، پیمانه‌نی

فضولی‌نین مشهور:

دوست بی‌پروا فلك بی‌رحم دوران بی‌سکون
درد چوخ همدرد یوخ دشمن قوی طالع زبون

بیتی نباتی‌نین فارسجا یازدیغی بیر شعرینده تضمین ائدیلمیشدیر.

شاعری را که در این عصر نیرزد به‌جوی
در حقیقت بجـز از بیهده‌گـوئی کاری

یار بی‌رحم و فلك در سرکین من بی‌کس
چاره آنستکه سر داد در این ره باری

نباتی‌ده صائبین‌ده تأثیری اولموش نباتی اونی‌محرم خلوت ومونسی حساب‌ائدیر:

محرم خلوت انسوم هانی صائب صائب
لحنه باخ نغمه‌یه باخ بلبل شیدانه چیدیر

***

سهل ساندیم عشقی اول بس دئدیم بازیچه‌دیر
ایندی گل‌گؤر موجیهٔ طوفانی‌گؤزلرگؤزلریم

***

گرفتم سهل سوز عشق را اول ندانستم
که صد دریای آتش از شراری می‌شود پیدا (صائب)

یوخاریداآدینی چکدیگیمیزکلاسیك شاعرلردن سوای شاه نعمت‌اله ولی، ابن‌سینا، خیام، مولوی، جامی و باشقالاری‌نین‌دا نباتی‌ده تأثیرلری اولموشدور. هلـه مولوی‌نین تأثیری فارسجا شعرلرینده داهاچوقدیر:

دیوانه شو دیوانه شو از جمله کس بیگانه شو
عاشق مشو گفتم ترا چونکه شدی مردانه شو
بر باده ده سجاده را آتش بزن این خرقه را
بر شمع روی مهوشی پروانه شو پروانه شو
با زاهدان الفت مکن با عابدان صحبت مکن
در حلقه دردی کشان پیمانه شو پیمانه شو
با خرقه‌پوشان کم نشین از صوفیان دوری‌گزین
چون عاشقان شنگ‌ومست مستانه‌شو مستانه‌شو
این پند من در گوش کن جام تجرد نوش کن
در گوشهٔ میخانه‌ای رهبانه شو رهبانه شو

درخانه منشین چون زنان بیرون‌خرام ازخانمان
مانند مجنون در زبان افسانه شو افسانه شو
باید نمودن ترك سر از دین و دل گشتن بدر
گر طالب یاری ز خود بیگانه شو بیگانه شو
بر هر گلی مایل مشو یکدم ز خود غافل مشو
در مسند فقر و فنا سنگانه شو سنگانه شو
از مسجد و از صومعه حاصل نگردد مطلبی
همچون نباتی ساکن میخانه شو میخانه شو

نباتی‌نین بوغزلی‌نی مولوی‌نین‌آشاغیداکی غزللریله مقایسه ائدره‌سك مولوی‌نین اوندا نه‌درجه تأثیربوراقدیغی‌آچیقلانیر:

حیلت رها کن عاشقا دیوانه شو دیوانه شو
واندر دل آتش درآ پروانه شو پروانه شو

.....

گر عاشقی در عشق او دیوانه شو دیوانه شو
ور هوش داری زودتر مستانه شو مستانه شو
گر عاشقی رو غم مخور در آتش عشقش گذر
پس پیش شمع روی او پروانه شو پروانه شو
گر مرد عشقی مردسان از خانه بیرون نه قدم
ور مرد عشقش نیستی باخانه شو باخانه شو

نباتی‌حضرت‌علی‌یه‌حیرانلیقلاباغلیدیرواونون مدحینده‌قصیده و غزللرسؤیله‌میشدیر.

مثال ایچون آشاغیداکی ترجیع‌بندی نقل ائدیریك :

ساقیا دور باده وئر آچیلدی گل گلدی بهار
ابـر رحمت ائیله‌دی صحرا و بـاغی لاله‌زار
ناله چك بلبل‌کیمی دوررقصه‌گل دیوانه‌وار
مست مستانـه بو اسمی سؤیله هر دم آشکار
شاه‌مردان شیریزدان حیدر دولدول سوار
لافتی‌الا علی لاسیف‌الاذوالفقار
بالغون قارنیندا یونس اولدی چون زار و حزین
طاقتی‌طاق‌اولدی گتدی‌صبری‌اولدی‌چوخ‌غمین

حاضر اولدی اول زمان یانیندا جبریل امین
سؤیله‌دی غمدن‌خلاص اول‌ائیله بوذکری همین
شیرمردان شیریزدان حیدر دولدول سوار
لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار
ماه کنعانی چوائتدی رنج زندان بیقرار
اولدی زنجیر جفادان جسم پاکی پارپار
حددن ئوتدی چومحنت تاپمادی بیرغمگسار
یوز دوتوپ درگاه حقه سؤیله‌دی بی‌اختیار
شاه‌مردان شیریزدان حیدر دولدول سوار
لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار
ای نباتی مدح شاهی دایم ائیله آشکار
تا که اولسونلار خوارجلر حسددن کوروکار
حاصل اولدی تا مرادین غافل اولمازینهار
سؤیله بو اسم عظیمی دمبدم بی‌اختیار
شاه‌مردان شیریزدان حیدر دولدول سوار
لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار

نباتی‌نین بیرفارسجا بیرده تورکجه بحر طویلی واردیر نمونه ایچون هرایکی‌سیندن بیرپارچا نقل ائدیریك: **بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم:**

منبع‌چشمهٔ‌هرکلمه‌که‌جاری‌شودازنطق و بیان‌کام وزبان اسم خداوند عظیم است‌که از لطف وکرم داده بهر نوع بشر عقل و هنر قوت و ادراك دوابرو و دوگوش و دوبصر عارض مانند قمر سرو قد موی‌کمرکاسه سرمد نظر هوش و برودوش و بناگوش و لب نوش و... ایشته تورکجه بحرطویلدن بیر پارچا:

سنی من ای‌مه‌انورنئجه تعریف قیلوم یوخدی شبیهون بولطافت بوشرافت‌بوجهان اوزره پری حورلر اولمزنه دئیم قالمیشام عاجز بووجاهت بوملاحتده زلیخا نه‌دی لیلی نه‌دی عذرا نه‌دی سلمی نه‌دی.

باللهکه اوزون‌تك اولابیلمه‌زگل حمرا هابئله یوخدی قدون تك چمن دهرده‌بیرسرو دلارا و نه شمشاد و نه عرعر نه صنوبر هانی زلفون‌کیمی سنبل...

ایمدی تجنیس‌لریندن‌ده بیر نمونه نقل ائدیریك:

صبا، بو عرضیمی اله سالما، یا — یتیر بو عرضیمی منیم سلمایا
نه چون گرهك منی یاداسالمایا — اونون نباتی تك آیاغی گرهك

نباتی زمانیندا ایران-روس محاربه‌لری فقیر و جهالتده قالمیش خلقی داها فجیع‌و دؤزوم سوزبیرحاله گتیرمیشدی. نباتی بوتون بو هرج و مرج لیك و فقر و فلاکتلره‌شاهد اولموشدی. بو جریانلار اونون حساس روحونی سیزلاتیب، شعرلرینده ئوز تأثیرینی گؤسترمیشدیر. آشاغیداکی رباعی بونون بیر مثالی‌دیر:

در درگه خلق بندگی ما را کشت
از بهر دو نان دوندگی ما را کشت
گه منت روزگار گه منت خلق
ای مرگ بیا که زندگی ما را کشت

***

بو چؤل اولموشدا منیم باشیما چوخ ایش گلدی
چاتمامیش یایه خبر گتدیله‌کی،قیش گلدی!

نباتی‌بوجانی‌یاخان‌حادثه‌لردن امیدینی‌کسمیر وبیر اینامیلا بو دردلره چاره‌ائده‌جك بیر قهرمانین یولونو گؤزله‌ییر:

غارت‌ائیله‌ر عمر و هربی‌درده دردی سؤیله‌مك
غم‌یوکون‌آچماغابیرغمخواری‌گؤزلرگؤزلریم
بی‌کس و بیمار دشمن‌لر کسیب اطرافیمی
بیرشه‌خونخوار،بیرسیافی(شمشیرزن)گوزلرگؤزلریم

***

ایدل غمدیده برکش آه و افغانی تو نیز
سر ببالین نه شبی در فکر جانانی تو نیز
چون نگین سلطنت در دست دیو افتاده است
پس بدست آور در این کشور سلیمانی تو نیز

بونونلابئله بعضاً شاعر امیدسیزلیگه دوشورگؤزله‌دیگی‌نین حسرتیله فریادا گلیب فلك‌لری‌ده اتهام ائدیر:

نه مدت دیر منی بیچاره یارب یارسیز قالدیم
یوزولدورونقیم داغیلدی ائو پرگارسیز قالدیم
کیمه اظهارائدیم دردیم هانی بیر محرم اسرار
غمیم‌چوخ‌غمگساریم‌یوخ‌عجب‌غمخوارسیزقالدیم
غم هجرانه یاندیردین منی ای چرخ‌دون‌بسدیر
رحیم اسمینه آللاهین دئییم ، اقرار سیز قالدیم

نباتی‌نین اثرلرینده ظلم و ظالم‌لر علیهینه چوخلوکسکین (قطعی) فکر و افاده‌لر

واردیر .

بوصوفی مسلك شاعراوزون‌مدت تشیع ووحدت وجوده اینانیب بواینامملاقصیده‌لر یازدیغی حالده بعضاً حیرت و شك‌و تردیده دوشموش و بوزمینه‌ده ده غزللرسؤیله‌میشدیر (هله لنگ لنگ لنگم) شعری اونون بوصون حالینی‌گؤزل بیان اتمکده‌دیر:

نه مکدرم نه شادم نه نهان نه آشکارم
نه ز خاکم و نه بادم هله لنگ لنگ لنگم

نه چو غنچه در شکفتم نه نعم نه لاشنفتم
نه غمش بدل نهفتم هلـه لنگ لنگ لنگم

نه شراییم نه بنگی نه خیالیم نه رنگی
نه مغنی‌ام نه چنگی هله لنگ لنگ لنگم

نه رفیق بـوستانم نـه قریـن گلستانـم
سگ کوی د لستانم هله لنگ لنگ لنگم

نه ستاره‌ام نه ماهم نه گدا نه پادشاهم
نه میان این دو راهم هله لنگ لنگ لنگم

نه زمین و آسمانم نه از این و نه از آنم
نه دیـار لامکانم هلـه لنگ لنگ لنگم

نه‌پری نه‌جن و انسان نه ملك نه‌حور غلمان
نه فلانم و نه بهمان هله لنگ لنگ لنگم

نه ز کان و معدنم من نه ز گنج مخزنم من
نه منم نه من منم من هله لنگ لنگ لنگم

نه جوانم و نه پیرم نه کمانم و نه تیرم
نه صغیر و نه کبیرم هله لنگ لنگ لنگم

نه ز لعل بی‌بهایـم نـه ز در بی‌صفایم
نه نوا نه بی‌نوایم هله لنگ لنگ لنگم

نه حلولی‌ام نه دهری نه کناری‌ام نه بحری
نه ریاضی‌ام نه جفری هله لنگ لنگ لنگم

نه منجمم نه کاهن و نه ساحر و مداحن
نه بزارعان کواهن هله لنگ لنگ لنگم

نه نباتی‌ام نه بنگی نه مصالحم نه چنگی
نه مجوس و نه فرنگی هله لنگ لنگ لنگم

نباتی‌آختاردیغی حقیقتی طریقت‌لرده‌ده تاپابیلمه‌دیگی ایچون طریقتلر آراسینداکی مباحثه‌لردن بزیکیر و بئله دئییر:

جانا اود ووردوم ئوزوم پروانه‌لردن کوسموشم
تا کـه مجنون اولموشام دیوانـه‌لردن کوسموشم
بیر غلط سؤز دور که ده‌رلر گنج اولور ویرانه‌ده
گنج یـوخ ویرانه‌ده ویرانـه‌لردن کـوسموشم
حاصلیم اولـدی تحزبـدن ندامـت تـوشه‌سی
ایندی اول باش آغریدان افسانه‌لردن کوسموشم
من ائشیتدیم اول گلون میخانه‌لر دیر منزلی
اصلی گؤردوم یوخ گلوب میخانه‌لردن کوسموشم
خـانمـانیمدن منـی سالـدی نبـاتـی دربـدر
عقله بـاخ مجنون کیمی بیگانه‌لـردن کوسموشم

نباتی‌نین خلق شعری و نغمه‌لرینه اویغون‌یازدیغی شعرلری لیریك حس‌له‌بیرلیکده یوکسك اجتماعی فکرلرده احتوا اتمکده‌دیر. بویولـدا واقف‌دن‌ده‌استفاده ائدیـب اونون یولوندا دوام اتمیشدیر. خلق‌دیلینده یازدیغی شعرلرینده نباتی‌نین موسیقی‌شناس‌اولدوغو داآچیقلانیر. چونکـه شعرلـرینده بیرچوق‌آهنگلـرین‌آدینی (نوا زمینخوارا،شور شهناز، حسینی، نیشابوری و سایره) ذکر ائدیر.

معاصر دوره‌ده حرفه‌ای‌آهنگساز لارین بسته‌له دیگی نغمه‌لره شاعرلرین‌صونرادان سؤزیازماسی‌حاللاری معلومدور. بوحال‌شبهه‌سیزکئچمیشده‌ده اولموش‌ربعضی نمونه‌لری گلیب بیزه چاتمیشدیر. نباتی‌ده خلق نغمه‌لرینه سؤز یازمیشدیر.

اونون «گلمه‌گلمه‌گئت، یاخشی یاخشی سن»، «گئت دولانگینه‌ن، خام سن هنوز» و «بویله بی‌وفا اولما، ای پری» مصراعلریله باشلانان شعرلـری و بیرنئچه باشقا اثری «زمین‌خواراتصنیفی» آهنگینه چوخ اویغوندور.

نباتی‌نین‌خلق شعری روحوندا یازدیغی اثرلراوزون مدت عاشیقلرین‌دیلی‌نین‌ازبری اولموش‌حتی گئچن‌عصرده‌یارانان‌بعضی‌آذربایجان‌داستانلارینا گئچمیشدیر.شمالی‌آذربایجان و مغانین مهم قسمتی‌نین ایرانـدان آیریلماسیله علاقـه‌لی اولان و بو اونودولماز غملی حادثه‌نی ترنم ائدن‌آشاغیداکـی ائل ماهنی‌سی نباتی‌نین ئوز خلقیله اولان سیخی (برك) مناسبت و باغلیلیغینی گؤسته‌ریر:

گئدین دئیین خان چوبانا — گلمه سین بو ایل مغانا
مغان‌بـاتیب ناحق قانا! .....

صون اولاراق نباتی‌دن ایکی غزل نقل ائدیریك:

سحر میخانه اطرافین گزیردیم مست و بی‌پروا
کی گؤردوم اونـدا ناگه بیر عجایب صورت زیبا

مسلسل زلف چیینینده مـرصع طوق بوینوندا
فرنگـی اطلس اینینده ، باشیندا معجـر حمرا

ملـك منظر پری پیکـر سخن‌گستر وفـا پرور
بت مه رو گل خوشبو سؤز و شکـر گؤزو شهلا

سمن رخسار مشکین مـو شلایین قامت دلجو
سراسر فتنه و جـادو سراپا شورش و غوغـا

گؤرن ساعتده ذوقومدان ییخیلدیم مست ولایعقل
داغلیدی‌عقل باشیمدان ، آلیشدی آتش سودا

پریشان اولدی احوالیم توکندی صبر و آرامیم
گریبان چاك‌ائدیب دوردوم یئریمدن واله وشیدا

منی گؤرجك بو حالتده او سرو باغ دلبندی
گلیـب یـانیمدا اگلـه‌شدی الینده ساغـر مینا

کرم قیلدی منه بیرجام، آلیب مردانه نوش‌ائتدیم
دوروب ئوپدوم آیاغیندان دئدیم ای ثانی‌ی لیلا

اگـر گؤرمـك دیلر سن صورت مجنون شیدانی
اوزاق گزمه تماشا قیل بودور اول عاشق رسوا

شکسته خاطر ومحزون سؤز و آشفته، دیگرگون
توتوب نقش ره مجنون گزر وحشی کیمی صحرا

نباتی حمد قیل آللاهه‌مین شکـر و ثنا ائیله
کی، مجنونون مقاماتین سنه روزی ائدیب مولا

***

نسبت سنه ای شوخ ، زولیخا اولا بیلمه‌ز
بو عشوه ده بـو غمـزه ده لیـلا اولا بیلمـه‌ز

آهـوی ختـن سندن آلیـ .ل طـرز نگـاهی
گلبرگ لبین تـك گـل حمرا اولا بیلمه‌ز

ائتمن(اتمه‌رم) گؤزونونرگس شهلایه برابر
زلـف سیهین تـك شب یلـدا اولا بیلمه‌ز

جان نقدینه بیر بوسه، کرم قیل سنی تاری
دخی دئمه «ال‌چك» کی، بو سودا اولا بیلمه‌ز
مندن سنه‌عجز ائیله‌مك اولسون گئجه‌گوندوز
سندن منه هی نـاز کی‌حـاشا اولا بیلمه‌ز
بس‌کی منی گؤرجك منه وحشی کیمی باخدین
ایندی داحی مجنون منه همتا اولا بیلمه‌ز
چوق عشقه دوشن عاشق بیچاره نی‌گؤردوم
هیچ بیری نباتـی کیمی شیدا اولا بیلمه‌ز

طوطی: قره‌باغ حاکیمی ابراهیم خلیل خانین اوغلودیر آدی ابوالفتح‌خان‌دیر. باباسی‌نین صلاحدیدیله ایراناگلیب عباس میرزانین یانیندا تقرب تاپیب و ۱۲۵۵ هجری قمریده وفات اتمیشدیر. تورکجه و فارسجاگؤزل غزللری و تك بیتلری واردیر:

اوگون کیم حسرتیله اول بت زیبادن آیریلدیم
قالوب بیر صورت بی‌حس کیمی معنادن آیریلدیم
چکوب‌ال خلقدن مجنون صفت صحرایه اوزقویدوم
کسیلمیش صبر و تابیم وصلت لیلی‌دان آیریلدیم
منه شمشاد سروی باغبان عرض ائتمه‌کیم هرگز
یوخومدور میل گلشن قامت طوبـادن آیریلدیم
نولور شام و سحر نی‌تك سیزیلدار سینه‌ی زاریم
مـریض بستر هجـرم ، دم عیسی‌دن آیـریلدیم
فراقین شدتیندن لال اولـور بو طـوطی طبعیم
مزاقیم تلخدور کیم لعل شکر خادان آیریلدیم

* * *

شبی بخواب کـه عکس جمال روی تو دیدم
ز کاینات تعلـق بهـر کـه بـود بریـدم
قسم بروی تو کردم که جز تو یار نجویم
بحوریـان بهشتـی اگـر دهنـد نـویـدم
هنـوز از می وصلت پیالـه‌ای نـکشیده
ز دست ساقی هجران چه زهرها که چشیدم
امید زندگی‌ام بود آب تیغ تـو خوردم
هوای وصل توام بود فرقت تـو گزیدم

رقیب از منش آزرده است و من ز رقیبش
دریغ کـو بمرادش رسید و مـن نرسیدم
بجرم آنکـه مـرا دل بغیر دوست نبستم
کشنـد بـی‌گنهی را نـدیـدم و نشنیـدم
حقوق عشق نگـر پـای مردییش زانکو
ز جور هر چه مرا سر شکست پا نکشیدم
بسی ز وصف لبت گفته‌اند لیك کسی را
درین رموز چوطوطی حریف حرف ندیدم

***

روزگـاری پیش یـاری اعتباری داشتم
اعتباری داشتم خوش روزگـاری داشتم

***

دیدن تـرا و دل بتو دادن گناه مـن
دل را بحرف غیر شکستن گناه کیست

بوشاعرین باجیسی آغا بیگم فتحعلی شاهین خانمی اولوب ،طبع شعری واریمیش.

میرزا علی لعلی: لعلی ۱۲۵۲ قمری‌ده ایروان داآنادان اولموش‌و۲۰ یاشیندا آتاسیله تبریزه هجرت اتمیش و تبریزده تجارت‌له مشغول اولموشدی. لعلی تجارت ایشی ایله برابرتحصیلینه ادامه وئریب،آتاسی ئولدوکدن‌صونراتجارتی‌بوراخدی و تمام‌وقتینی طب تحصیلینه و صونـرا د اطبابته حصر ائتدی. صونرا استانبولاگئدیب اوردا طـب فاکولته‌سینی بیتیردی ودکترا عنوانی‌نی آلیب تبریزه قاییتدی و تبریزده ولیعهد (مظفر الدین میرزا)ین طبیب مخصوصی اولدی.

لعلی‌بیرمدت‌دن صونرا طهرانا گئتدی واورادانا‌صرالدین شاها یاخینلاشیب‌اونونلا برابر اروپایا مسافرت ائتدی، اروپاسفری‌نین‌محصولی اولاراق مفصل‌بیرمثنوی‌یازمیش، بومثنوی‌نین مطلعی بوبیت‌دیر: ناصرالدین شاه‌گردون بارگاه شاه‌دارا تخت‌کیخسروکلاه بوندان صونرالعلی بیرنئچه دفعه داها اروپا، استانبول و مصره‌گئتمیش و مظفرالدین‌شاه زمانیندا شمس الحکماء عنوانینی‌آلمیشدیر.

لعلی صون دفعه استانبولاگئدنده بیرمدت اوردا قـالمیش ایرانین استانبول بؤیوك ائلچی‌سی پرنس ارفع ایله محشور و مأنوس ایمیش، مزمن برنشیته مبتلا الـدوغو ایچون استانبولـون هواسی اونـا یارامـاییب، دکتـر لاریـن تجویزیلـه‌تفـلیسه گئتمیش‌و اورادایرلشمیشدیر.

تفلیس‌ده اقامتی اثناسینده بیردفعه ۱۳۲۲ قمری‌ده (قفقاز ارمنی مسلمان دعواسی باشلایاندا) بیردفعه‌ده ۱۳۲۴ده تبریزه گلمیش و مشروطه جریانینا فکری یاردیم (کمك)

اتمیشدیر. ۱۳۲۵ده تفلیس‌ده وفات و اورادادفن ائدیلمیشدیر.

لعلی لطیف طبع‌لی، بذله‌گو و حـاضر جواب بیر ادیب ایدی. اونون ایشلتدیغی بدیع مضمونلار و سؤزلر معاصرلری‌آراسیندامعروفیدی. سئچدیگی سجع مهر «وانه لعلی حکیم» اونون ادبی‌ذوق و ذکاسیناگؤزل بیرنشانه‌دیر. بوباره‌ده ئوزو بئله سؤیله‌میشدیر.

تو این پیام متین را ز قول من برسان
صبا بگـو بحسودان کـه سست پیمانند
بطبع شعر مـرا خـود نـه افتخار بود
کـه جمله صاحـب طبع سلیم میدانند
مـرا بقول خداونـد در کـلام مجیـد
(و انـه لعلـی حکیـم) می‌خـوانند

تورکجه‌ـفارسجا دیوانی بیرنئچه دفعه تبریزده چاپ اولموش.

لعلی نین‌کلیاتی‌ایکی‌جلددیر: بیرینجی جلدین ۱۸۵ صفحه‌سی فارسجا و ۳۰صفحه‌سی تورکجه‌دیر ایکنجی جلدی هامیسی تورکجه‌دیر و مرثیه و نوحه‌لردن عبارتدیر .

فارسجا قسمی، بیرقصیدهٔ بهاریه ایله باشلار و شعر انواعیندان مثنویات، قطعات، غزلیات، رباعیات ومفردات (تك بیت‌لر) ایله بیتر. شعرلری‌نین مهم قسمی لطیفه‌وهزل، هجو و بعضاًمدح‌طـرزینده سؤیله‌نمیشدیر. آیریجا قطعه‌لـردن تشکیل تاپمیش مطایبات و هزلیات قسمی واردیر. افیونا عائدگؤزل قطعه‌لری واردیر نمونه ایچون حافظین مشهور بیرغزلینه نظیرهٔ تمسخرانه شکلینده سؤیله‌دیگی بیر قطعه‌یی نقل ائدیریك:

بیا تا دودهٔ افیون ز گردون برتر اندازیم
فلك را سقف بشکافیم و طرح دیگر اندازیم
بیار ای ساقـی گلچهره افیون را ببزم ما
به‌پیمانه زنم سنگی لگد بر ساغر اندازیم
چو روزه لشگر انگیزد که خون عاشقان ریزد
من و خلوت بهم سازیم و بنیادش براندازیم
ز کنج روزه‌خـواران احتیاطاً روزنی باید
که‌گر شخصی‌کمین آرد نظر بر منظر اندازیم

فارسجا غزللریندن نمونه اولاراق ایکی پارچا نقل ائدیریك:

از کعبه جمال تو آن طـرهٔ دو تا
بر گشته همچو کافر برگشته از خدا

ای بخت ما چو طرهٔ برگشته‌ات سیه
وی تیره‌تر ز طره تو روزگار ما
سرگشته‌ایم تا سر زلف تو سرکش است
سودای ما کجا سر آسودگی کجا
دیوانه‌وار از همه الفت بریده‌ایم
تا گشته‌ایم بطرهٔ زنجیرت آشنا
ای شهسوار قافله آهسته‌ران که من
افتاده‌ام چو زلف پریشانت از قفا
لعلی مرا ز شوق لب چون عقیق او
پیکر چو کاه گشته و رخ همچو کهربا

***

ز من پنهان چرا دارد لبت اسرار عیسی را
مسیحی‌زاده منهم دوست میدارم مسیحا را
خم ابروی تو با این دل سوزان اگر سازد
زوجه نذر قندیلی برم طاق کلیسا را
ز تحریك صبا هر صبح آنزلف صلیب‌آسا
بفریاد آورد در سینه ناقوس دل ما را
توساعت سازی ومن بی‌تو یکساعت‌نمی‌سازم
که در هجر تو هر یك ثانیه سالی بود ما را
دو ابروی تو در مابین دارد نقطه خالی
که این یك نقطه برهم زداساس دین ودنیا را
بجز دین تو در دنیا ندارم مذهب دیگر
که از بهرت خداوندآفرید این دین و دنیا را
دل ودین باختن درعشق اونبود عجب لعلی
که صنعان با همه زهدش‌گرفت آئین ترسا را

رباعیاتیندان‌دا بیر نمونه نقل ائدیریك:

گفتم چشمم گفت که حیران منست
گفتم جانم گفت که قربان منست
گفتم که دلم گفت که آن بیچاره
در سلسله زلف پریشان منست

تورکجه شعرلری‌ده متنوع‌دیر، غزلیاتیندان سوای مقطعات، رباعی و تک‌بیت‌لری واردیر. اوزمان باکودا چیقان مترقی و ملیت‌چی شرق روس روزنامه‌سی مدحینده بیر غزلی واردیر:

حیرتده قویدی عالم اسلامی شرق روس
یوزدن نقابی آچدی بو تورکی زبان عروس
آفاقی دوتدی شعشعه‌سی[1] بو جریده‌نین
یارب بو شرق روس‌دو یا مطلع شموس
گفتاری صدق نیتی خالص لسانی پاك
نه اخذ نه طمع نه مزور نه چاپلوس
یول گؤسترير آزانلارا چؤللرده چون جرس
بیدار ائلیر یاتانلاری ائولرده چون خروس
تا ایله سون بو ملت اسلامی متفق
هریانه یازدی نامه تبلیغ علی‌الرؤس

کتلی(کندلی)حقینده‌بیر هجوی بیرده مدحی واردیر، هجوی‌داها مشهوردور:

نه شیرین سن سنه قربان اولوم ای لب شکر کندی
سنی هر کیمسه گؤرسه دین و دونیادان گئچر کندی
بؤیوك خبط اتمیشم کندیلرون هجوینده الحق من
منیم بختیم یانیب بو باره ده ای بختور کندی
چیخا گر بیر سنین تك شوخ شهر آشوب هرکندن
یری وار افتخار ائتسه تمام شهره هر کندی
بونه هنگامه دیرگؤر دولدوروب اوصافی تبریزی
سالوب حسنیله‌مین آشوب شهره بیر نفر کندی
اگرچه منده یوخدور شاهیمیزساغ اولسون ایراندا!
من اوردان سیم و زر آللام سنه‌ای سیم برکندی
اوشاهون سایه‌سینده بیرمی‌میلیون نفس راحتدیر!
اونا فرق ائیله‌مز بیرشاعر ایلن بیر نفر کندی
جمالین گر ده سن دوشمز اله بیر ایله انتیقه
فرنگی‌لر اونی گؤیده قاپارای بیخبر کندی

***

نه قانسون‌می نه دیر معشوقه کیمدور دربدر کتدی
.... معشوقه و می مادیانین نره .... کتدی
نه گر مادن پته‌ر اعضاسینه آفت نه سرمادن
هوا هر قسم گرم و سرد اولا عریان گزر گتدی
قویون ساخلار همیشه بیر سوری عمروندەات دادماز
بیه‌ر بیر بسدیلق جز بیز گلنده شهره هرکتدی
یاتار یایدا داش اوستده گون قاباغیندا چکرخورنا
اگر مین قیل و قال اولسا اویانماز بیر نفرکتدی
بیه‌ر سککیز فطیر عیران ایچه‌ر بیر مترت اوستوندن
پلودنیانی توتسا تندیر آشین چوق سوه‌ر کتدی
دمیردن برك اولور سؤز یوخ معاذاله نعوذوندن
بنی آدم گتورمز طاقتین چوق پیس ... کتدی
فرنگستانه گتسه فی‌المثل قیرخ ایل یاتوب گلسه
داواردان‌صحبت‌ائیله‌ر ئوزگه سؤز بیلمه‌ز دییه‌کتدی
یه‌میش قسمندن عالمدن سوغاندان باشقا زاد بیلمه‌ز
آخر چارشنبه اولسا بیر اووچ کشمیش‌بیه‌ر کتدی
اوزی مکروه عالم‌دیر سؤزی بیر سم قاتل‌دیر
یامان گؤز گؤرمه‌سین یاران نه کتدی بیر بترکتدی

***

بوینوما کاکلون ای شوخ کمند ائیله می‌سن
بیر اوزون فکره منیم باشیمی بندائیله می‌سن
سایهٔ مرحمتین باشیما دوشمه ز نه ثمر
اوجالوب قددوی بیر سرو بلند ائیله می‌سن
بیر نفس لعل لبون ذکری دیلیمدن دوشمز
منی طوطی کیمی تریاکی قند ائیله می‌سن
گؤیه ده چیخا مقابل دورا بیلمز قاشووا
بیر هلالینه اونی نعل سمند ائیله می‌سن
آفت چشم‌دن ای مغبچه تشویش ائتمه
گؤنلومو مجمر حسنونده سپند ائیله می‌سن
بو گؤز وقاشووه‌قوربان اولوم ای مه پاره
منی بو قاش و گؤزوندن گله‌مندائیله می‌سن

هامو حیران دولانور دایرهٔ زلفونده
نئچه دیوانه بو زنجیر ده بند ائیله می‌سن
ئوزووه نذر دئیوپسن منی قوربان ائده‌سن
منه زیبنده دی سن هرنه پسند ائیله می‌سن
جمله عاشقلرون آزاد گزر عالم ده
بیرجه لعلی‌نی گرفتار کمند ائیله می‌سن
تورکجه تك بیت لریندن ده ایکی نمونه نقل ائدیریك
آچ نقاب اوزدن اوزون دورسون مقابل ماهلن
یوخسایاندیررام نقاب عارضون بیر آهلن

سالمابرقع قوی گؤرولسون آفتاب عارضون
یوخسابیر آهیله یاندیررام نقاب عارضون

ایکنجی جلد تورکجه مرثیه و نوحه‌لردن عبارتدیر. لعلی‌نین مرثیه و نوحه دیلی صراف‌قدر ساده و مؤثر د گیلدیر اونون ایچون نوحه‌لری صرافین‌کی قدر خلق آراسیندا یابیلمامیشدیر. نمونه‌ایچون بیر سینه‌زن نوحه‌سینی نقل ائدیریك:

آلدی اله تیر و کمان حرمله
سالدی حریم حرمه و لوله
گؤردی که میداندا اوشوم و لعین
اصغری آغوشه آلوب شاه دین
تشنه‌دور از بسکه او طفل حزین
عالمه آهیله ووروب مشعله
سوز عطش‌دن دیلی خاموش اولوب
حالتی افسرده و مغشوش اولوب
بوینی دوشوب چیینینه بیهوش اولوب
بئله نشانه ده‌دی دوشمز اله
آلدی اودم شستینه تیر و کمان
ائیله‌دی بیریاندا کمین ناگهان
حلق علی‌اصغری ائتدی نشان
چکدی اودم وجدیله بیر هلهله
. . . . . .
صویرینه حرمله پیکان وئریر
گؤرنئجه بی‌رحم دی بو حرمله

حیران‌خانم: اون‌سککیزینجی‌عصرین صونلاریندا و ۱۹-اینجی عصرین بیرینجی یاریسیندا یاشاییب باباسی طرفیندن نخجوانلی و آناسی طرفیندن دنبلی طایفه‌سیندن‌دیر ئوزی تبریزلیدیر و تبریز ایله خوی‌دا یاشامیشدیر.

تورکجه و فارسجا ۴۵۰۰ بیتدن عبارت دیوان یازمیش لکن ئولوموندن‌صونرا

اثری یاییلمادیغی ایچون اونو دولموشدی. خوشبختانه دیوانی‌نین بیرنسخه‌سی مرحوم حاجی محمدنخجوانی‌نین الینه چاتمیش و بو نسخه اساسینا مرحوم **محمدعلی تربیت** (دانشمندان‌آذربایجان) کتابیندا حیران‌خانیمین شرح حالینی یازمیش‌دیر. گینه بو نسخه‌یه دایاناراق دیوانی ۱۳۲۴ شمسی‌ده تبریزده چاپ اولموشدور. حیران‌خانیمین شخصیتی وحیاتی‌حقینده اثرلریندن غیری هئچ‌بیرسند یوقدور . لکن‌شعرلرینی دقتله مطالعه‌ائدینجه اونون باره‌سینده معلومات الده اتمك ممکن‌دیر. مثلا فارسجا بیر غزلینده بئله‌ده‌ییر:

پرسی اگر ز نسبت حیران دلفکار
از خادمان شیر خدا شاه دین علی است
باشد و را حسب ز عزیزان نخجوان
او را ولی نسب ز کریمان دنبلی است

حیران خانم عباس میرزا دؤرینده یاشامیش و ناصرالدین‌شاهین دا اول ایللرینی گؤرموشدور. فارسجا یازدیغی بیر شعرده عباس میرزانین خانمیندان دیوانی‌ایچون حاشیه‌لی و الوان کاغذ ایسته‌ییر. (مرحوم نخجوانی نسخه‌سی‌نین کاغازی حاشیه‌لی و الوان‌کاغذدیر.) ۱۸۲۷ = ۱۲۴۴ ده‌باش وئره‌ن و با مرضی اپیدمی‌سی‌ایچون بئله‌یازمیش:

ای خدا شیعیان هلاك شدند — نوجوانان بزیر خاك شدند
مادران دلشکسته و نالان — مرده شورند بهر فرزندان

. . . . . .

حیران خانمین شعرلریندن بئله آنلاشیلیرکی، جوانلیقدا وطندن و چوق سؤدیکی بیرآدامیندان‌آیری دوشموشدور. آشاغیداکی غزلده بو مسئله آیدینجا اورتایا چیخیر:

چاره یوق دردیمه اول لعل دوتادن غیری
کیمسه دوتماز الیمی زلف رسادن غیری
یوخدی بیریار، ائده حالیمی دلداریمه عرض
سرکوبینده مگر باد صبادن غیری
بختیمیز ششدر حیرته‌ایدی چونکه بیزه
گؤرمه‌دی یار روا جوروجفادن غیری
گرچه دلدار منه ائیله‌دی چوق ظلم‌وستم
من اونا ائیله‌مه‌رم مهرو وفادن غیری
ایسته‌ریك دلبریمین خدمتینه عزم‌قیلاق
تحفه یوق داحی بیر خیر دعادن غیری
اولمادی بونجا گرفتار غم و درد و الم
سر کوبینده من بخت قرادن غیری

دشمنین طعنه‌سی ،هجران اودی، غربت‌المی
یوخدی غمخوار بیزه کیمسه خدادن غیری
گر قضا سالدی سنی یاردن آیری حیران
داهاتقدیره نه‌دیر چاره رضادن غیری (۱)

حیران خانم دائماً وصال حسرتینده اولدوغونی دفعه‌لرله شعرلرینده بیان ائدیر. لکن هجران اودینا یانان شاعره امید سیزلیگه دوشمور و دنیادان الینی اوزمیر.

حیران خانم‌ربابی شاعرلردندیر، تورکجه و فارسجا غزللریندن سوای، ترجیع‌بند، مخمس ، ملمعلری و فارسجا مثنویلری واردیر. بورادا نمونه‌ایچون بیر نئچه تورکجه و فارسجا غزل و مخمس و ملمع و مثنویلریندن بیرپارچا نقل‌ائده جگیك:

کؤنلوم قوشی اول زلف پریشان آراسیندا
بیچاره قالیب جنت ویران آراسیندا
گؤرکیم نئجه سرگشته قالیب واله و تنها
اول خال خطاایله بدخشان آراسیندا
طغیان ایلییوب درد غمیم بودل زاریم
بیر کشتیه بنزر قالا طوفان آراسیندا
دل زلف ایله رخساریوه چون قیلدی تماشا
آواره قالیب کفر ایله ایمان آراسیندا
آی‌گؤز نه‌عجب معجزه دیرکیم نئجه بیتمیش
بیر سنبل تر آتش سوزان آراسیندا
ای دل ائلهمه غم که اونون یوخدی تفاوت
گوینده چو درویش ایله سلطان آراسیندا
چون یار قیلیب لطفونی کم‌هانی او همدم
تا صلح قیلا یار ایله حیران آراسیندا

ای چرخ منیم آه شرر باریمه رحم ائت
هجرانا یانان سینه‌ی افکاریمه رحم ائت
صبحه کیمی انجم سایارام فکر رخینده
هجران گئجه‌سی دیده‌ی بیداریما رحم ائت

۱ــ بئله نظره گلیر کی،بو غزلی فضولی‌نین «یار قیلمزسه‌منه جودو جفادن غیری» غزلینه نظیره دئمیشدیر.

غـربـت المـی، یـار فـراقـی منی آلـدی
غـربتده قالان جـان گرفتاریمه رحـم ائت
تنها قالوبان، بیکس اولوب، یاردن آیـری
بیکسلیغیما ، حسرت بسیاریمـه رحـم ائت
اشگیله ائـدیـب هـر طـرفـه سیل روانـه
چون ابر صفت چشم گهر باریمه رحم ائت
هـجـران رخ یـار منی سالـدی آیـاقـدان
یه‌تیر منی اول مونس غمخواریمه رحم ائت
یوز زحمت ایله خاموش اولوب بودل‌ویران
حیران ! فغان ائتمه ! دل زاریمه رحم ائت

عشقین ای شوخ سنین بودل پرغمده میدیر
بیلمیرم منزلینی جـانـدامی یـاتنده میدیـر
ایتیریب مرغ دلی تـاپمیرام ای مـایه‌ی نـاز
جستجو ائیله گؤر اول سنبل پرخمده میدیر
قامتین بوکدی‌بئلیم عارضین ئولـدوردی منی
سرو وگل ، اوقد و او عارضه مـاننده میدیر
دئدی‌وئر جـانیوی آل خاك دریـم ذره‌سینی
جـان ناقـابلیمیز بـو بیعه ارزنـده میدیـر
بلبلون ، قمری‌لـرین شوری دوشوب آفـاقه
گل رخوم ، سروقدیم بو گنجه گلشنده میدیر
وصلـوه شـاد ولـی فـرقتووه نـا شـادم
بیلمیرم سن‌سیز ایشیم ناله میدیر، خنده میدیر
عقلیمی باشدان آلیب خلـق آرا رسواائله‌دین
بـو گنه دلبر مـن سنده میدیـر ، منده میدیر
عـاشیقی ئولـدره‌سن، وصلیله شاد اتمیه سن
سندن ای شوخ بئله ظلم خوش آینده میدیر
ایستیری‌صدقیله قوربان اولا اول شاها بوگون
گـؤر فدا اولماغـا حیران برازنـده میدیـر

ای ستمگر منی رسوای جـهـان ائیلـه‌میسن
گؤزومون یاشینی چون دجله روان‌ائیله‌میسن

همنشین ائیله‌میسن دشمنی ای مایه‌ی ناز
رشگدن جانیم آلیب باغریمی قان‌ائیله‌میسن
گون کیمی عارضیوه زلف چلیپانی سالیب
گونی گؤر ابرسیه آلتدا نهان ائیله میسن
ناز ایله عشوه‌ایله سیر ائلییوب گلزاری
گؤستریب معجزه سن سروروان ائیله میسن
بیر جانیم واریدی ای شوخ که آلدین اوزمان
ئوزگه جان داخی هوبیکسده گمان ائیله‌میسن
قاشلارین تیغ ستم ، آلمیش‌اله کیپریگون اوخ
ئولدورورسن منی ناحق یره‌قان ائیله‌میسن
نیچون ای شوخ نقابین گؤتوروبسن اوزدن
روی خورشید وشی‌خلقه عیان ائیله میسن
آلمیسان عقلیمی باشدان منیم ای آفت جان
قدیمی محنت هجرینده کمان ائیله میسن
حسرت وصلووه ای ماه من حیرانی
باشی یرده ، گؤزی بولدانگران ائیله‌میسن

آشاغیدا ترجیع بنددن‌بیرپارچا نقل ائدیلیر:

صبح آچوب ماه رخندن نقاب
ائتدی طلوع کوکبه‌ی آفتاب
هریانا نظاره قیلیب گؤرمه‌دیم
اول مهی ، چون کؤنلوم ائدیب اضطراب
هجرغمی جانیمی ائتدی فکار
فرقت اودی جانیمی ائتدی کباب
گؤر دوم اودم گون اوزونی ائیله دی
خلقه نهان لکه‌ی مشکین سحاب
چیخدی با شیمدان اوزمان عقل و هوش
گئتدی اوره‌کدن اوزمان صبر و تاب
آه و فغانلار چکوبن ائیله دیم
عجز ایله خورشیده بونوع خطاب:
ایتدی (۱) که‌ای عاشیق شوریده حال
صبر ایله فریاده یتمه‌ر ذوالجلال

۱- سؤیله‌دی

ایمدی‌ده مخمس‌دن بیر بند:

سحر سیر چمن قیلدیم گلی مینایه بنزتدیم
فضایی بوستانی بیلمه‌دیم صحرایه بنزتدیم
جمالین گؤرجك اول‌یاری ملك‌سیمایه‌بنزتدیم
نظرقیلدیم قاشین‌طاقین چلیکمیش‌آیه بنزتدنم
خمارلانمیش‌گؤزینی نرگس‌شهلایه بنزتدیم

فارسجاغزللریندن ایکی نمونه نقل ائدیریك:

حال ما را که کند عرض بجانانه‌ی ما
شود آگاه ز حال دل دیوانه‌ی ما
جرعه نوشیم ز خمخانه‌ی وصل رخ او
سر بر افلاك کشد ناله‌ی مستانه‌ی ما
هرگز از بزم وصالش دل ما شاد نشد
گوئی از باده غم پر شده پیمانه‌ی ما
گاه بر سینه زنان گاه بسر خاك کنان
شده از روز ازل پنجه‌ی غم شانه ما
حال عالم به غم ومحنت ما می‌سوزد
رحم بر ما نکند آن بت فرزانه‌ی ما
شده مشهور جهان حال دل اما چکنم
ندهد دلبر ما گوش بر افسانه‌ی ما
مهر تو ذره منم چون شود از راه کرم
گر بیائی مه من لحظهٔ بر خانه‌ی ما
این شرف گر به من زار میسر گردد
بر نه افلاك رسد پایه‌ی کاشانه‌ی ما
لال شد از ستمش بلبل طبع حیران
سوخت در آتش شوقش پر پروانه ما

لبت را مایه‌ی جان آفریدند
به درد عشق درمان آفریدند
نصیب جان من کردند گویا
در آن ساعت که هجران آفریدند
ز عشقت چشم من کردند گریان
لب لعل تو خندان آفریدند

همه خیل بتان همچون ستاره
تو را چون ماه تابان آفریدند
ز نور روی تو ذره گرفته
از آن خورشید رخشان آفریدند
گدای حسن تو کردند ما را
تو را سر خیل خوبان آفریدند

صون اولاراق مثنویلریندن بیرپارچا نقل ائدیریك:

باز از تأثیر عشق پر فنون — بر سر افتاده مرا شور جنون
باز از تأثیر عشق حیله ساز — بردل افتاده مرا سوزو گداز
باز از تأثیر عشق خانه سوز — کرده از دل‌آتش هجران بروز
باز از تأثیر عشق پر فتن — دردلم شوری عجب کرده وطن
بار دیگر یار بر یاد آمده — از دلم صد آه و فریاد آمده
بار دیگر عشق گشته رهبرم — سوخته از شعله‌ی او پیکرم
بار دیگر دلبرم آمد بیاد — آتشی بر شهر بند دل فتاد
دوستان برحال زارم بنگرید — بر دل بی‌اختیارم بنگرید
هجردلبرجسم‌وجانم را بسوخت — آه گرمم آشیانم را بسوخت
. . . . . .
سوخت مغز استخوانم یا ودود — وصل جانان را نصیبم ساز زود
ساز ما را از وصالش شادکام — ختم شد اینجا حکایت والسلام،

باقرخلخالی ـ میرزا باقر خلخالی خلخال‌دا آنادان اولوب وعلوم دینی‌تحصیل ائتدیکدن‌صونرا مجتهد اولوب، خلخال‌دا تدریس وقضاوتله مشغول اولموشدیر بوحکیم شاعر ناصرالدین شاه زمانیندا یاشامیش و مظفرالدین‌شاهین زمانیندا ۷۰ یاشیندا وفات اتمیشدیر. باقر خلخالی‌نین ان مهم اثری **ثعلبیه** کتابی‌دیر. ثعلبیه شعرایله یازیلمیش بیر تولکونون داستانی‌دیر . تولکونون باشیندان گچن حادثه‌لری آنلایترکن حکمت آمیز سؤزلر و خلقی اویاندیرماق و آیدینلاتماق ایچون جالب و مفید حکایت‌لری‌ساده‌بیردیلله بیان ائدیر.

ثعلبیه‌دن سوای بوشاعردن مرثیه‌لر و تورکجه وفارسجاغزللر و معمالار، رباعی‌لر تك‌بیت‌لر و مثنویلر قالمیشدیر. دیوانی‌آقای‌توکلی خلخالی طرفیندن ۱۳۱۹ دا تبریزده چاپ اولموشدور.بورادا مختلف شعرلریندن بیر نئچه نمونه نقل ائدیریك:

ای غایب از نظر ز کەات جستجو کنم
در جستجـوی تـو بچه اقـلیم رو کنم
از تیر عمزەات دل من گشته چاك چاك
تاری ز زلف خویش بـده تارفو کنم
گر زلف خویش‌تاب دهی همچوصولجان(۱)
من هم بخاکپای تو سر همچو گو کنم
از هر گلی رسد بدمـاغم شمیم دوست
در حیـرتـم کـدام گـل بـاغ بـو کنم
دل از بـرم رمیده شد از عشق کاکلت
اذنـی بـده تـفحص او مـو بمـو کنم
آب سبو اگر چه بسرچشمه منتهی است
هیهـات اگـر عـلاج عطش از سبو کنم
از قیل و قـال مـدرسه کامـم روا نشد
باید که صرف خاطر از این گفتگو کنیم
ساقـی بیار بـاده از آن جاودانـه مـی
تا عاشقانه سر کشم و هـای و هو کنم
وقتی نماز مـن بـه حقیقـت شود قبول
کز اشگ چشم و خون دل خود وضوکنم
نـبـود میسرم بجنابـت هـوای یـار
تا خویش را بمیکده‌هـا شست و شو کنم
جـز سیئات نیست ز طاعات مـا ثمـر
روی امید خویش به لاتقنطو کنم(۲)کنم
باقـر بخیز و دامـن خود بر کمر بـزن
شایـد بعـزم درگـه دلـدار پـو کـنـم

در مصر وجـود خود عـزیـزی نشدیـم
در عـلـم و عمـل اهـل تمیزی نشدیـم
افسوس که این عمر گرانمـایـه‌ی مـا
بیهوده تـمـام گشت و چـیزی نشدیـم

۱ـچوگان ۲ـ ناامید نشوید

افتاده بپا زلف سمن سای تو از چیست
دیوانه منم سلسله در پای تو از چیست

نمی‌توان که ره اشک را به مژگان بست
بخار و خس نتوان بست راه جیحون را

تورکجه شعرلریندن نمونه‌لر:

گینه فراقون الیندن یتیشمیشم جانه
دؤنوبدور آیریلیغیندان گؤزوم یاشی‌قانه
حذر قیل ای گؤزومون نوری‌اشگ دیده‌مدن
یقین ایله که چکه‌ر آخرینده طوفانه
قرار وصبریمی کسدین قراریمی آلدین
متاع عمروم آپاردین یامانجا تالانه
یولوندا چکمیشم ال جمله‌گی علائقدن
بو باش و جان سنه قربانذی مرد مردانه
دؤنر تزلزله زلفون کیمی اوره‌ك تیتره‌ر
ویراندا زلفووه مشاطه نازایله شانه
فراقون آتشینه یانماسام خلاص اولمام
نئجه قرار توتار یانماینجه پروانه
کمند زلفون اگر اولماسایدی مجنون تك
یقین که قویموش ایدیم ایندی باش بیابانه
آغیر لانیب‌اوره‌گیم چوخلارا گمان ائدیرم
گرك که آندوئرم طره‌ی پریشانه
دوشوبدی سینه وه ز نارتك اوطره لرون
کنارائله که بو جایز دگیل مسلمانه
کمند زلفوله‌ال ایاقیمی باغلا
چکلله سلسله‌یه هرکیم اولسا دیوانه
گؤرنده گل یو زووی عیب دوتما بوباقر
چکه فغان‌ایله‌گر شور عندلیبانه

ساقیا وئرمه جام مست اولدوم مست خمخانه‌ی الست اولدوم

یارآپاردی‌منی‌عزیزائتدی گرچه‌اغیارایچینده پست اولدوم
ایندی من معنی یداللهم چون یداللهه زیر دست اولدوم
ئوزئوزومدن گؤزوم‌یوموب‌کچدیم نیستلیق عالمنده هست‌اولدوم
رشته‌ی زلفون ائتدی دام‌منه مندن‌ال چك‌که‌پای‌پست‌اولدوم
منی‌سیندیردی‌ائتدی‌تازه درست بئله‌بیلمه که‌من‌شکست‌اولدوم
یتمه‌دیم حقه اولمادیم کامل تا حقیقتده بت‌پرست اولدوم

باقر خلخالی دن تورکجه بیر مثنوی:

گینه‌جانیمه‌اوددوشوب تازه‌دن گچوبدیرغمیم حدواندازه‌دن
باسوب‌گؤنلومی‌غصه‌طغیان‌ائدیر دییه‌رسن‌که کافرمسلمان ائدیر
دوشوب قلبیمه فرط غمدن‌شرر سوروشسان وئریردودآهیم‌خبر
اولان‌وقتی‌سوز وگدازیم‌عیان دوشوب چرخه‌اوینارسرشگ‌روان
سالیب‌چونکه‌گؤزدن‌نگاریم‌منی ائدیب ترك بالمره یاریم منی
اگر صبرقلیسام اوره‌ك نیم‌جان دییه رتنگه سالما منی‌چك فغان
اگرآغلییام راز پنهان گئده‌ر الیمدن حقیقتده جانان‌گئده‌ر
بلی راه‌عشقین قراری بودور ولااهلینین کارو باری بودور
شراب بلا عاشقین نو شدور اگرقالیما اوددا مغشو شدور
گلیب باقرا مطلبی ختم قیل سکوتی بو هنگامده حتم قیل
که‌اولمازبومطلب‌اؤلونجه‌تمام سکوت اختیارائتگیلن والسلام

صون اولاراق ئعلبیه‌دن ده بیر شعر نمونه‌سی نقل ائدیریك:

بلی جان عزیزیم اولمامدهوش اؤلوم هنگامه‌سین‌اتمه فراموش
سیغیشمازبیرمقاله ظلمت ونور قوجاقلاشمازلارهرگزدیوایله‌حور
اوره‌ك‌بیریاربیر دیراولماگمراه که‌بیرتخت‌اوسته‌اگلشمزایکی‌شاه
بوشوهرکش‌عجوزین‌گؤرایشینی سنون‌تك‌مین‌نظرعاشق کیشینی
سالیب نارفراقه‌یاندیرو بدور اؤزین چکمیش‌کناره‌یان‌دوروبدور
اجل‌چنگیندن‌اولمازکیمسه آزاد نه‌یالوارماق‌بیلیرنه دادو بیداد
اؤزون‌فکر ایله اوضاع لحددن سنه امداد اولماز بیر احددن
دئمه‌مندن‌صورا اهل و عیالیم منه‌احسان ائدرخوشدورخیالیم
سنی‌یاددان‌چیخاردارقوم‌وقارداش نه‌اوغلون‌یادائدرنه‌یارویولداش
چراغون،همت‌ائت‌گؤندرقاباقدان ایشین‌گچمه‌زدالیداکی‌چراغدان

اسرارتبریزی ـ محمدکاظم‌اسرارعلی شاه لقبلی واسرار تخلصلی ۱۲۶۵ قمری‌ده تبریز ده‌آنادان اولمور شدور نعمت‌اللهی درویشلریندندیر. اؤزشعر دیوانیندان سوای

بهجت‌الشعرا وحدیقة‌الشعرا آدیندا ایکی کتاب‌یازمیش‌دیر. بهجت‌الشعرا۱۹-اینجی عصر جنوب‌آذربایجان شاعرلرینه عائددیر. داهاچوق مزاح وطنز یازان شاعر لردن بحث ائتمیشدیر،حدیقه‌الشعرا بهجت‌الشعـرا دان سچیلمیش بیر منتخبات دیر و۱۲۹۸ ده یاز یلمیش لکن هیچ بیری چـاپ اولامیشدیر. بهجت‌الشعرانین بیرال یازماسی آقـای جعفر سلطان‌القرائی‌نین خصوصـی کتابخانا سیندا مـوجوددیر. حدیقه‌الشعرادا تبریز ده مرحوم نخجوانی‌نین کتابخانا سیندادیر. بهجت‌الشعرا دا ۸۶ شاعردن بحث ائدیلمیشدیر.

شکوهی مراغه‌ای

میرزا مهدی شکوهی مراغـه‌ای بـوعصرین بـؤیـوك ادبـی سیمالاریندانداییر. شعرلرینده خلقین اجتماعی حیاتدا و معیشت‌ده‌کی مسئله‌لرینه بحث اتمیش، جهالتی و گئریلیکی (عقب ماندگی) تنقید اتمیشدیر. بوشاعر حقینده‌ایلك تحقیقی اثری‌باکی‌دا دکتر محمد تقی زهتابی یازمیشدیر.

شکوهی‌عینی‌حالده ساتیریك یازان شاعرلردندیر گؤزل‌لطیفه‌لرله بدیع مضمونلاری فاده‌اتمیشدیر. شکوهی ۱۲۶۳ده تبریزده آنادان دوغولموش و ۱۳۱۴ده مراغه ده وفات‌اتمیشدیر. تبریز ده آیناسازلیقلا مشغول‌کن مراغه‌ده قماش ساتماقلا امرار معاش تمیشدیر.

منابع ومراجع

۱-آذری ادبیاتی‌نین تکاملی(۱۸و۱۹ اینجی عصرلر). اسلام‌آنسیکلوپدیسی‌جلد۲. پرفسور فوادکوپرولو؛ استانبول.

۲-آذربایجان ادبیاتی، احمد جعفر اوغلو. تورك دیناسی ال‌کتابی ۱۹۷۷-آنکارا.

۳- ادبیاتدان‌ایش‌کتابی.ح. زینالللی. عبداله شائق.آ. موسی خانلی.ح.افندیزاده. باکی.آذر نشو ۱۹۲۸

۴- دانشمندان‌آذربایجان. م. ع. تربیت.

۵-آذربایجان‌ادبیاتی. فرویدن بیك‌کؤچرلی. بیرینجی جلد. علم نشریاتی ۱۹۷۸. باکو.

۶- سید ابوالقاسم نباتی. اثرلری. آذربایجان س س رعلم لر آکادمیاسی نشریاتی ۱۹۶۸ باکو. ابوالفضل حسینی.

۷- دیوان سید ابوالقاسم نباتی مشهور بمجنون شاه یا خان چوبان قراجه داغی. کتابفروشی ادبیه ناصر خسرو تهران.

۸- ریاض‌العاشقین (شعرای قره باغ) ۱۳۲۵ قمری چاپ استانبول.

۹-کلیات دیوان میرزا علیخان لعلی (شمس‌الحکما). تبریز چاپخانه علمیه ۱۳۲۳ شمس.

۱۰- حیران خانم. سیچیلمیش اثرلری. سوویت اتفاقیله مدنی رابطه ساخلایان ایران جمعیتین نشریاتی. تبریز شعبه‌سی - ۱۳۲۴ شمس
۱۱- دیوان ادبیات مرحوم آقا میرزا محمد باقر خلخالی کتابفروشی علمیه ۱۳۱۹
۱۲- ثعلبیه. کتابفروشی وچاپخانه عبدالرحیم علمی.

آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش

(۸)

یازان: دکتر جواد هیئت

آذری ادبیاتنندا تجدد دوری: ۱ ـ معارفچی‌ره‌آلیست‌ادبیات :

نادرشاهین قتلیندن (۱۷۴۷) صونرا شمالی آذربایجاندا کیچیك و یاری مستقل خانلیقلار تشکیل تاپدی گرچه آغامحمد خان زمانیندا ایران حاکمیتی قیصابیرمدت بو منطقه‌لرده‌ینی‌دن برقرار اولدی لکن اونون ئولوموندن صونرا بورالاردا داخلی کشمکش لرله‌برابر روس نفوذودا آرتماغا باشلادی و نهایت ۱۸۱۲ده گلستان و بالاخره ۱۸۲۸ ده ترکمن‌چای قراردادلاریله شمالی آذربایجان آنا وطندن آیریلاراق روسیا یا ملحق اولدی و آراس نهری آذربایجانی ایکی‌یه بؤلدی !

تزاری روس رژیمی آذربایجاندا کیچیك خانلیقلاری انقیاد آلتینا آلدیقدان صونرا اونلاری‌اورتادان‌قالدیرماغاباشلادی‌وداخلی حربلره صون‌وئردی، عینی‌زماندا ئولکه‌نین خام ماده‌لرینی‌آلاراق مقابلینده روس‌مالارینی اورایا سوق ائدیب، فئودال حیاتا واونون باغلی اولدوغو اقتصادی سیستمه و ایرانین مدنی تأثیرلرینه قوتلی ضربه‌لروردی. تزاری روس رژیمی‌نین اقتصادی وسیاسی استثمار وفشارلارلا یاناشی روس دیلی وفرهنگی ده آذربایجاندا یاییلمایا باشلادی‌و آذری جوانلاری اروپا داکی مدنیت و آزادلیق جریانلارینی اوخویوب ئوگرنمك و حتی منیمسه مگه باشلادیلار.

بیرطرفدن ینی‌مدنیتین تأثیری، اوبیرطرفدن تزارحکومتی ویاچاریزم استعماری‌نین عکس‌العمللری اجتماعی فکرده ، شعورلاردا اویانما و ینی‌لیك یارادیردی. بوشرائطده

ظهور ائدن معارفچی رەآلیست منورلر دموکراتیك و مترقی فکرلری، ینی ادبی شکل و نوعلرینی آذربایجان ادبیاتیناکئچیرمگه‌چالیشیر دیلار.

بوجریانامنسوب‌یازیچیلار، معاصرحیاتی، اجتماعی‌توقوشمالاری ، خلق معیشتینی تصویر ائدیر ، کهنه معیشتی تنقید ائدیر دیلر. خلقه ، وطنه حدسیز محبت و صداقت، انسانپرورلیك و آزادیخواه‌لیق، فشارا قارشی‌مبارزه، فئودالیزم قورولوشونداکی معایبی افشاء و تنقیدائتمك‌بوادبی‌جریانین‌اساس ائدئولوژیك استقامتینی تشکیل ائدیردی.

ساتیرا (هزل و هجو) معارفچی رەآلیست یازیچیلارین اساس یارادیجیلیق (هنری) اصولوایدی. بو یازیچیلار ساده و رەآلیست بیر دیلله خلق‌کوتله‌اری‌نین خیرینی مدافعه ائدیر وخلقه‌دایانیردیلار. بویازیچیلار عینی‌زمانـدا شرق مدنیتینه ، اسلام فلسفه سینه دریندن تانیش اولدوقلاری ایچون‌اثرلرینده هرایکی دونیاگؤروشونون تأثیرینی گؤرمك ممکن‌دیر. بوعصرده یارادیلان رەآلیزم، واقف‌دؤرو رەآلیزمیندن‌فرقلی‌اولاراق حیاتین و دؤرون‌گئنیش تصویرینی وئریردی. بودؤرون رەآلیست یازیچیلاری کهنه جمعیتین منفی طرفلرینی عمومی‌لشدیره‌رك زمانه‌نین تیپیك صورتلرینی یارادیردیلار. ع . باکیخانوف، اسماعیل قوتقاشنلی، میرزاشفیع واضح و قاسم‌بیك ذاکر ایله‌باشلایان **تنقیدی‌رەآلیزم** میرزا فتحعلی آخوندزاده ایله واقعی انکشاف یولونو تاپمیشدیر.

۱ـ عباسقلی‌آقا باکیخانوف قدسی ـ باکی خانلاری‌نین نسلیندن اولوب، ۱۹ ـ اینجی عصرین مشهور شاعر، محرر و تاریخچیلریندندیر. باباسی‌ایکینجی میرزا محمد ۱۸ اینجی عصرین آخرلاریندا و ۱۹ اینجی عصرین اول‌لرینده باکی ایالتینده و قوباداخانلیق ائتمیشدیر . عباسقلی آقا ۱۷۹۴ ده امیر حاجیان کندینده آنادان اولموش و یدی یاشیندا باباسیله باکی ایالتینی ترك ائده‌رك قوبایاکؤچموش و ۱۸۲۰یه‌قدر بوردا یاشامیشدی. قوبادا فارسجا،عربجه دیللرینی، الهیاتی ئوگرنمیش و مطالعه یولیله معلوماتینی درینلشدیرمیشدی. ۱۸۱۹ده قفقاز باش حاکمی ژنرال امرلوف طرفیندن تفلیس‌ده شرق دیللری مترجمی وظیفه‌سینه تعیین اولوندی. تفلیس‌ده روس دیلینی مکمل ئوگره‌نیب بو دیلین واسطه‌سیله روس و اوروپا فرهنگ و مدنیتینه بلد اولدی. آیریجا وظیفه‌سی مناسبتیله بیرچوق شهر و ئولکه‌لری سیاحت‌ائتمیش وبویرلرین شاعر، عالم و دؤلت آداملاریله تانیش اولموشدور . تفلیس محیطی باکیخانوفدا درین تأثیر بوراخدیغی کیمی بو سیاحتلرده اونون بیلگی‌وگؤرگوسونو چوق‌آرتیرمیشدیر .

تفلیس‌ده میرزەشفیع واضح‌ین تشکیل‌ائتدیگی **دیوان‌حکمت**آدلی ادبی مجلسین گؤرکملی عضولرینـدن اولموشدور. ع. باکیخانوف ۱۸۳۴ده دؤلت ایشینـدن استعفا وئردیکدن صونرا تکرار قوبایا کؤچوب‌و بیرمدت آتاسینین مالکانه سینده یاشامیش و ان‌جدی علمی‌اثرلرینی‌ده بورادایاراتمیشدیر.باکیخانوف حیاتی‌نین صون‌ایللرینده تمامیله ایشدن چکیلمیش و۱۸۴۶ده مکه‌یه گئتمیشدیر.مکه‌دن مدینه‌یه گئتدیگی زمان یولدا

وادی فاطمه ده و با (کوله‌را)دان‌وفات ائتمیش و اورادا دفن ائدیلمیشدیر.

اثرلری: باکیخانوف تفلیسه گلمه‌دن قاباق توبادا **گلستان** آدلی ادبی درنـك (محفل‌وانجمن) تشکیل ائدیب، گؤرکملی‌ادیب و شاعرلری بو محفله جلب‌ائتمیشدی. اونون فارسجا مثنویانه شعرلری‌نین و فضولیانه‌غزل‌ومخمسلری‌نین چوخو بو دؤرونـه عائددیر. شعرلرینده قدسی‌تخلصی‌نی‌سئچمیشدیر. اونون شعرلرینده وحدت وجود ومعاصر قاباقجیل فکرلرین بیربیریله بیرلشدیگینی گؤره‌بیله‌ریك. جلال‌الدین رومی تأثیری‌آلتیندا فارسجا یازدیغی فلسفی‌بیرشعرینده عشق‌الهی‌نی تعریفله‌یره‌ك ئوزونه بئله خطاب ائدیر:

من هارا، عشق هارا، عشق منیم کیمی افتاده‌لرین شأنینه گلمز؛ شاهینین هنری میلچکدن اوزاق اولدوغوکیمی، عاشقین هنری‌ده بیزیم‌کیمی گدالاردان اوزاقدیر، عاشقلیك محض کربلا شهیدی امام‌حسینین ایشیدیرکی،اونا عشق یولوندا،دین وحقانیت اوغروندا نه‌قدر خنجر، اوخ و نیزه ووردولارساگئنه‌ده او سوزجگریله: «ووروں سیزین یارانیزدان جانیم دیری اولور ، کاش یوز جانیم اولایدی کی،جانان یولوندا اونـلاری فدا ائدیدیـم»ده بیر وشعرینی:

تن ز جان و جان ز تـن مستور نیست
لیك کس را دیـد جـان دستور نیست

بیتی‌ایله قورتارير. فارسجا یازدیغی بوشعرینده باکیخانوف عشق ومسلك یولوندا جانیندان کئچن فداکار بیر روحون بدیع افاده‌سینی وئرمیشدیر .

۱ـ گلستان ارم ـ شیروان وداغستان‌تاریخی‌دیر، ۱۸۴۱ ده‌فارسجایازیلمیشدیر. بیرمقدمه، بیر خاتمه و بش فصلدن مرکب اولان بوکتاب داغستان و شیروان باره‌سینده جغرافی و اتنوگرافی باخیمیندان معلومات وئریر، اورداکی قوملری، دیللری، دیـن و مذهبلری قیصاجا آنلاتیر صونراکی بابلار بوشکیلده تقسیم ائدیلمیشدیر:

۱ـ ان قدیم دؤورلردن اسلام دینی‌نین ظهورونه‌قدر.
۲ـ اسلامین ظهوروندان مغول استیلاسیناقدر (۱۲۵۸)
۳ـ مغول استیلاسیندان صفویلرین حاکمیت‌باشینا کئچمه‌سینه‌قدر.
۴ـ صفویلردن آذربایجان خانلیقلارین‌تشکلونه‌قدر .
۵ ـ یاری مستقل خانلیقلارین حاکمیت دؤوری، نادرشاهین‌ئولومونـدن(۱۷۴۷)

گلستان‌معاهده‌نامه‌سینه‌قدر(۱۸۱۳)اثرین‌مقدمه‌سینده‌ئوزشرح‌حالینی‌یازمیش‌وخاتمه‌سینده‌ده آذربایجان عـالم وشاعرلری حقینده معلومات وئرمیشدیر.مؤلف‌اثرینی‌یازارکن‌هرودوت، استرابون، پلوتارك‌میرخوند، خواندمیر، کاتب‌چلبی، نسطور، کارامزین کیمی‌قدیم یونان، روس و شرق تاریخچیلریندن استفاده ائتمیشدیر . بوکتابی باکیخانوف ئوزو روسجایـا ترجمه‌ائتمیش لکن‌چارحکومتی‌کتابین‌نشرینه اجازه‌وئرمه‌میشدیر.

۲ـ ریاض‌القدس ـ کربلا فاجعه‌سی اطرافیندا یازیلمیش و فضولی‌نین حدیقة السعداسیناتورکجه نظیره‌دیر. بوائری ۱۸۲۱ده یعنی یالنیز اسلام فرهنگی تأثیری‌آلتیندا یکن یازمیشدیر.

۳ـ قانون قدسی ـ فارس دیلی‌نین گرامرینه عائد اولان بوائر مؤلف طرفیندن روسجایا ترجمه ائدیلمیش و امپراطور بیرینجی نیکولایا تقدیم ائدیله‌رك اونون امریله هرایکی دیلده تفلیس‌ده چاپ اولموشدور.

۴ـ کشف‌الغرائب ـ آمریکانین کشفینه و احوالینه عائد بیر رساله‌دیر.

۵ـ تهذیب‌الاخلاق ـ یونان، اسلام و اروپا مؤلفلریندن استفاده ائدیله‌رك یازیلمیش اخلاق رساله‌سیدیر. بورساله‌ده بحث‌ائدیلن مسئله‌لردن بیری‌ده‌علم‌ایله عملین و یانظریه‌ایله تجربه‌نین‌مناسبتی مسئله‌سیدیر. اثرده‌گوستریلیرکی، «دنیادا اولان‌شی‌لرین هامی‌سی‌عمله،عمل‌ایسه‌بوتون فضیلتلرین دولتی‌اولان علمه‌باغلیدیر.» بوفکری‌تصدیق‌ـ ایچون‌حکیم سنائی‌دن آشاغیداکی بیتی‌گتیریر :

کار بی‌علم تخم در شور است　　علم بیکار زنده درگور است

باکیخانوف علمی، گمی‌نین‌یلکه‌نینه(۱) اوخشادیر: یلکن سیزگمی دریاداسرگردان قالدیغی کیمی علم سیزده عمل معنی‌سیز وآوارا قالار، دییر.

باکیخانوف کائنات و وارلیق حقینده‌دئیرکی،«وجوددایوخ اولماقلیق یوخدور، بیز ده‌گیشمیه، حالدان‌حالاکئچمیه‌عدم‌آدی‌قویموشوق. بوتون شی‌لرهلاك اولار، بیرشکیلدن دیگر شکله دوشر لکن یوخ اولماز، بو، وارلیغین ئوزودور.

جبر و اختیار مسئله‌سینده لاجبر ولاتفویض‌بل‌هی‌بین‌الامرین‌ه اینانمیشدی آشاغیدا درج ائله دیگیمیز فارسجا شعرینده بو فکری فلسفی بیرلسان ایله افاده‌ائدیر:

هر کس عمل ز خویش نبیند نه مؤمن است
و انهم که نسبتش نه بحق داد کافر است
بی‌قوه فعل را به جهان چون وجود نیست
در اختیار ماست عمل هم مقدر است
قدسی نکوست هرچه رسد از جناب دوست
در ضمن هر فساد صلاحی مقدر است

۶ـ عین‌المیزانـ عربجه منطق رساله‌سیدیر.

۷ـ اسرارالملکوت ـ هیئت علمینه مربوط اولان بوائری فارسجا یازمیش و عربجیه ترجمه ائتمیش وعلاوه ائتدیگی بیر مقدمه‌ایله‌مکه سفرینده استانبولدا سلطان عبدالمجیده تقدیم ائتمیشدیر. تورکجه ترجمه‌سی ۱۲۶۵ هجریده استانبولدا چاپ اولموشدور.

بادبان

۸ـ مشکوةالانوار ـ بعضی اخـلاقی حکایه‌لردن مـرکب فارسجا منظوم بیر اثردیر

۹ـ نصیحت‌نامه ـ ۱۸۲۷ده اوشاقلار ایچون یـازیلمیش‌دیـر. دیلی ساده و تورکجه‌دیر.

۱۰ـ مرآت‌الجمال ـ فارسجا شعرلری‌نین مجموعه‌سیدیر.

۱۱ـ کتاب عسکریه ـ قوبا اهالی‌سیندن دمیرچی اوغلو عسکر آدلی بیرگنجین حکایه‌سیدیر منظوم و منثور یازیلان بواثرین‌آذری‌نثری‌نین انکشافیندا اهمیتلی بیریئری واردیر.

حکایه‌نین مقدمه‌سینده حیاتین‌آجی وشیرین‌تجربه‌لریندن چیخمیش‌نیك‌بین بیرشاعرله تانیش اولوروق . شاعر اوخوجولاری دنیاالملرینه قارشی متانت‌لی و صبرلی اولماغا، دنیادا بش‌گون یاشاماغی غنیمت‌بیله‌رهك‌اوندان استفاده ائتمه‌گه، عشق و محبتده پاکباز اولماغا چاغیراراق یازیر: «بورسم دلاویزله‌فرقه‌ی اولوالار با به‌بیان مافی‌البال ائتمیش کیم، ریاض وجود بشریه ده قسم قسم محنت واندوه‌نهالی یدقدرتله اکیلیپدیروانسانین سبنه‌سی بش‌گون مسرور اولسادا، اون‌گون غم‌غصه‌ایله‌مالامال اولور. با اینهمه لابدآ عالم‌صورتده اقتضای‌طبیعت بشراولدورکی،هرکیمسه گرکدیر بیرنوع منظورایله‌جلابخش دبدهٔ دل اولوپ، اوقات شریفه‌نی ضایع و عمر عـزیزینی بیهوده کئچیرمه‌سین و بعضی حوادثده‌جام غفلت‌دن طبع طالب‌هوشیارابادهٔ جهل ایچیرمه‌سین»

مقدمه‌دن صونرا شاعر حکایه‌نین اساس حصه‌سینه‌کئچه‌رهك عسکر ایله مرثیه‌خوان قیزی‌نین سؤگی و عشق ماجرالارینی نقل ائدیر. عسگر حـر و آزاد بیر شکلده سؤدیگی قیزلاآنلاشیب ئولنمك ایستیر و مرادینا یتیشمك‌ایچون فـاناتیك محله‌آداملاریله مبارزه آپاریر و صونو خوشبخت بیرنتیجه ایله تاملانیر. اثرده عسکر سؤگیلیسینه بئله خطاب ائدیر.

نئجه تاب ائتسین دل شوریده جاناندان جدا
بی سروسامان قالیر هـر ملك سلطاندان جدا
عاشق بیچاره‌نین جسمینده جان جانان ایدی
نئجه‌شیوه‌ن قیلماسین‌کیم جسم‌اولورجاندان جدا

باکیخانوف‌بواثرده عسکرین سؤگیلی‌سی سیماسیندا‌حربیرقادینین‌نمونه‌سینی تصویر اتمیشدیر.

بو اثرده یازیلان شعرلرین بعضی‌لری فضولی اسلوبونو خاطرلادیر مثلا:

سؤیله‌ای همدم کرم قیل حال یاریمدان منه
حق رضاسی بیرخبر وئـر گلعذاریمدان منه
بیتی فضولی‌نین اشاغیداکی بیتی‌نی خاطرلادیر :
بیر خبر وئیر ای صبا اول ماه تابانـدان منه
کیم غم عشقینده یوز غم‌ائتدی دوراندن منه

فضولی سبکینده یازدیغی باشقاغـرللر و مخمس‌لرینده دورانـدان شکایت اساسی یئرتوتور، بورادایسم‌الله ردیفلی مشهور مخمسینی درج ائدیریك.

دلا عزم ایله‌سن بلبل صفت گلزاره بسم‌الـه
مرادین اولسامیل ائتمك فغان وزاره بسم‌اله
گرایسترسن‌مدام‌اولماق جگرصده‌پاره بسم‌اله
غرض فکرین تماشادیر اگـر دلداره بسم‌اله
نظرلعل‌لب جانبخش و رخ گلناره بسم‌اله
تمناسیندا گون‌گوندن منی دلخون شیداقیل
گره‌کمزنام وناموسم غم‌عشق‌ایله رسواقیل
وئریب دونیاودین‌نقدین متاع وصله‌سوداقیل
اگر یوخ‌دسترس سودایا باری‌گئت تماشاقیل
گلیبدیر یوسف گل پیرهن بازاره بسم‌اله
چکردین آرزو دائم دییه‌ردین شوق یار ایله
که دوشسون‌اتفاق‌وصلت‌اول سیمین‌غدارایله
ائدیم جانیم اونـا تسلیم ذوق و اعتبار ایله
دور وبدور اول بت سرمست تیغ آبدار ایله
سؤزون گر دوغرودور ای‌عاشق بیچاره بسم‌اله
د ئمیشدین ای بت ترسا نگه‌برهم زنی عالم
که‌اتمه‌م‌عاشقیمدن من یامان‌گون التفاتیم‌کم
آلیبدیرصبریمی درد وبلاجان‌قصدین ائیلرهم
اگر اقراری ثابت سن وفـا هنگامیدیربـو دم
ترحم قیل قدم باس دیدهٔ خونباره بسم‌اله
اولوپدور غرق خوناب جبیرچشم‌ترین قدسی
یانیپدیر داغ‌محنتدن دل غـم پرورین قدسی
گتیرتقریره بیربیریاره‌عرض‌ائت غملرین‌قدسی
اگر بو عشوه‌دن دلگیراولارسادلبرین قدسی

شروع ائیله بیرئوزگه و جهیله اظهاره بسم‌الله.

باکیخانوف استعدادلی شاعر اولماقلا برابر بؤیوك بیر عالم و متفکر دیر.

روس- ایران محاربه‌سی ایللرینده (۲۸-۱۸۲۶) باکیخانوف‌حربی‌خدمتی‌مناسبتیله تبریزه گلمیش واورادا گؤردوگو جهالت وفاناتیزمین، ظلم وفشارین حدود سوزآغیرلیغی اونو ناراحت ائتمیش و بو تـأثیرآلتیندا **تبریزاهلینه خطاب** شعرینی سؤیله میشدی بوشعر درین اجتماعی مضمونلوکسگین بیر ساتیرادیر.

تبریزده اولدوغو زمان ولیعهدیـن تـوتـدوغـو تعزیه مجلسینه گئدره‌ك اورادا دیواردان آسیلمیش بوسطرلری اوخویور:

بـو سـربـاز و اسـاس و شاهـــزاده

اولایـدی کـاش بـودمـده کـربـلاده.

شاعر بداهتاً بو جوابی سؤیله‌یبر:

بساط جنـگ اولان ساعـت قـاچـاردی

قـویـاردی سرور دینـی آراده.

باکیخانوف روس ادبیاتی‌نی اؤیرندیکدن صونـرا **کریلوف‌ون** مشهور ایششك و پلبل حکایه‌سی‌کیمی‌بعضی اثرلری تورکجه‌یه ترجمه‌ائتمیشدیر.

باکیخانوف‌یاشادیغی دؤورده‌ده بؤیوك شهرته‌نایل‌اولدی. معاصرلریندن‌گؤرکملی شاعـر کاظم آقـا سالـك بیر منظومـه‌سینده اونو شعر عالمی‌نین پادشاهی دییه تعریـف ائتمیشدیر:

بیری قدسی لقب عباسقلی‌بیك دیـار نظم شعره پـادشاه‌دیـر .

۲- اسماعیل‌بیك قوتقاشنلی - اسماعیل‌بیك‌قـوتقاشنین صون حـاکمـی سلطان نصرالهین اوغلودور. ۱۸۲۲ده حـربیه خـدمتینه‌گیرمیش و بـو وظیفه‌ده ژنرال مایور رتبه‌سینه‌قدر یوکسلمیش‌و۱۸۴۱ده متقاعد اولموشدور. ۱۸۵۲ده خانمی بانوبیگیم ایله‌برابر مکه‌یه گئتمیش‌لکن مکه‌دن نه‌زبان قاییتماسی‌و‌نه‌زمان‌ئولمه‌سی معلوم دگیلدیر. بوشاعرین ذاکرایله معاصر و یاخین‌دوست اولدوغو ذاکرین بیر شعریندن معلومدیر.

اسماعیل‌بیك‌قوتقاشنلی مأموریتی مناسبتیله پطرسبورگ، مسکو، ورشو و تفلیس کیمی مدنیت مرکزلـرینده دولاشاراق روس و فرانسه دیللرینی مکمل ئوگـرنمیش و بو دیللر واسطه‌سیله روس و اروپا مدنیتی‌نین قاباقجیل فکرلریله تانیش اولموشدی . گینه روس وفرانسه سانتیمانتالیست یازیچیلاری تأثیریله‌ادبیاتاهوسلنمیش و **شرق‌حکایه‌سی** ویا خود **رشیدبیك و سعادت خانـم** اثرینی فرانسیزجا یازاراق ۱۸۳۵ده ورشودا نشر ائتدیرمیشدی . اثرده‌یالنیز طبیعت منظره‌لری دگیل قهرمانلارین احوال روحیه‌سی، آیری‌آیری حادثه‌لرین‌حکایه‌سی‌چوخ‌شیرین و تأثیرلی‌بیرشکلیده افاده ائدیلمیشدیر. اثرین

قهرمانی رشیدبیك ۱۹ اینجی عصرین اوللرینده اروپا مدنیتی‌نین قاباقجیل فکرلریله تربیه‌لنمیش گنج نسلین تی‌پیك بیر نماینده‌سیدیر. او، قوچاق، ایگید، عقل‌لی و تدبیرلی بیرقهرماندیرعینی حالده معارف‌پرور ودموکراتیك بیرگنج‌دیر. سعادت خانم لاقارشیلیقلی سؤگی اساسیندا ائوله‌نیر. نوکری عـزیزه یاخین بیر دوست‌کیمی باخیر و هر بیرمسئله‌ده اونونلا مصلحت‌لشیر. اویالنیزنوکری‌عزیزه دگیل بوتون رعیته بؤیوك بیرقایغی‌بسله‌ییر بیرگنجه عزیزایله بیرلیکده گنجه وقتی‌آت بئلینده گئدرکن راست‌گلدیگی بیردسته‌قولدورلا قهرنجاسینا دؤیوشور، اونـلاری قوور و ئولـدورمیه آپـاردیقلاری‌گنج‌کندلی **مردانی** اونلارین‌الیندن خلاص ادیب عائله‌سینه قایتارير. زورلاعسکرآقایا اره وئریلن‌سؤگیلیسی سعادت خانمی بؤیوك بیرهنرله قاچیریر و اوزه‌رینه اوردوسوایله هجوماگئچن‌کاظم‌خـانلا ووروشدوغو زمان، ناحق‌یره‌قان‌تؤکولمه‌سین دییه عسکرآقانی‌مهارتله قاچیریر وبونونلا دا کاظم‌خانی محاربه‌نی دایاندیرماغا مجبور ائدیر.

اثرین‌ایکینجی اساس‌سیماسی سعادت‌خانم، خیالپرور، حیاتین معناسی‌یالنیزمحبت‌ده آرایان (آختاران) تمیز وجدانلی صاف اوره‌کلی وفـالی و نجیب بیر قیزدیر بوروماندا سعادت خانم‌آذری قادینینین ایده‌آل‌بیر نمونه‌سینی‌گؤسترمکده‌دیر.

سعادت‌خانم سؤمه‌دیگی مغرورخان اوغلو عسگرآقایا دییکلی‌دیـر، اوزورلاعسگر آقایا اره وئریله جگینی خاطرینه‌گتیردیکجه‌کدرلنیر و اؤزطالعسیزلیگینی دوشونور: «من اونو دوشونورم‌که بویاخین زماندا، من ئوز نجابت و ثروتیله مغروراولان عسگرآقانین آروادی اولمالیام. من اونون خاصیتینه و احوال روحیه‌سینه بلد دگیلم و اولابیلسین‌که او هئچ منی سؤمیه‌جك.اه، ائله بیر اوشاغا اره‌گئتمك‌دنسه‌من همیشه‌لیك آنامین و سنین یانیندا یاشاماغی نقدر خوش بیر سعادت حساب ائـدیرم. ائله سود امه‌راوشاق‌مندن نه محبت و نـه‌ده حساس‌کـؤنول اومابیلیر» یـالنیز ایکی سؤگیلـی آراسیندا اولان محکم قارشیلیقلی محبت و رشیدبیگین رشادتی سعادتی بوطالعسیزلیکدن قورتارابیلیر.

بو اثر فرانسیز دیلینده یازیلدیغی ایچون آذربـایجان خلقینه معلوم دگیلدی، لکن سوویت انقلابیندان صونرا آذری تورکجه‌یـه ترجمه اولـوناراق گنیش خلق‌کـوتله‌سینه چاتدیریلمیشدیر.

اسماعیل‌بیك‌قوتقاشنلی‌آذربایجان ادبیاتینا سانتی مانتالیست بیر نثرچی‌کیمی‌داخل اولموشدور.

۳ـ میرزا شفیع واضحـ لیریـك شعریله اوروپـادا مشهور اولان میرزا شفیع ۱۹ـاینجی عصرین بیرینجی یاریسندا یاشامیشدیر ۱۸ـاینجی عصرین صونلاریندا گنجه‌ده آنادان اولموش‌آتاسی کربلائی صادق‌گنجه‌نین صون حاکمی جواد خانین معماری ایدی.

میرزا شفیع آتاسی‌نین ایستگینه گؤره گنجه مدرسه‌سینده تحصیل آلاراق روحانی اولماغا حاضرلانمیشدی لکن آتاسی‌نین ئولومونـدن صونرا صوفی حاجی عبدالهین تأثیریله بو فکریندن وازکئچمیشدیر. مدرسه‌ده تدریس ائتدن ملالاراونون فکرده گیشدیرمه‌سیندن آگاه اولدوقدان صونرا اونونلامشغول‌اولماقدان امتناع ائدیرلر میرزاشفیع‌ده‌مجبور آمدرسه‌نی ترك ائدیر. اونون روحانی‌لره قارشی نفرتی‌نین سببی‌ده بوحادثه اولموشدور. میرزا بیر مدت جواد خانین قیزی پسته خانمین ملك‌لرینی اداره ائتمگه مأمور اولموش لکن روس ایران محاربه‌سی باشلادیقدان صونرابووظیفه‌دن‌آیریلمیش وخطاطلیق‌ومعلم‌لیکله‌مشغول اولموشدور. ۱۸۳۲ده میرزا فتحعلی‌آخوندوفا نستعلیق یازیسینی تعلیم وئرمیش و عینی زماندااونا مطالب عرفانیه‌نی‌ده تلقین‌ائتمیشدیر. ۱۸۴۰ده‌تفلیسه کؤچموش و اورادا فارس دیلی معلمی اولموشدی.

تفلیس‌ده وقتی‌نی داها چوق عرفان‌ییغنجاقلاریندا کئچیره‌ن شاعر، باکیخانوف وسایر ادیبلرله تانیش اولوروبؤیوك حرمت‌قازانیر. صونرا **دیوان حکمت** آدلی ادبی مجلس تشکیل ائده‌رك شاگردلرینی وحتی باکیخانوفواورایا جلب ائتدی. بومحفل‌ده عمومیتله شرق‌کلاسیکلریندن سئچیلمیش پـارچالارلا میرزانین و باکیخانوفون شعرلری اوخونور و ادبی‌مباحثه‌لراولوردی، شرابی، گؤزه‌لی ترنم ائدن خیام‌واری شعرلری، ظلمه‌وقاناتیزمه قارشی‌ساتیرالاری بودورده یارادیلمیشدیر. بوزمان تفلیس‌ده چارحکومتی خدمتینده‌اولان هانورلی **فریدریخ‌بوندشتدت** شاعردن‌فارسجا وتورکجه‌نی‌ئوکره‌نیرکن‌اونون‌ان گؤزل شعرلرینی دفترینه یـازمیش وآلمانا دؤندوکدن صونرا اونلاری آلمانجایا ترجمه ائده‌رك ۱۸۵۰ده **شرقده‌مین بیرگون** آدلی اثرینده چـاپ ائتمیشدی، ۱۸۵۱ ده ده برلین ده **میرزا شفیع‌نین شرقی‌لری** آدیله بیرکتابچه نشرائتدیرمیشدی. بوشعرلرمیرزاشفیعه اوروپادا بؤیوك بیرشهرت قازاندیردی، بوحادثه‌دن‌صونرا بودندشتدت‌صونراکی‌نشرلرده ئوزونو شعرلرین مؤلفی اعلان ائتدی. میرزافتحعلی‌آخوندوف میرزاشفیعین شاعرلیگینه یوکسك قیمت وئریب ئوزترجمه‌ی‌حالیندا بئله‌دییر. «گنجه‌سجدنین حجره‌لرینده بیرینده بوولایت اهالی‌سیندن میرزا شفیع‌آدلی بیریسی یا شاییردی؛ بو آدام نوع بنوع علملردن باشقا نستعلیق یـازیسینی داچوخ یاخشی یـازیردی. بوهمان میرزا شفیع دیرکی آلمانیا مملکتینده اونون حیاتی وفارسجاشعرده مالك‌اولدوغوفضیلتی حقینده‌معلومات یازیلیپدیر. بونونلابئله میرزاشفیعین شعرلری‌نین اصلی بوگون الده اولمادیغی ایچون‌شاعرین دیل، وزن، قافیه و سایـر شکل خصوصیتلری حقینده فکر سؤیله‌مك چتیندیر. کتابچه‌ده وئریلن شعرلردن معلـوم اورکی مؤلف‌کـلاسیك شعرین رباعی، قطعه، مخمس-، مرثیه، غزل و سایر نوعلارینداشعر یازمیش و بونلاردان غزله داها چوخ اهمیت وئرمیشدیر. عاشقانه و حکیمانه غزللرینده حـافظ روحوآچیق حس اولونور. اونو شعرلرینده حـافظ تم لریله

اویغونلاشدیریلمیش ساغلام بیر رهآلیزم‌واردیر.

عاشقانه پارچالاریندا تصویر اولونـان زلیخا، حفیظه، سوسنی د تفلیس گوزللری، حیاتدان‌آلینمیش معین و بلکه‌ده شخصاً شاعرین‌حیاتداتصادف ائتدیگی‌انسانلاردیر. زلیخا حقینده‌کی شعرینده بئله بدیعی بیر مقایسه واردیر: «ائله بیلیردیم‌کی او، قیزیل‌گل‌دور گل ایسه اونون‌کیمی‌گوله‌بیلمه‌ز. اونو گونش‌بیلیردیم؛ لکن‌گونش‌گئجه‌لرایشیق‌ساچماز. دئدیم بلکه ملك‌دیر؛ ملك ایسه، اونون‌کیمی محبت دویماز.

حفیظه حقینده یازدیغی شعرلری‌نین بیرینده شاعر، گؤزه‌لی:

«باشیندا چادرائی‌آت‌که‌گؤزللیگین عالمه عیان اولسون، سن قیزیل‌گل‌سن، قیزیل‌گل‌گؤزلره شادلیق وئرمك ایچون یارادیلمیشدیر. سنین‌گؤزللیگین قارشیسیندا استابنولدا سلطانین حرم خانا سینداکی‌گؤزللر بئله صولقون سؤنوکدورلر» دییه واقعی و حیاتی مقایسه‌لرله تصویر ائتمیشدیر.

موهوماتا و مطلقیته قارشی تنقیدی شعرلری، زاقافقاز یا شیخ‌اسلامی‌نی، ایران شاهی‌نین هجوی شاعرین تفلیس دؤرونده یارادیلمیش سیاسی ساتیریك اثرلریندندیر.

«سئوال‌ـجواب» شعرینده استیلاچی محاربه‌لرین علیهینه چیخاراق انسان پرورفکرلرتبلیغ‌ائدیر. اونون‌ان‌قوتلی اثرلریندن‌بیریده **«تفلیس‌ایله‌الوداع»** شعریدیر. بو شعر واقف‌و باکیخانوف شعرلریندن صونراگرجی پایتختی‌نی وگؤزللربنی تصویر و مدح ائدن ان‌گؤزل بیر شعردیر. ۱۸۶۴ده یازیلان بو شعرده تفلیس ایچون بئله دئیر. «سن منیم اذیتلریمین و سوینجلریمین دریاسی‌سان». تفلیس ایله الوداع، زلیخا و حفیظه حقینده‌کی عاشقانه پارچالاری، شکایت شرقیلری (تصنیف) و ساتیرالاریندان بعضی‌لری اونون شخصی حیاتیله علاقه‌دار اولان اثرلردیر.

شکایت شعرلری‌نین اکثریتی عمرونون‌آخرایللرینده‌حیاتدان‌ناامیداولدوغوزامانلار دایازیلمیشدیر. میرزا شفیع‌گریگورف ایله بیرلیکده قیمنازیا وقضا مکتب‌لری‌ایچون‌بیر درسلیك‌کتابی **«آذربایجان‌دیلی منتخباتی»** ترتیب ائتمیشدی. منتخباتدا عربجه و فارسجادان تورکجه‌یه‌ترجمه‌ائدیلمیش‌کیچیك پارچالار، حکیمانه سؤزلر، کیچیك‌مضحکه‌لر، حکایه‌لر، تمثیل‌لر، فضولی‌دن، روضة‌الصفادان، دربندنامه و قاراباغ نامه‌دن نمونه‌لر و کتابین صونونـدا تورکجه‌ـروسجا سؤزلری‌نین لغتی وئریلمیشدیر. میرزا شفیع بوکتابین نشرینی‌گؤرمه‌دن ۱۸۵۲ وفات ائتدی و اثر ۱۸۵۵ ده نشر ائدیلدی. میرزاشفیع‌ادبیات تاریخیمیزه معارفچی رهآلیست و متفکر بیر شاعرکیمی داخل اولموشدور.

۲ـ ساتیریك[1] شعرین انکشافیـ ساتیرا عمومیتله جمعیت‌ده بؤیوك‌ده‌گیشیك لیکلرعمله‌گلدیگی و صنفی مبارزه‌نین شدتلندیگی وشاعرایلـه محیط ورژیم‌آراسیندا فکر آیـریلیغی و اختلافین‌کسگین لشدیگی بیرزمـاندا اگر بیر حدده قدر ده آزالیق اولورسا

۱ـ طنز و هجو.

انکشاف ائدر. ۱۹ اینجی عصریق ۴۰-۵۰ اینجی ایللرینده شمالی آذربایجاندا بئله بیروضعیت و شرایط یارانمیشدی. بیرطرفدن روس کاپیتالیزمی آذربایجانا نفوذ ائده‌رك فئودالیزمی سارسیتماغا (متزلزل اتمك) باشلایير؛ بشریتین قاباقجیل فکرلریندن الهام آلان ینی یازیچیلار یتیشیر، اوبیری طرفدن ایسه چاریزمین مستملکه سینه چؤریلمیش ئولکه ده فئودال-پاتریارکال تضییق واسارت دوام ائدیردی. چاراستیلاسیندان صونرا آذربایجاندا خلق ایچون دؤزولمز بیر وضعیت عمله گلمیشدی. بو زمان ئولکه ظالم و صویقونچو چارحاکملری طرفیندن اداره اولونوردو. خانلاری عوض ائدن قضاکوماندانت‌لاری یئرلی بیگلرله ال بیراولوب خلقی تالان ائدیردیلر. آغیروئرگیلری (مالیات‌لار) وئره بیلمه‌ین وحکومتین امرینه اطاعت ائتمه‌ین کندلیلر قامچی آلتیندادؤیولوب محوائدیلیر، حکومت موسسه‌لرینده ومحکمه‌لرینده هر جور سوروندورمه‌لر، حق‌سیزلیکلر، ئوزباشینالیق، خیانت، رشوت خورلوق و سایره حدیثی آشیر، حاکملرینن عدالتسیزلیگی ورشوتخورلوغواوجوندان ئولکه ده قانونسوزلوق، هرج‌مرجلیك، قلدورلوق شدت ائدیردی.

ئولکه ده درین بیر جهالت و موهومات حکم سوروردو.

ئوز دوغمائولکه‌سینه و خلقینه درین بیر محبت بسله‌ین آذربایجان شاعرلری بئله قارانلیق محیطه‌لاقید باخابیلمیه‌رك اونونلا مبارزه‌یه گیریشیردیلر. بئله لیکله آذربایجان ادبیاتیندا ساتیریك شعر جریانی یارانیردی. فضولی‌دن صونرا اجتماعی ساتیرانین ایلك نمونه‌لرینی ۱۹ اینجی عصرین ۲۰ اینجی ایللرینده باکیخانوف واوندان صونرامیرزاشفیع واضح یاراتمیشدی بوایلك معارفچیلر واونلارین یولونودوام وانکشاف ائتدیره‌ن میرزا فتحعلی آخوندوف بیرقدر احتیاطلی حرکت ائدره‌ك، ساتیرانی بلاواسطه آذربایجانین ئوزونده‌کی صویقونچوچارحاکم وچینوونیك (دولت مأموری) لرینه قارشی دگیل، ایران حیاتیندان وتاریخدن آلدیقلاری حادثه‌لره قارشی چویریروبونونلادااثرلرینی چارسانسوروندان کئچیرمگه موفق اولوردولار. اونلار **قیزیم‌سنه دئییرم گلینیم سن‌آشیت** مثلی اساسیندا حرکت ائدیردیلر.

کئچن عصریین قیرخینجی ایللرینده آذربایجاندا نواحیلی **میرزا باخیش نادم** (۱۸۸۰-۱۷۸۵)، شمکیرلی **محمدجعفر مسکین**، قاراباغلی **بابابیك شاکر**(۱۸۴۵ ۱۷۷۰) وقاسم‌بیك‌ذاکر (۱۸۵۷-۱۷۸۴) کیمی مستملکه اسارتینه‌وتضییقینه‌قارشی‌مبارزه‌یه قالخیشان گؤرکملی‌ساتیریك شاعرلریتیشمیشدی. بوجریانین‌توتلنمه‌سینه‌داغستان‌خلقی‌نین چاراستیلاسینا قارشی آپاردیغی آزادلیق محاربه‌لری‌ده تأثیر ائتمکده‌ایدی بودؤره‌ده‌یاشایان شکی‌شاعرلریندن **بیچاره** تخلصلی عثمان، **موذن تراب**، **شیخ شامل** حرکاتینا درین بیررغبت بسله‌یيردیلر. شیخ شاملین خونزاخ داکی غالبیتیندن روحلانان شاعر بیچاره، بیر شعرینده مسلمانلاری بو بؤیوك خلق قهرمانین اطرافیندا بیر لشمه گه چیاغیریردی.

میرزاباخیش نادم چارمأمورلاری ویئرلی بیگلرعلیهینه شدتلی ساتیرالاریاراتمیشدیر. کندلی‌لرین‌آت عوضینه کوتاناقوشولاراق ایشله دیگینی گؤرەن شاعر، بیگ وخانلاری کسگین ساتیریك قلمیله قامچیلامیشدیر. نادم‌بیرشعرینده اوزمانلار خان طرفندن کوتانا(۱) قوشدورولموش محمودآدلی قوجا بیرکندلی‌نین‌آغیرحالینی تصویرائتمیشدیر :

محمود ایا رنجبر، ای مرد یگانه
ناحق یئره رنجیده اولوب گلمه فغانه
خالق سیزی رنجبر یارادیبدیر بیگه خانه
هر چند گره کدیر قوشالا آت بو کوتانه
آت اولماسا هئچ اینجیمه انساندا قوشارلار
شاهلیق قویولار، بوغدا ایله دولماسا اولماز
مأموردا بونا آمر اگر اولماسا اولماز
سالیانی حسن خان دا اگر صویماسا اولماز
سال گردنینه گردنه‌بند ، گیر بو کوتانه
لال اول دیلینی کس خیشا انساندا قوشارلار

نادم داغستانین وشمالی‌قفقازین چار روسیاسی‌طرفیندن‌استیلاسینی، خلقین‌چکدیگی ظلم و دهشتلری تصویر ائدن اوزون تاریخی بیر منظومه‌ده یازمیشدیر.

محمدجعفر مسکین بوعصرین گؤرکملی خلق ساتیریك شاعرلریندندیر. چاریزم سیاستینه قارشی کسگین شعرلری واردیر. مسکین یرلی چارحاکملرینی «طفیلی و حشراتا» قان ایچی‌جی «جلادا» اوخشا داراق اونلارین حقینده‌آجی و نفرتلی سؤزلر دئمیشدیر.

شاکر. اجتماعی ساتیرانین بانی‌لریندن بیری‌ده قاراباغلی شاعر بابابیك‌شاکردیر. اودا بیگ عائله‌سینه منسوب اولوب پناه‌خان جوانشیرین نسلیندندیر. قاسم‌بیك‌ذاکرایله قوهوم ودوست اولدوغو شعرلریندن‌آنلاشیلیر. هرایکی شاعرآراسیندا صمیمی‌مکتوبلاشما و مشاعره دوام ائتمیشدیر. ذاکر شاکرین ئولومونه دایر سؤیله دیگی بیر شعرینده اونو ئوزونون استادی‌آدلاندیرمیشدیر.

متاسفانه شاکرین بوتون شعرلری الده یوخدور. معلوم اولان‌آلتی شعریندن‌اوچو تزار استیلاسی و اونون مستبد حاکملری علیهینه‌یازیلمیش سیاسی ساتیرادیر. قاسم بیگ ذاکره یازدیغی منظوم بیر مکتوبدا شاکر، قاراباغ بیگلری‌نین دپوتات (نماینده) سچمك

۱- جوت.

ایچون بیربیرلریله دالاشدیقلارینی، بیگلری چارحاکم و رئیسلری قارشی‌سینداقورخودان تیر-تیراسیب یالتاقلانمالارینی تصویرائده‌رك چار اداره اصولونوتنقیدائتمیشدیر. شاکرین امیراصلان‌بیگ حقینده یازدیغی‌هجوده چوخ‌ماراقلیدیر. بوهجوی‌ایله‌شاعر، خلقی‌سویوب تالان ائدن چارکوماندانت لارینی‌ویئرلی بیگلری تنقید و افشاء ائتمیشدیر.

قاسم بیگ ذاکر. (۱۸۵۷-۱۷۸۴) ۱۹ اینجی‌عصرین‌ان بویوك‌ساتیریك‌شاعری قاسم بیگ ذاکر دیر. او قاراباغ خانلیغی‌نین اساسینی قویان پناه‌خان نسلیندندیر. چار حاکملرینه‌ویئرلی‌بیگ‌لرایله‌آپاردیغی مبارزه‌نتیجه‌سینده‌حکومت‌طرفیندن باکی‌یه سورگون (تبعید) ائدیلمیشدی. اوغلو نجفقلی‌بیگ و قارداشی اوغلو اسکندر بیگ‌ده روسیه‌نین ایچریلرینه سورولدولر. شاعردوستوم.ف.آخوندوفا یازدیغی منظوم بیر مکتوبداوطنیندن دربدر اولدوغونوآجی شکایتلریله بیلدیرمیشدی:

پیرانه سرلیکیده‌چرخ‌کج رفتار — ائیله‌دی دربدر وطندن منی
نیله‌میشدیم بیلمم دور زمانه — اینجیدیر دوشنده بوقدرمنی

ذاکر حیاتی‌نین چوخ قسمتینی مهدیقلیخانین اوناباغیشلادیغی خنزرستان‌کندینده کئچیرمیش وکندلیلرله برابریاشامیشدیر. شعرلرینده‌کی خلق‌معیشتی تصویری‌وخلقچیلغی شاعرین بوحیاتیله علاقه‌داردیر.

ذاکر شعره واقفین تأثیری‌ایله باشلامیش‌و ره‌آلیست شعر اسلوبونودوام‌ائتدیرمیش و بویولدا چوخ یوکسلمیشدیر. شاعرین قوشمالاری ان پارلاق شعرلری‌دیر. شعرلرینده خلق احوال روحیه‌سی، محلی و ملی‌خصوصیتلر،آذربایجان‌گؤزه‌لی، اونون ملی‌گئییمی‌و عادتلری تصویر ائدیلمیشدر:

سیه زلفو دال گردنده بیر قولاج[1]
صونا جیقاسی تك اوجلاری قیقاج
بئله طره ، بئله گیسو ، بئله ساچ
بئله غمزه ، بئله قاش‌لاگؤز اولماز

***

بارماغیندا خاتم ، بئلینده کمر
تئلینده گوشواره، دوگمه تمام زر
غرق اولسون یاشیلا ، آلا سراسر
ناز ایله سالالانا سالالانا گلسین

بعضی قوشمالاریندا قوتلی‌استعاره‌لر ایشلتمیشدیر:

۱- انبوه زلف و خرمن.

مسلسل گیسو لار رخ آل اوزره
بیر بولودا بنزر مه جمال اوزره
پرتو حسنوندور خط و خال اوزره
یوخساگون دوشوبدور دوداق اوستونه

ذاکرین کلاسیك شعر اسلوبوندا یازدیغی مخمس، مستزاد، ترجیع‌بند وترکیب بند لری، غزل‌لری‌وسایرمنظوم پارچالاری‌داواردیر. بونلارین بعضیلری‌ختائی‌یه، فضولی‌یه، نشاط وآقامسیح‌شیروانی‌یه، ودادی‌یه ووافقه نظیره اولاراق یازیلمیشدیر. ذاکر بیرچوخ تمثیل‌لر، منظوم حکایه‌لرده‌یازمیشدیر. تمثیل‌لری‌نین بیرقسمی کریلوف‌دان‌ترجمه‌واقتباس دیر، بیرقسمی‌دا سعدی‌نین تأثیری آلتیندا یازیلمیشدیر.

منظوم حکایه‌لریندن **«زوج اخیر»** آدلی اثری چوق جالبدیر. بو اثرده شرق قادینلاری‌نین فنودال‌دونیاسیندا اگلنجه (اسباب‌تفریح) اولدوغونو و حقوقسوز بیرحالدا یاشادیغینی تصویرائتمیشدیر.

نوززمانیندا عدالت‌ومحبت گؤرمه‌ین‌شاعرتاریخین کئچمیش‌صحیفه‌لرینی‌آراشدیرمیش و بردع[1]نین ؤیوك نظامی و خاقانی دورلرینده‌کی ادبیاتی و شن‌گونلرینی‌آرزولایاراق «گزیم» ردیفلی شعرینی یازمیشدیر:

تولك[2] طرلان اوولاغیدی بویئرلر — بردع تورپاغیندا ائیله‌ییم گذر
گؤروم قالیبدیرمی شیریندن اثر — باخیم هر طرفه نگران گزیم

***

بلبل بیچاره وئردی خبری — دئدی که قالمایيب شنلیك اثری
من ذاکرم اونو گؤرندن بری — گره‌گ مجنون اولوب بیابان‌گزیم

ذاکرین ساتیریك شعرلری داها چوخ چارحاکملرینه وچاریزمین مستملکه سیاستینه قارشی سؤیلنمیشدیر:

بیرینجی شکایت ائده‌سن اگر
دانیشماغا قویماز سؤزونو کسه‌ر
قارداش مالی کیمی اورتادان ؤ له‌ر
میروف‌لار اولوبلار اوغرویا اورتاق[3]
گؤرسن تانیمازسان یاریم ساققالی
چیخیب اندازه‌دن دولتی ، مالی

۱- بردع و یا بردغه‌آذربایجانین قدیم شهرلریندن ونظامی نوشابه‌سی‌نین‌پایتختی اولموشدور و قراباغ محالینه مطابق‌دیر.

۲- زرنگ، ایتی اوچان، سورتولموش.۳-شریك .

خواند میروف چالدی ، چاپدی محالی
اوکی‌وار ، توتوب ئوزون‌کچل قورمساق

باکی‌دا سورگون اولدوغو زمان ودادی‌نین دورنالار شعرینه یاخین اولان مشهور دورنالار شعرینی یازمیشدیر:

بو بلاده هر گون تؤکولور قانلار
یاواش گئچین سس سمیرینیز[1] آنلار
لاچین[2] یاتاغیدیر بیزیم مکانلار
قورخورام سیرانیز چاشا[3] ، دورنالار

۳ـ عاشقانه خلق شعری جریانی: واقف اسلوبو ۱۹ اینجی عصرین بیرینجی یاریسینداداقوتلی بیرجریان‌شکلینده‌دوام‌ائمیشدیر. طبیعی‌دیرکی‌بونوع‌شعر، غذاسینی‌زنگین خلق یارادیجیلیغیندان و عاشق شعریندن آلیردی. بو سببدن شفاهی خلق ادبیاتیندا گؤردوگوموزکؤچری خلق معیشت تصویرلری، ملی ویئرلی خصوصیتلر، نیک‌بین دونیا گؤروشی، نجیب و اینجه انسان احساسلاری، صداقت، صمیمیت، حرمت و محبت، کاماچاتماق آرزولاری بوشعرده درین بدیعی افاده‌سینی تاپابیلمیشدیر. بوشعر جریانی‌نین اساس محتوا و مندرجه‌سینی **سؤگی** تشکیل ائدیر. بو نوع شعرین دیلی ساده و ماهیتی ره‌آلیست‌دیر.

بو دؤرده یتیشن یوزلرجه شاعرین هر بیری‌نین فردی یارادیجیلیق خصوصیتی اولماسینا، بعضی‌لرینده ره‌آلیزمین، بعضی‌لرینده ایسه روماتیزمین اوستون‌کلمه‌سینه، بعضی‌لرینده نشئه‌لی‌ونیک‌بین، واقفانه‌روحون، دیگرلرینده ایسه حزنون، کدرین‌وشکایتین افاده اولونماسینا رغماًهامیسی بیراسلوبا تابع‌اولورو بیرلشیردیلر، هامیسی بیرمنبع‌دن، شفاهی خلق ادبیاتیندان الهام‌آلیر، ساده خلق دیلینده، هجاوزنیله یازیر، خلق معیشتینی تصویر ائدیر و بئله لیکله‌ده خلق شعری جریانینی یارادیردیلار.

عاشقانه‌خلق‌شعری‌جریانی‌آذربایجانین‌اوچ‌بؤیوك‌منطقه‌سینده: **قاراداغ** محالیندا، **قاراباغ و قازاخ** دا داها چوخ انکشاف ائدره‌ك یاییلمیشدیر.

جنوبی آذربایجاندا بو جریانی تمثیل‌ائدنلر سیدابوالقاسم **نباتی، عندلیب قاراجاداغی**، قیرخ بولاقلی محمد خلیفه **عاجز** واردبیلی قاراقاش بابا **ذکری**کیمی گؤرکملی شاعرلر اولموشدور.

نباتی بوتون‌آذربایجاندا یئتیشن عاشقانه خلق شاعرلری ایچه ریسینده ان‌بؤیوك و شرفلی یئری توتموش و اونون باره‌سینده داها اول بحث ائدیلمیشدیر.

۱ـ سس صدا. ۲ـ شاهین، عقاب. ۳ـ ردیفیزپوزولا.

عندلیب قاراجاداغی اهرده‌آنادان اولموش اولا تبریزه صونرا ایروانا گده‌رك سردار دیوانخانا سیندا منشی‌لیك اتمیشدیر. اوایروانین چاراوردوسوطرفیندن فتحینی تصویر ائدن بیرشعر، فضولی‌یه‌نظیره‌لر وخلق‌ادبیاتی‌نین‌توشما، حیدری، گرایلی کیمی شکللرینده عاشقانه پارچالار یازمیشدیر.

عـاجز حقینده داها قاباغدان معلومـات‌وئر دیگیمیز ایچون تکـرار یازمایـا نیاز گؤرمورووك.

باباذکری- (۱۸۶۹-۱۷۹۵) بوشاعرین اثرلرینده تصوف عقیده‌لری‌ایله‌عاشقانه احساسلارین بیرلشکدیگینی گؤره بیلیریك. صوفیانه‌شعرلرینده عاصی‌بیرروح‌افاده‌ائتدیگی کیمی، عاشقانه پـارچاریندادا بعضاً زمـانه‌نین آغیرلیغیندان دوغان شکایتچی بیر احوال روحیه‌نین بدیعی افـاده‌سینی وئرمیشدیر. اونون اوزه‌رینده **نباتی**نین تاثیری آچیق حس اولونور احتمال‌کی نباتی‌نین قـاراداغدا تشکیل ائتدیگی صوفی طریقتی‌نین مریدلریندن اولموشدور. ذکری‌نین واقفه نظیره یازدیغی «گؤرمه‌دیم» شعری‌شکایتله دولودور. خلق آراسیندا بؤیوك‌بیرنفوذ قازانمیش توجا شاعر۱۸۶۹ده‌خان طرفیندن اعدام ائدیلمیشدیر. خلق شعری قـاراباغداداگنیش انکشاف ائـدیردی. بورادا **عاشق واله، عاشق قنبر، عاشق پری، میرزا جان مدوف، محمد بیگ عاشق، ذاکر، جانی اوغلو عبداله، میرزاحسن‌میرزه و جعفرقلی‌خان‌نوا**کیمی گؤرکمی شاعرلریتیشمیشدی. واقفین تاثیری بو شاعرلرده داها بارز اولموشدور.

عاشق واله: کربلائی‌صفی‌واله‌قوشمالاری‌ایله‌برابرغزل، مخمس‌ودینی منظومه‌لر یازمیشدیر. مشهور **«وجود نامه»** سینده انسانین آنا بطنینه دوشدوگوآندان یوز یاشینا قدرکئچیردیگی مختلف‌دورلری، ئولندن‌صونرادا (قبرعذابی) نی (قیامت‌گونلرینی)تصویر اتمیشدیر. عاشق واله‌آذربایجان عاشقلری ایچینده استاد بیرشاعرکیمی تانینمیشدیر.

چهـار عنصردن شش جهتدن — بیرقطره منی‌دن اولموشوز پیدا
عدم دریاسیندا قالدیم آلتی آی — قـدرت قـادر و خـالق اشیا

***

رحم ایچینده اول بنیاد اولدی دیل — ایکی نقطه گؤزوم اولدو مقابل
بیر داماق بیر جگر اولوندو حاصل — دوتوزگونده تمام اولدو بواعضا

عاشق‌پرینین حیاتی‌حقینده معلوماتیمیزآزدیربئله نظره‌گلیرکی قاراباغدامارالیان کندینده دوغولموش وگنج یاشیندا شوشایاگتمیش و ۱۸۳۳ ده‌گنج یاشیندا اؤلموشدور. بوشاعره‌نین محمدبیگ عاشق، میرزا جان مددوف، میرزا حسن میرزه، اسد بیگ وجعفر قلی خان نواکیمی معاصرلریله‌ده‌ئییشمه‌سی و اونلارا غالب چیخماسی معلومدور. میرزا

جان مددوفلا شعر لشمه‌سی اونون یارادیجیلیغندا مهم بیر یرتوتور.

میرزا جان مددوفون اؤلومو عاشق پریه چوخ تاثیر اتمیش و بو شعرلری دنیایه خطاباً میرزانین وفاتی مناسبتیله سؤیله‌میشدیر:

دنیا سنین اعتبارین یوخ ایمیش — بیر خبر وئر میرزه جانی نیله دین
نئچه بیکلر ایله نئچه خان ایله — گفتاری خوش‌اهل‌ـجانی نیله دین

***

نئچه شهر اوسته جنگ ائدیب ساواش
جاری ائدیب سل یرینه قانلی یاش
فلک ائتدین تاج و تختینی تاراج
نوکر ، نایب ، خانمانی نیله دین

***

پوچ دنیا سنده بیر یارانان هانی — گون بگون‌آرتیردین شوکت وشانی
تفلیسین صاغ الی سردارین جانی — ویران قویوب داغستانی نیله دین

***

او فلکدیر دوگون[1] یری داغلایان — ازل شاد ایله‌ییب صونرا آغلایان
سینه‌سینده شعر وکتاب باغلایان — صاحب هوش، گوهرکانی نیله دین

میرزه جان مددوفـ (۱۸۸۷) قاراباغ ارمنی‌لریندن ایدی، چاناقچی کندینده آنادان اولموش و ۳۰ـ۲۰ اینجی ایللرده تفلیس‌ده سردار دیوانخاناسیندا مترجم وظیفه سینده چالیشمیشدی. عاشق پری‌نین قاراباغداکی شهرتینی اشیدینجه قاراباغا گلمیش‌وان یوکسک غنائی شعرینی بوگؤزه‌ل شاعره‌یه تقدیم اتمیشدی.

تاپمیشام قدسی خلیل ما هراسانی نئیله‌رم
الده تسبیح ایله زنار و عصانی نئیله‌رم
بیر پری شیدا سیام، عیسی موسانی نئیله‌رم
سؤمه‌رم تورات، زبور سن چالان تاردان دانیش

جانی اوغلو عبداله داگؤرکملی بیر شاعر ایدی (تاماشا) ردیفلی جیغالی مخمسینده،(کؤنلوم قوشو پرواز ائله) دییه[2] باشلانان شعرینده شادونیکبین حس‌لرینی ترنم اتمیشدیر. او ساتیریك پارچالار، هجولرده یازمیش و بو ساحه‌ده چوخ باجارین گؤستر میشدیر.

---

۱ ـ توی۲ـبوشعرین مطلعی فریدون‌بیگ‌کؤچرلی‌نین‌ادبیات تاریخینده بئله‌دیر: ای‌ایکی گؤزوم قیل بئله شهبازه تماشا.

ای ایکی گؤزوم قیل بئله شهبازه تماشا
خنجر نکرادیر، هریاره‌سی گؤیچك هرمویه تماشا
موسم‌دی گشاد ائت ایکی دروازه تماشا
خوش صوت ، خوش الحان ، خوش‌آوازه تماشا
بو ناز و نزاکتده سرافرازه تماشا
گؤنلوم قوشو پرواز ائله پروازه تماشا

گؤر نئجه گوزلدیر
محبوب ازلدیر
لیلایه بدل‌دیر
مجنونه محلدیر
خوشبویه تماشا
آهویه تماشا
گیسویه تماشا
ابرویه تماشا

* * *

ای بلبل جان چیخ بله رفتارینا باخ باخ
قیل سیر و سیاحت گل‌گلزارینا باخ باخ
یوزجان‌آلیجی عشوه‌ی‌رخسارینا باخ باخ
گؤرکیم نئجه جاندیر
جان ایچره نهاندیر
منظور جهاندیر
هر غمزه‌سی قاندیر
من اؤلدوم اماندیر
شیرین دیله بیر باخ
نازك بله بیر باخ
شمشاد اله بیر باخ
مشگین تله بیر باخ
عنبر نکرا دیر
کوثر نکرا دیر
رخساره‌سی گؤیچك

گئتمه‌هله بیر باخ

* * *

گل ایندی سن ائت بو یریشه نازه تماشا
یوز پسته لب و لعل بدخشان بونا پیشکش
یوز لاله عزار آفت دوران بونـا پیشکش
جمله نه‌قدر واریسه خوبان بونـا پیشکش
عبداله کیمی نئچه غزلخوان بونا پیشکش
دور صحبـت میخانه‌یه گـل سـازه تماشا.

بیر حوری ملك‌دیر
قیلمانه کمك‌دیر
بو سیم بیلکدیر
رضوان نه دئمکدیر
رضوان بونا پیشکش
بستان بونا پیشکش
ریحان بونا پیشکش
جوهر نه کارادیر
هم زر نه کارادیر
خونخواره‌سی کویچك
بو جان بونا پیشکش

محمد بیگ جوانشیر عاشقده واقفانـه، شوخ شعرلریله شهرت قـازانمیش، معاصرلریله شعرلشمیش و عاشق پری‌یه‌حرارتلی شعرلر یازمیشدیر. چارحکومتی‌طرفیندن اوردوبادا سورگون ائدیلن شاعر حیاتی‌نین صون ایللرینده یـازدیغی لیریك پارچالارینـدا حیاتدان اینجیك و دوشگون بیر روح افاده‌ائتمیشدیر (توبه‌نامه).

قازاخ‌خلق‌شاعرلریندن‌کاظم‌آقامالك، مصطفی‌عارف، عبدالرحمن دیلبازاوغلوندان قاباخجادان بحث‌ائتمیشدیك.

منابع و مراجع:

۱ـ آذری ادبیاتیندا تجدد دوری (۱۹ـ۲۰ـاینجی عصر) اسلام آنسیکلوپـدیسی پرفسور فوادکوپرولو جلد ۲ـاستانبول.

۲ـ آذربـایجان ادبیاتی . احمد جعفر اوغلو . تورك دنیاسی ال کتابی ۱۹۷۷ ـ آنکارا .
۳ـ آذربـایجان ادبیاتی . فریدون بیك‌کؤچرلی . بیرینجی جلد . علم نشریـاتی ۱۹۷۷ـباکو.
۴ ـ آذربـایجان ادبیاتـی تاریخی. ایکنجی جلد.ف . قـاسم‌زاده، محمدعـارف و حیدرحسین‌اوف‌علملرآکادمیاسی، آذربایجان قولونشریاتی ، باکی ۱۹۴۶
۵ـ عباسقلی‌آقا باکیخانلی قدسی‌ـتورك خلق ادبیاتی‌آنسیکلوپدیسی. بیرینجی‌جلد. پرفسور فوادکوپرولو ۱۹۳۵ـاستانبول.
۶ـ عباسقلی آقا باکی‌خانلی‌ـتورك‌کولتور وآیلیق درگی. آرالیق ۱۹۶۴ـآنکارا. حسین بایقرا.
۷ـ آذربایجان مزاح ادبیاتینا بیرباخیش. مصطفی حقی تورکه‌قول. تورك‌کولتورو آیلیق درگی. تموز ۱۹۶۳.

آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش

(۹)

یازان: دکتر جواد هیئت

۴-۱۹-اونجی عصرین ایکینجی یاریسیندا ادبیات- بوعصرین اورتالاریندا و ایکینجی یاریسیندا، مخصوصاً شمالی قفقاز دمیریولی چکیلدیکدن صونرا، روسیانین صنعتی مالالاری آذربایجان شهرلرینه دولماغا باشلادی. گنجه، شکی وشوشانین بازارلاریندا بوزمان روس مالالاری ساتیلیردی. روسیا ایله اقتصادی مناسبت گنیشلندیکجه تجارت آرتیروجانلانیردی.

کیچیك بیر لیمان (بندر) دان عبارت اولان باکی شهری، ۱۸۷۰ دن صونرا، نفت صنایعی نین انکشافی ایله، سرعتله بؤیومگه باشلادی، روسیا و اوروپا-نین کاپیتالیستلری باکی یه آخین ائدهرك اونون زنگین والدهیمه میش نفت قایناقلارینی (منبع)، اوجوز فعاله قوه سینی استثمارا باشلادیلار. بوعصرین صونلاریندا باکی آرتیق (دیگر) صنایع مرکزینه چئوریلمیشدی.

۱۹-اونجی عصرین ۶۰-اینجی ایللرینده روسیادا معارفچی لیك حرکاتی ان بؤیوك و مترقی اجتماعی جریان اولاراق انکشاف ائدیردی بوجریانین نماینده لری خلقی کهنه نظامی یییخماغا و روسیانی هرطرفلی« اوروپالیلاشدیرماق» وکندلیلرین منافعینی مدافعه اتمه یه چاغیریردیلار. مسکو وپطرسبورگ دارالفنونلاریندا انقلابچی روس طلبه لری ایله بیر یرده اوخویان آذری طلبه لر قاباخجیل فکرلرله وطنلرینه قاییدیردیلار. حسن بیگ ملکزاده زردابی، نجف بیگ وزیروف، احمدبیگ جوانشیر، عسکرآدی گؤزلوف بئله منور

لردن‌ایدیلر. بئله لیکله‌آذربایجاندادا روس‌واروپا مدنیتی‌تاثیری‌داها قوتلنیر، دموکراتیك و معارفچی فکرلر یاییلماغا باشلاییردی.

آذربایجان ادبیاتی‌دا بئله بیر تاریخی و اجتماعی شرایطده سرعتله انکشاف اتدی. باکیخانوفلاباشلایان ینی معارفچی ره‌آلیست ادبیات، میرزا فتحعلی‌آخوندوفون‌یارادیجی لیغندا ادبی سویه‌سینه یوکسله‌بیلدی.

آخوندوف روس واوروپاکلاسیکلرینی اوخویور، معاصر اوروپافلسفه‌سینی‌ایزله‌ییر (تعقیب‌ائدیر) و ۱۸۵۰ده یاراتدیغی‌کمدی‌لریله‌آذربایجان ملی دراماتورگیا (نمایشنامه نویسی) سینین بناسینی‌قویدی. اوبیرطرفدن‌عرب الفباسینین ده‌گیشدیریلمه‌سی مسئله‌سینی ایره‌لی سوره‌رك بو خصوصدا طرح‌لر وئریر، شرقده فرهنگی و مدنی انقلاب یاراتماق ایسته‌ییر، معاصریازیچیلاردان میرزا ملکم‌خانین، رضاقلیخانین، شاعر سروشون‌وسایره‌نین اثرلری حقینده ادبی‌ـتنقیدی مقاله‌لر یازیر و نهایت فاناتیزمی‌تنقید ائدن «کمال‌الدوله مکتوبلاری»کیمی چوخ‌کسگین بیراثرین مولفی‌کیمی میدانا چیخیردی. بوایللرین ادبی ینی لیکلرینین بیری‌ده‌آذربایجان مطبوعاتی‌نین یارانماسی ایدی.

حسن‌بیك‌زردابی ۱۸۷۵ده ایلك‌دفعه اولاراق، باکی‌دا، تورکجه اکینجی‌غزته‌سینی نشراتمگه‌باشلادی. بونشریه سیدعظیم شیروانی، نجف‌بیگ‌وزیروف، عسگرآقاآدی‌گوزل کیمی مترقی یازیچیلاری اؤزاطرافینا توپلادی وکسگین (قاطع و تیز) مقاله‌لریله‌جهالته، فاناتیزمه قارشی چیخیر، معارفچی‌ـدموکراتیك فکرلری تبلیغ ائدیردی. بو روزنامه‌آیدا ایکی دفعه منتشر اولوردی متاسفانه اوچ ایل‌دن صونرا چار اداره‌سی طرفیندن توصیف ائدیلدی. معارفچی ره‌آلیست ادبی جریانی یانیندا باشقا ادبی جریانلاردا وارایدی.

شعرده غزلچیلیك داهاگنیش یاییلاراق انکشاف اتمکده‌ایدی.

۷۰-۱۸۶۰ ایللرینده‌قارا‌باغدا «مجلس انس» و «مجلس فراموشان»، شاماخیدا «بیت‌الصفا» باکیده«مجمع‌الشعرا»کیمی شعر مجلس‌لری یارانیر و بومحفل‌لرده یوزلرجه غزلسرالارتوپلانیردی. قاراباغدا عبداله‌بیگ **عاصی**، خورشید بانو **ناتوان**، شاماخیدا میرزا نصرالله**بهار**، حاجی**سیدعظیم شیروانی**، باکیدایوسف**خالق**، محمدآقا**جرمی**، گنجه‌ده‌میرزامهدی **نقی**، شکی‌ده اسماعیل‌بیگ **ناکام**، دربنده‌ده **قمری**کیمی‌گؤرکملی غزل شاعرلری یتیشمیشدیر. بودورده جانلانان غزل شعری‌نین الهامچی‌سی سید عظیم شیروانی ایدی. او معارفچی‌ـساتیریك شعرلریله معارفی‌تبلیغ ائدیر و خلقی‌اویاندیرماغا چالیشیردی. بوعصرده عینی زماندا مرثیه شعری و عرفانی شعر هر ایکی‌آذربایجاندا یازیلیردی. مرثیه شعری حقینده داها اول معلومات وئریلمیشدیر. عرفانی شاعرلرین باشیندا **نباتی**گلیردی. **سیدنگاری** و **شاه‌نگارخانم رنجور** صوفیانه وغنائی‌شعرلریله

او بیرلردن سچیلیرلر.

۱۹ ـ اینجی عصرین ایکینجی‌یاریسیندا شفاهی خلق ادبیاتی‌دا انکشاف‌ائده‌رك یاییلماقدایدی . بودورین‌ان‌گؤرکملی خلق‌شاعرلری عاشق علی عسکر، شمکیرلی‌عاشق حسین، شکی‌لی عاشق ملاجمعه، عـاشق محمود ایدی. عاشق علسکر عاشق شعری‌نین بؤیوك بیر استادی‌کیمی یوکسلمیشدیر.

بودوره‌ده انکشاف ائدن شفاهی خلق ادبیاتیندا **قاچاق‌نبی** حقینده‌بیرسیرانغمه‌لر و خاطره‌لر یارانمیشدیر. بو خاطره و نغمه‌لرده تصویر اولونان قاچاق‌نبی دشمنله مرد و جسارتلی وورو‌شان، قورخماز بیر خلق قهرمانیدیر.

یوقاریدایازدیقلاریمیزی خلاصه‌ائدرسك بودورده دراماتورقیا، مطبوعات‌یارانمیش، ادبی محفللر قورولموش وگؤرکملی و نفوذلو شاعرلر یتیشمیش و ادبیاتـدا دموکراتیك فکرلر انکشاف اتمیشدیر.

میرزا فتحعلی آخوندوف (۱۸۷۸-۱۸۱۲). میرزافتحعلی‌آخوندزاده۱۸۱۲ ده نوخا (گنجه محلاتیندان) دا آنادان اولموش، آتاسی خامنه‌ای و آناسی نوخالی‌دیر. سککیز یاشیندا باباسیندان‌آیریلمیش وآنـاسی‌نین عمی‌سی حاجی علی عسکرین حمایه‌سینه کئچمیشدی. او حـاجی علی عسگردن الهیات، عـربجه و فارسجایی ئویرنمیش و اسلام فرهنگینه دریندن بلد اولموشدی. ۱۸۳۲ده میرزا شفیع واضح ایلـه تانیش اولدوقـدان صونرا اوندان نستعلیق یازیسینی اویره نیرکن اونون تاثیری آلتیندا روحانی اولماقدان وازگچمیش (صرفنظر ایله‌میش) ومعاصرعلمله‌ماراق (علاقه) تاپمیشدیر. ۱۸۳۴ده‌میرزا فتحعلـی تفلیسه‌کؤچموش و اورادادولت اداره‌سینده شرق دیللری مترجمی اولموشدور. چالیشدیغی‌وظیفه‌ده باجاریق‌ولیاقت‌گؤسترديگیندن تزیوکسلمیش و ۱۸۴۸ده‌چارحکومه‌سی طرفیندن ناصرالدین‌شاهین تخته چیخماسینی تبریك ایچون‌گونده ریلن نماینده‌لرله ایرانـا گلمیش و بوفرصت‌ده میرزاتقی‌خان‌امیرکبیرایله‌گؤروشموش و ایرانین وضعی‌ایله‌یاقیندان تانیش‌اولموشدور. ۱۸۴۲ده‌آخوندوف‌آخوند حاجی‌علسکرین قیزی طوبی‌خانملااولنمیش وآخوندزاده‌آدینی اؤزونه صوی‌آدی (نام فامیل‌ولقب) سچمیشدیر. ۵۵-۱۸۵۰ آراسیندا مشهورآلتی‌کمدی‌سینی یازمیش و ۱۸۵۷ده «آلدانمیش‌کواکب» حکایه‌سینی و ۱۸۶۰دادا «کمال‌الدوله مکتوبلاری» نی‌یازمیش‌واوندان صونرا ینی‌الفبانی قبول‌ومتداول‌ائتدیرمك یچون چالیشمیش و ۱۸۷۸ده تفلیس‌ده اوره‌ك خسته‌لیگیندن‌وفات اتمیشدیر. آخوندوف ادیعی یارادیجیلیغا(۱)شعرله باشلامیشدیر. ایلك‌شعرینی مشهور روس شاعری پوشکین‌ین تولومونه دایر و فـارسجا یـازمیشدیر (پوشکینین قتلی حقینده شرق پوئماسی). بو شعر

۱ـ هنری خلاقیت و فعالیت.

مارلینسکی طرفیندن روسجا یا ترجمه ائدیله‌رك چاپ اولموش و گئج شاعره بؤیوك بیر شهرت قازاندیرمیشدی.

بو پوئمادا شاعر طبیعتین گؤزه‌ل تصویرینی وئردیکدن صونرا، پوشکینین ئولوم خبریندن دوغان درین کدرینی، روحی الم و هیجانلارینی افاده اتمیش و پوشکینین روس ادبیاتیندا کی موقعینی تعیین و ترسیم اتمیشدیر.

بو منظومه‌دن باشقا آخوندوف تورکجه و فارسجا مختلف شعرلر یازمیش؛ بعضاً واقف سبکینده عاشقانه قوشمالار، بعضاًده دوستلارینا (قاسم بیگ ذاکر ونوا وباشقالاری) منظوم مکتوبلار وحتی الفبا اوغروندا (یولوندا) آپاردیغی مبارزه‌لرحقینده شعرلر یازمیشدیر. شعرلرینده صبوحی تخلصینی سچمیش لکن شعرله کفایتلنمیه‌رك ادبیاتین باشقا ساحه‌لرینه، دراماتورقیا (نمایشنامه) و نثره کئچمیشدیر.

کچن عصرین ۴۰-اینجی ایللرینده تفلیس‌ده تآتر حیاتی جانلانمایا باشلامیشدی. او زمان وارلی گرجی خانلاری‌نین اولرینده بعضاًده آچیق هوادا موسیقی کنسرتلری و تآتر تاماشالاری تشکیل اولونور و روس و گرجی یازیچی‌لاری‌نین اثرلرینده کیچیك پارچالار اوینانیردی. ۱۸۵۱ده تفلیس‌ده بؤیوك بیر تآتر بناسی تیکیلدی، میرزا فتحعلی بو تآتر تماشالارینی ایزله‌دیکجه، شکسپیر، مولیر، گریبوندوف و گوگول کیمی بؤیوك نمایشنامه یازانلارین اثرلرینی اوقور و تآترین بؤیوك فرهنگی رولونو دوشونه‌رك تآتر اثرلری یازماغا هوسله‌نیردی.

بئله‌لیکله ۵۵-۱۸۵۰ آراسیندا یازدیغی آلتی کمدی نمایشنامه (**حکایت ملا ابراهیم خلیل کیمیاگر، حکایت مسیو ژوردان و درویش مستعلیشاه جادوکن مشهور، حکایت خرس قلدرباسان، سرگذشت وزیرخان لنکران، سرگذشت مرد خسیس** ویا **حاجی قارا و مرافعه وکیل لری نین حکایتی**) لریله آذربایجان دراماتور قیاسی‌نین تملینی قویدو.

آخوندوف بوساحه‌ده «بانی کار» اولماسینی بوشکلده ایضاح ائدیر.

چون امیراعظم کنیاز[1] بورونسوف فرمانروای مملکت قافقازیه ۱۲۶۶ اینجی‌سنه‌ده شهرتفلیسده بیرعمارت عالیه تآتر اسمیله برپا ائدیب، بالاده مذکور اولان منافع کلیه‌نین وسایلی اکتسابینا مخارج کثیره صرف اتمك ایچون، کلی حمایت و عنایت ظاهر بویوردو لهذا من دخی ملت اسلامی بو امر غریبدن مستحضر اتمك ایچون بر سبیل امتحان، بیر حکایت تصنیف ائدیم ایندی جمله‌سینی بیر مجلدین ایچینده ارباب کمالا معروض ائدیب باشقا مصنفلر کیمی توقع اتمیرم که نیك و بدیندن اغماض ائتسینلر؛ بلکه تمنام بودورکه

۱- خان.

بوعلم جدیده مخبراولوب بقدرقوهٔ خیال امثالینی تصنیف اتمیه اقدام ائده‌لرکه‌اونلارین اهتمامیندان بوفن عجیب اسلام‌آراسیندا دخی شهرت تاپا. مندن‌آنجاق انـدازه و نمونه گؤسترمك، بانی‌کار اولماق ایدی[1].

آخوندوف اوروپالی لارکیمی تآترا، انسان اخلاقینی اصلاح ائدن بیر **عبرتخانه و مکتب**کیمی باخیردی وکمدی‌لرینده انسانی تربیه‌یولی‌ایله دوزلتمك واونادوغروبیر جهت وئرمك مقصدینی ایزله‌ییردی.

تمثیل‌لری‌نین مقدمه‌سینده دراماتور قیادان بحث ائدرکن یازیرکی: «فایده‌ی نقل مصیبت و بهجت بنی‌نوع بشرین اخلاق و خواصینی بیان اتمکدیرکه مستمع‌یاخشیلارینا خوشحال ویامانلاریندان متأذی و غافل اولا و هم نفس اماره بوگونه حکایتین استماعینا مشغول اولماقـلا لذت‌گـؤروب معاصی و منـاهیدن جلـب سرور اتمیه میل ایله‌میه». آخوندوف نمایشنامه یازماق‌دا نقل بهجت یعنی‌کمدی یولونو سچمیش ویازدیغی‌ساتیریك کمدی‌لرینده اوزمانکی اجتماعی حیاتین منفی لیکلرینی‌کسگین‌کولوش و نیشخندله‌افشاء و تنقید اتمیشدیر.

حکایت ملاابراهیم‌کیمیاگـر نمایشنامه‌سینده شرقده چوخ یاییلمیش اولان یـالانچی گیمیاگر لیك و موهومات علیهینه چیخمیشدیر. اثـرده ترسیم ائتدیگی نوخالی تاجرلرین وملاابراهیم خلیلین‌سیماسیندا کهنه جمعیتین طمعکار، عوام ویالانچی تیپلرینی‌تصویراتمیش و بومنفی تیپلره قارشی مثبت سیما اولاراق شاعر حاجی نوری‌نی ایـره‌لی سورموشدور. حـاجی نوری ملاابراهیم خلیلین فیریلـداغینا اینانارق مسین قیزیـلاچوریلدیگینی یقین

---

۱ ـ آخونـدوفون بـو نظری تـاریخی یاخیمدان دوغـرو دگیلدیـر . چونکـه‌کمدی نمایشی اوروپادا (فرانسه) ۱۵ـاینجی عصرده باشلادیغی حالده مسلمان سلجوق تورکلرینده، ۸۵۰ ایـل بوندان قـابـاخ مرسوم ایـدی. بیزانس امپراطـوری آلکسیوسون قیزی‌آنـا، کومنینی باباسی‌نین سلطنت دورینه عائد یازدیغی‌آلکسیاد آدلی تاریخ‌کتابیندا Alexiade بئله یازیر: ۱۱۱۶ده بیزانس امپراطوری قلیج ارسلان اوغلو ملکشاه اوردوسوایله حربه حاضر لاندیغی زمان نفرس خسته لیغینا توتولور و حربه‌گئده بیلمیر. تورکلر بـو مسئله‌نی تمارض تلقی ائدیب حقیقی سببین امپراطـورون تورکلرله حربدن قورخماسینا بـاغلامیشلار و حادثه‌نی بیرکمدی شکلینده نمایش وئـرمیشلر. بـو نمایش‌ده امپراطـوری بیر ارابه‌نین اوستونـده دکتر و پرستار لاریلـه بیر لیکـده صحنه‌یه چیخارمیشلار.

Ferdinand–Chalandon. Essai Sur Le Regne D'alexis, 1. Comnene, 1900. Paris.

اۆدەن تاجرلری ئوزکسگین و معقول سؤزلریله مذمت‌وملامت ائدیر واکسیرین، انسانین ئوز هنرینده وباجاریغندا اولدوغونو ایره‌لی سورور؛ لکن اونون سؤزلری تاجرلره‌خوش گلمیرومجلس‌دن قووولور. مؤلف‌حاجی‌نوری‌نین‌سیماسیندا اوزمانکی قاباقجیل‌آذربایجان منورلرینی تصویر اتمیشدیر.

حکایت مسیو ژوردان حکیم نباتات و درویش مستعلیشاه جادوگر نمایشنامه‌سینده قارانلیق شرق عالمی‌ایله اوروپانین مقایسه‌سینی وئرمیشدیر. مستعلیشاه سیماسیندا فیریلداقچی‌جادوگردرویشلری افشاء وتنقیداتمیش، نباتات‌عالمی‌مسیوژوردانین سیماسیندا ایسه اوروپا مدنیتی‌نین قاباقجیل فکرلرینی وآذربایجانین اوروپالی لاشدیرماق فکرینی ایره‌لی سورموشدور.

سرگذشت وزیرخان لنکران‌کمدیسی‌ایله‌آخوندوف فئودال اداره اصولونا قارشی کسگین بیر ساتیرا یاراتمیشدیر. اثرده خانین سارساق حرکتلری، وزیرین ایکی اوزلو یالتاق سیماسی مهارتله افشا اولونموشدور. تیمور آغا ایسه، اداره اصولوندا معین بیر دئیشیکلیك یاراتماق ایسته‌ین لیبرال دوشونجه‌لی و عقللی بیر خاندیر بواثر عینی زماندا بیر معیشت‌کمدیسی‌دیر.

خرس قلدرباسان‌کمدیسی‌آذربایجان‌کندلی حیات وگچیمینی (معیشت)عکس‌ائتدیرن ره‌آلیست بیر اثردیر. تورکجه ویرلی خصوصیتلری بیلمه دیکلری ایچون چتین‌وگولونج بیر وضعیته دوشن چار مأمورلاری، ئولکه‌ده جهالت و قلدرلوغون چوغالماسی و قادین اسارتی تصویر اولونموشدور.

حاجی‌قاراآخوندوفون ان مشهور و قوتلی‌کمدیلریندندیر.اثرین‌بیرینجی قهرمانی حاجی قاراخسیس بیرتاجردیر و بوسببدن‌گولونج بیر وضعه دوشموشدور. اثرین‌ایکینجی سیماسی حیدربیگ‌دیر.

او بودورده‌کی بیگ ومالکلرین افلاسینی و بونون نتیجه‌سینده هرایشه‌باش‌ووروپ چاریزمه بنده‌لیك اتمه‌لرینی‌گؤسترمیشدیر.

مرافعه وکیل‌لری‌کمدیسی اوچ ایل صونرا یازیلمیشدیر. بواثرده محکمه‌ایشلرینده کی حق‌سیزلیقلار، رشوت، وکیل‌لرین فیریلداقچیلیغی شدتلی صورتده تنقیدائدیلمیشدیر. مولف چار سانسورونون دقتینی جلب اتمه‌مك‌ایچون حادثه‌نی قصداً تبریزه کؤچور موشدور.

تبریزده حیله‌گر لیگیله مشهور اولموش مرافعه وکیلی (وکیل عدلیه) آقا مردان، ئولن قارداشی حاجی غفوردان سکینه خانما یتیشه‌جك آلتمیش‌مین تومن لیك میراثی محکمه یولیله اونون‌الیندن چیخارماق ایچون حیله ایشله‌دیر، یالانچی‌شاهدلردوزه‌لدیر،

حاکم شرعی ئوز طرفینه چکمیه چالیشیر لکن محاکمه اثناسیند اونون شاهدلری ایشین حقیقتینی سؤیله‌ییرلر و بئله لیکله حق و عدالت غالب گلیر.

آخوندونون کمدی‌لرینده یالنیزمنفی تیپلر دگیل، عصرین قاباقجیل، مثبت آداملاری‌دا مهم ریرتوتورلار. مولف منفی تیپ‌لری داها دریندن افشا اتمك ایچون مثبت‌سیمالاردان استفاده اتمیشدیر. اثرلرده‌کی منفی تیپلر اوزمانکی محیطین اجتماعی منفیلیکلرینی تمثیل ائدیر دیلر. مثبت تیپلرین جدی سیمالاری و بعضاً کسگین مبارز چیخیشلاری و عاشقانه ماجرالاری آخوندوف کمدی‌لرینی بیر حده قدر «جدی دراما» یاخینلاشدیریر.

آخوندوف کمدیلرینی ئوز و روسجا یا ترجمه اتمیش و ۱۸۵۸ده تفلیس‌ده چاپ اتدیرمیشدی. تورکجه چاپینا بیر چوق زحمتدن صونرا ۱۸۵۹دا موفق اولابیلمیشدی. آلتی نمایشنامه‌سینی آلدانمیش کواکب آدلی حکایله‌سیله بیرلیکده **کلیات** آدیله چاپ اتمیشدیر.

کلیات، ۱۸۷۲ده میرزامحمد قاراجاداغی طرفیندن فارسجا یا ترجمه ائدیله‌رك ایراندا چاپ اولونموشدی. ۱۸۸۲ده سرگذشت وزیرخان لنکران قاراجاداغی‌نین فارسجا ترجمه‌سیندن انگلیزجه‌یه ترجمه ائدیله‌رك فارسجا متنی ایله بیر لیکده لندن‌ده نشر ائدیلدی. مرافعه وکیللری‌نین فرانسیزجا ترجمه‌سی‌ده اوندان بیر ایل صونرا نشر ایدیلدی و بوصورتله بیرنئجه ایل ایچریسیندهٔ آخوندوفون کمدی‌لری اوروپادا ییلیب، مولف ایچون بؤیوك بیر شهرت قازاندیردی اوروپادا اونا شرقین مولییری و قفقازین گوگولی لقب وئردیلر.

آلدانمیش کواکب حکایه‌سی بیرینجی شاه عباسین استبدادینا قارشی یازیلمیش بیرساتیرادیر. شاه‌عباس‌اونون اطرافیناتوپلانان‌وزیرلرین، روحانی، منجم‌باشی‌وسایره‌نین سیمالارینداایران استبدادی‌نین نماینده‌لری تصویرایدیلمیشدیر. شاه ایکی‌اوزلو، یالتاق وزیرلر ودرباری روحانی‌لرین الیله ایران خلقینی تالان‌ائدیر، آدام شاقالاییب، بورون، تولاق‌کسیرگؤز چیخاردیر و بوکیمی وحشیانه جزالارلا انسانلاری محو ویامعلول‌ائدیر؛ شخصی حرص وآرزوسونو ارضا اتمك ایچون خلقین قیز وگلینلرینی زور لاحرمخاناسینا گتیردیر؛ اطرافینداکی‌لاردا ئوز موقعیتلرینی ساخلاماق ایچون شاهایالتاقلانیر و اونون ظالمانه حرکتلرینی آلقیشلاییر[1]لار.

وزیرجنگ سردارزمانخان ئوزونو آستانه‌ی علیه‌نین قوجا ایتی‌ساییر، مالیه‌وزیری میرزا محسن دولت مأمور لاری‌نین‌حقوقونو وئرمه‌مك یولیله پادشاهلیق خزینه‌سینی دولدورماغی ئوزونه بؤیوك بیرموفقیت‌بیلیر، ملایاشی آخوندصمده وزیرلرکیمی‌یالتاق و ایکی اوزلودور. اودا شاهی تعریفله‌ییر، اونا دعا اوخور، سنی مذهبینه قارشی مبارزه سیندن و خلقه زورلا شیعه مذهبینی قبول ائتدیرمه‌سیندن دانیشیب ئویونور[2] و شاهین

۱ـ تحسین اتمك، چیپك چالماق ۲ـفخر اتمك.

خلاف شرع ایشلرینی توجیه ائدیر. مؤلف بو طفیلی زمره‌یه قارشی **یوسف سراجی** مثبت بیر سیما اولاراق میدانا چیخاریر.

یوسف سراج شاهلیغی الینه‌کچیر دیکدن صونرا ایشلرینده بؤیوك دییشیکلیکلر یارادیر، اولا حکومت اداره‌لرینی تصفیه‌ائدیر، یالتاق و احمق وزیرلرین یرینه عقللی و باجاریقلی آدامللار گتیریر، منجم باشیلیق وظیفه‌سینی لغوائدیر، وحشیانه جزالاری آرادان قالدیریر، محکمه‌سیز هیچ بیرکیمسه‌یه جزاوئریلمه‌مك حقینده قانون‌قویوروعدلیه محکمه‌لری‌نین تشکیلینه باشلایبر و عینی زماندا والی‌لره خلق ایله یاخشی رفتار اتمك ایچون یول لارگؤسته‌ریر.

خلق ایچریسیندن چیخیب حکومت باشیناکچن یوسف‌سراج مولفین یدی‌ایل‌قاباخ یازدیغی کمدی‌لرده‌کی حاجی‌نوری وتیمورآقاسیمالاری‌نین‌داهاانکشاف‌اتمیش‌وتام‌یتیشمیش بیردوامیدیر. یوسف شاه‌گنیش سیاسی‌بیربرنامه‌ایله حرکت‌ائدیر. اوبؤیوك بیراصلاحاتچی دولت آدامیدیر.

آلدانمیش‌کواکب داستانی‌آذربایجان ادبیاتی‌تاریخینده ساتیریك‌حکایه‌نین‌ان‌یوکسك نمونه‌لریندندیر. بو داستانی‌یازدیقدان صونرا آخوندوف اؤزونوداها چوخ ینی الفباء، فلسفه و ادبی تنقیده حصر اتمیشدیر. الفبانین ده‌یشمه‌سینه عائد دورد طرح (لایحه) و و بیر چوخ مقاله ومکتوبلار یازمیشدیر. ایران، ترکیه و روسیه دولت‌آدامللارینایازدیغی مکتوبلارینداعرب الفباسی‌نین‌نواقصیندن، تحصیل و تدریسده چتینلیك تؤرتمه‌سیندن[1]، خلقین‌فرهنگی انکشافینا مانع اولماسیندان‌شکایت ائدره‌ك بوالفبانین لاتین الفباایله‌عوض ائدیلمه‌سینی ایسته‌میشدی. شاهزاده اعتضادالسلطنه‌یه‌گؤندردیگی تاریخی مکتوبوندا (۱۸۷۴)بئله‌یازیر: بلی‌من‌ئوزوم‌ده‌آنلاییرام‌امایازیرام‌ودیری‌اولدوقجا یازاجاغام‌دا، تاکه، الفبانی ده‌ییشدیرمك فکری بوتون ملتین آراسیندا یاییلمیش اولسون نئجه‌کی اون‌بش‌ایله یاخیندیرکی بوفکرین توخومونو ایران و ترکیه تورپاغیندا سپمیشم. شبهه یسزکی تخم خلف‌لریمیزین عصرینده اُوزون گؤستره جگدیر. آخوندوف بوایش ایچون ترکیه‌یه‌ده مسافرت اتمیشدیر.

آخوندوفون «کمال‌الدوله مکتوبلاری» آدیندا‌کی اثری اونون فلسفی فکرلری و سیاسی فعالیتی‌نین‌گؤزل‌افاده‌سی‌دیر(۱۸۶۵). استبداد و مذهبی تعصبات علیهینه یازدیغی بو اثرین عواقبیندن قورونماق[2] ایچون اؤزمؤلفلیگینی‌گیزله‌دیر و ئوزونو اثرین‌مترجمی گؤسترمگه‌چالیشیردی. بیرمدت صونراکمال‌الدوله‌مکتوبلاری‌نی ئوزو طرفیندن‌نه‌مقصد ایله یازیلدیغینا اشاره ائدیرواصل هدفی مدنیتیه مانع اولان مذهبی فاناتیزیمی‌قالدیرماق

۱ـ ایجاد اتمك. ۲ـ محفوظ قالماق.

و اسلامدا پروتستانتیزم یاراتماق اولدوغونو بیان ائدیر.

کمال‌الدوله‌نین بیرینجی مکتوبوایرانین جمشیدوگشتاسب زمانیندا کی دولت‌قانون نامه‌سی اولان «پیمان فرهنگ»ین تصویریله باشلانیر و بونون آردینجا معاصر ایرانین هرطرفلی‌تصویری وئریلیر: «یول‌لارین خراب، قریه‌لرین ویران، شهرلرین بی‌رونق، کوچه‌لرین «بی‌انجام» اولماسی، حماملارین ناتمیزلیگی، مالیه ایشلرینده‌کی هرج‌ومرج، محکمه‌لرده‌کی‌قانسوزلوق وئوزباشینالیق، مطبوعات، تاریخ، شعر ساحه‌لرینده‌کی‌اساسلی نقصانلار، جهالت‌وموهومات،منجم‌لرین، درباری‌روحانی‌لرین«یالتاق‌وآلچاق‌طبیعتلری»، پادشاهلارین ظلمو و سایره تصویر اولونور و ایران خلقی انقلابا دعوت ائدیلیر: «ای اهل ایران» اگرسن نشأه‌ی‌آزادی‌دن و حقوق انسانیدن خبردار اولسایدین بئله‌عبودیته، بئله رذالته متحمل اولمازدین. کسب علمه طالب اولوب **فراموشخانه‌لر** آچاردین، مجمعلریاپاردین، وسائل‌اتفاقی‌دریافت‌ائدردین، سن عدده واستطاعتده دسپوتدان[1] بمراتب آرتیقسان‌سنه‌آنجاق یکجهتلیق ویکدل لیک‌لازیمدیر ، اولجه رووولوسیا[2] ائدیب‌عبودیتدن نجات تاپاردین، اگر بو حالت یعنی اتفاق سنه میسر اولسایدی ئوزونه بیر فکرچکردین و ئوزونو پوچ عقایدین قیدیندن، دسپوتون ظلموندن نجات‌وئره‌ردین»

آخوندوفون فلسفی‌گؤروشوآتمیست نظریه‌سینه یاقیندیر ؛ اونون نظرینجه کائنات بوتؤ و مادی بیر وارلیقدان عبارتدیرکی بوداصایی‌سیز-حسابسیز ذره‌لردن متشکلدیر. او زمان و مکانین خارجینده وارلیغین غیرممکن اولدوغونا اینانیر. اونون فلسفی گؤروشلرینده بیرطرفدن ۱۸-اینجی عصر فرانسیز متفکرلری‌نین (ولتر، مونتیسکیو، روسو، میرابو و مخصوصاً ارنست رنان) بیرطرفدن‌ده شمس تبریزی، ملای رومی، شبستری‌کیمی‌وحدت وجوده‌معتقد فیلسوفلارین تاثیری‌گؤرونور. او عقلین اصلالتینه و حکومتینه اینانیردی؛ ادبیاتدا ره‌آلیزمی‌تبلیغ‌ائدرکن‌ادبیاتین اجتماعی، تربیه‌دی‌رولونو اساس بیروظیفه‌کیمی ایره‌لی سورووردی. او ئوز بدیعی-اجتماعی اثرلریله‌آذربایجان خلقی‌نین اجتماعی فکر انکشافیندا مهم بیر رل اوینامیشدیر.

۱۹- اینجی عصر ادبیاتیندا کلاسیك شعر جریانی: ۱۹-اینجی عصرده آذربایجان ادبیاتیندا‌کلاسیك شعر جریانی‌دا مهم یرتوتاراق دوام اتمکده ایدی. زنگین ادبی عنعنه‌لره و یوزلرجه، استعدادلی شاعره صاحب اولان بو شعر جریانی چوخ‌گنیش یاییلمیشدی. بو جریان غنائی (غزل) و عرفانی و مرثیه شعری‌کیمی اوچ اساس خطده دوام ائدیردی.

مرثیه شعر و ادبیاتیندان داها قاباخ بحث اتدیگیمیز ایچون تکرار یازماغی زائد

۱- دیکتاتور. ۲- انقلاب.

گؤروروخ. غنائی شعر و شاعرلریمیزدن، جنوبی‌آذربایجانا عائد اولانلاری، گچن مقاله‌لریمیزده شرح‌وئردیك؛ شمالی‌آذربایجان غزلسرالارینی‌دا بومبحثین صونوندا خلاصه اولاراق ایضاح ائده‌جگیك. عارف‌وصوفی شاعرلریمیزدن، نباتی‌دن‌ده، جنوبی‌آذربایجان شاعرلری‌آراسیندا بحث ائتدیك شمالی‌آذربایجانداکی صوفی شاعرلرین ان‌گؤرکملی‌لری سیدحمزه نگاری، رنجور خانم، وحیدی، طالبی و عسگری دیر.

میرحمزه افندی سید نگاری تارابا‌غلیدیر (۱۸۸۵-۱۸۱۵). اثرلری‌نین چوغونو نباتی تاثیریله یازمیشدیر. گنج یاشدا ترکیه‌ده تحصیل‌آلمیش و بیرمدت‌آماسیادا قالدیقدان صونرا قازاغادؤتموش وخانلیقلارکندینده بیرصوفی مرشدی‌کیمی‌چوخلومریدلر اطرافینا‌یبغمیشدیر. غزل، قصیده، مخمس و مستزاد وبیرده چاینامه‌دن مرکب‌بیردیوانی واردیر، آیریجا فارسجادا دیوان صاحبی‌دیر. دیوانی ترکیه و تفلیس‌ده دفعه‌لرله نشر اولونموشدور. قازاخ شاعرلریندن **وحیدی** تخلصلی رحیم دیلبازوف (۱۸۷۳-۱۸۲۶) و **رنجور** تخلصلی شاهنگارخانم (۱۸۹۹-۱۸۵۰) اونون ان‌یاخین مریدلریندن ایدیلر.

۱۹-اینجی‌عصرده شمالی‌آذربایجان شهرلری‌نین جانلانماسی، مدرسه ومکتب‌لرده فضولی‌دیوانی‌نین اوخونماسی‌غزل‌شعری‌نین یاییلماسینا یاردیم (کمك) اتدی. بوعصرین ایکینجی‌یاریسیندا گنجه، شکی، شوشا، شیروان، قوبا، باکی‌وتبریزده یوزلرجه‌گؤرکملی غزل شاعرلری یتیشدی. بونـدان باشقا دورون مختلف ادبی جریانینا منصوب اولان شاعرلرده غزل‌یازیردیلار. غزل شاعرلری‌نین ان‌مهم‌لریندن‌ساغری، قاسم‌ذاکر، مصطفی آقا ناصر، میرزا نبی غائبوف، میرزا نصراله دیده، نصراله بهار، سیدعظیم شیروانی، ناکام و داها بیر چوقلارینی صایابیلیریك .

ساغری- (۱۸۴۵-۱۷۹۰) قاراباغلی روحانی عائله‌سینه منسوبدور،آتاسی‌آخوند صادق و باشقا عالملردن درس‌آلمیش و ۴۰ ایل ملاخانادا معلم لیك اتمیشدیر. تورکجه و فارسجا یازیلمیش ایکی بؤیوك دیوانی واردیر. فضولی تاثیریله یازمیش. غزل‌لری‌نین دیلی ساده، بدیعی و پارلاقدیر:

ای شانه اوتان طره‌ی افشانینا دیمه
جانیم چیخار ، اول زلف پریشانینا دیمه
اتمه گونومو قاره منیم ، زلف ، حذر قیل
چین چین دؤکولوب مهر درخشانینا دیمه
ای سرمه حیا ائیله گونوم ایله‌مه تیره
چشم سیه نرگس فتانینا دیمه
ای زلف حیا قیل ، منی سن اتمه پریشان
هر دم دؤکولوب اول مه تابانینا دیمه

ملاقاسم ذاکر کچن عصرین بیرینجی‌یاریسیندا یاشامیش نخالی (گنجه) دیروغزل و مخمسلریله مشهور اولموشدور.

مصطفی‌آقا ناصرـ ذاکر و شیروانلی ملاقادر ناجی ایله معاصر دیر. نظامی‌دن «خسروشیرین» شعرینی تورکجه‌یه ترجمه اتمیه باشلامیش لکن وفات اتدیگیندن ترجمه یاریمچیلیق قالمیشدیر. کچ-ن عصرین اورتالاریندا قازاخدان میرزا نبی **غائبوف**، **اسکندر آقا شاعر**، شاماخیدان میرزا نصراله **دیده** کیمی اصیل‌کاراکترلی شاعرلر چیخمیشدیر.

میرزانبی غائبوف چار مأمور لارینا قارشی شعرلر، اسکندرآقا شاعر، خیام‌روحوندا شعرلرومنظوم حکایه‌لریازمیش، میرزا نصراله دیده ده تاجرلرین،آچ گؤزلوطمعکارروحانی نمالارین و پول پرستلرین علیهنه بیرسیرا، منظوم اثرلر یارادمیشدیر.

دیده منظوم پارچالاریندا، دنیا مالینا اویان تاجرلری تنقید ائده‌رك، اونلاری یوخسوللارا یاردیماچاغیریردی. پولونو دنیانین‌علیهنه‌چیخارکن‌خلقی پرهیزکار اولماغا دعوت ائدیردی:

بیر یوخو صورتیدیر واقعه‌ی کل جهان
بئله افسانه یری جای صفا ایله مه‌یین
اویمایین دولت دونیایه خطا معدنی دیر
بو خطا منبعینی باشابلا ایله مه‌یین

۱۹-اینجی عصرین ایکینجی یاریسیندا غزل شعری داها جانلی و سرعتلی انکشاف اتمیشدیر. بو دورده بهار،سیدعظیم شیروانی‌و ناکام‌کیمی مقتدر شاعرلر یئتیشمیش، ادبی محفللریارانیب، شاعرلرآراسیندا مشاعره، نظیره‌چیلیك، منظوم حکایه‌لر، فلسفی‌وعاشقانه غزل‌لر یازیلمیشدیر.

بودورده‌آذربایجان شاعرلری اساس‌اعتباریله‌ادبی مجلسلراطرافیناتوپلاشیردیلار.

۷۰-اینجی ایللرده قاراباغدا «مجلس انس» و «مجلس فراموشان»، شاماخی‌دا «بیت‌الصفا»، باکیده «مجمع‌الشعرا»کیمی شعر مجلسلری تشکیل ائدیلمیشدی.

مجلس انس خورشید بانو **ناتوانین** ابتکاری و میرزا رحیم **فنا**نین اشتراکیله قورولموشدی.

مجلس‌فراموشانین بانی‌سی میرمحسن **نواب** ایدی. شاماخیداکی‌بیت‌الصفامجلسینه سیدعظیم‌شیروانی، باکیداکی مجمع‌الشعرایامحمدآغا **جرمی** باشچیلیق ائدیردی . غزل شعری‌نین‌انکشافیندابوادبی مجلسلرین بؤیوك رولواولموشدور. بومجلسلرده فردوسی‌نین شاهنامه‌سی، نظامی‌نین خمسه‌سی، حافظین، نوائی‌نین و فضولی‌نین دیوانلاری مطالعه

ائدیله‌رك ادبی مباحثه‌لر و محاکمه‌لـر یورودولور، نظیره‌لر یـازماق ایچون شاعرلـر آراسیندا یاریش (مسابقه) اعلان اولونوردو. بعضاًده مجلسلر آراسیندا ادبی مناسبت و و مراجعه‌لر اولوردو.

بو دوره‌ده غزل شعری‌نین‌باشچیسی سیدعظیم شیروانی ایدی. اونون شهرتی‌یالنیز شاماخی‌دا قالمایيب بوتون آذربایجانـا یـاییلمیشدی، بیت‌الصفا یـا سید عظیم‌دن باشقا ملا آقا **بیخود** (۱۸۹۲-۱۸۳۰)، ملامحمود **ضولی**، غفار **راغب** (۱۸۹۲-۱۸۱۸)، آقابابا **ظهوری** (۱۸۹۲-۱۸۴۸)، علی‌اکبر **غافل** (۱۸۹۱-۱۸۱۸) ومحمد **صفا**کیمی شاعرلرده داخل ایدیلر.

باکی‌داکی‌مجمع‌الشعرا مجلسی بیت‌الصفا و خصوصیله سیدعظیم شیروانی‌تاثیریله قورولدی.

مجمع‌الشعرا یا محمدآقا **جرمی**، میرزا عبدالخالق **یوسف**، آقا داداش **ثریا** و **منیری**، علی عباس **مشتاق**، میرزا آقـا **دلخون**، ابـراهیم **زلالی**، وهاب **واهب**، **هزاره**، **مهدی**،محمد **مصور**، عبدالخالق **جنتی**، هادی **ثابت**، حسین‌بیک **وحدتی** و ابوالحسن **واقف**کیمی شاعرلر داخل‌ایدیلر.

باکی‌شاعرلریندن **جرمی** وعبدالخالق **یوسف** درین‌معنالی غزللریله‌دیگرلریندن سئچیلیردیلر، یوسف ایچون معاصرلریندن عبدالشاهین:

ای اولان مملکت نظم‌ده سلطان یوسف
وی غلام حبشین نثرده لقمان ، یوسف

مطلعیله باشلانان مدحیه‌سینده اونو شعر عالمی‌نین سلطانی آدلاندیریر.

میرزا عبدالخالق یوسف‌دن بیر قطعه و بیر تك بیت نمونه ایچون درج ائدیریك :

بزم ایچره شمع روی جانانه بیرطرفده — من بیرطرفده یانانم‌پروانه بیرطرفده
بیر یانداحسن لیلی بیر یاندآه مجنون — زنجیر بیرطرفـده دیوانـه بیرطرفده
مسجددەخلق‌یاتمیش‌واعظ‌نصیحت‌ائیله‌ر — افسرده بیرطرفده افسانـه بیرطرفده

یوسف‌جهانداگئت‌اوخوعشقین‌رساله‌سین — حل‌اولدوکل‌مسئله‌لر بورساله‌ده

محمد جرمی نی‌ده سیدعظیم شیروانی شعرین پیغمبری درجه‌سینه قالدیریر.

اگر محمد ائده ادعا نبوت شعر — اونون نبوتینه اولی منیم قائل،

بودورده قاراباغ مجلسلری‌داها بؤیوك نفوذا صاحب ایدیلر. بورادا هم‌شاعرچوخ ایدی، هم‌ده یارادیجیلق ایشی داها منتظم و متشکل قورولموشدو .

مجلس فراموشان‌دا شعردن باشقا نقاشی، موسیقی و علمی یارادیجیلیقلارلامشغول اولانلاروواردی.

مجلسه باشچیلیق ائدن میرمحسن نواب‌گؤزل رسملر چکدیگی کیمی موسیقی علمیندن‌ده خبردار ایدی موسیقیه دائر «وضوح الارقام» آدلی اثرینده باشقا، هیئت، تاریخ، ادبیات حقینده علمی اثرلری و درس‌کتابلاری واردیر. مجلس فراموشان خارجی اولکه‌لرله ده‌مناسبت‌ساخلاییردی، باکی‌دان **اکینجی**، کریمه‌دن **ترجمان**، استانبولدان **صباح** وهندوستاندان **حبل‌المتین** روزنامه‌لرینی‌آلیردی‌آلینان غزته‌ومجله‌لراوخونور، ادبی، علمی، سیاسی مسئله‌لر اطرافیندا تیزقین مباحثه‌لر آپاریلیردی.

مجلس انسه ناتوان خانم و فنا، مخفی، یوزباشیوف حسن، پیران،آگاه و داها بیر چوق شاعر داخل ایدیلر.

بودورشاعرلریندن بعضی‌لری فضولی یولونو ایزله مکله برابرنوائی‌یارادیجیلیغینا داها آرتیق میل‌گؤستریردیلر. عاصی، حسن، عبدالشاهین، یوسف ودلخون نوائی‌شعرینه پرستش ائدنلردن‌ایدیلر. البته خیام، حافظ، نظامی و خاقانی شعرینه‌ده علاقمند اولانلار واردی. شکی شاعرلری‌نین ان مقتدری اولان ناکام نظامی تاثیریله یازیردی.

میرزانصراله بهار و سیدعظیم‌شیروانی حافظ شعرینه داها آرتیق‌میل‌گؤستریردیلر.

میرزانصراله بهار (۱۸۸۳-۱۸۳۴) شاماخیدا تاجر عائله‌سینده دوغولموش وداها اول یازدیغیمیزکیمی‌گنج یاشدا ایراناکؤچموش و ناصرالدین شاهین سرایندا ملك‌الشعرا عنوانینی‌آلمیشدی.

عاصیـ عبدالله عاصی (۱۸۷۴-۱۸۴۰) مشهور قاسم‌بیگ ذاکرین نوه‌سیدیر. گنج یاشدا ایچگیه (مشروبا) آلوده‌اولان شاعرکئچیردیگی مأیوس حیات‌ایله‌علاقه‌دار اولاراق ئوزونه (عاصی) تخلصونو قبول اتمیش و نوائی و حافظ تاثیری‌آلتیندا یازدیغی غزل‌لریله بؤیوك شهرت‌قازانمیشدیر. شاماخی شاعرلری اونو سرآمد دوران، قبلهٔ‌عرفان آدلاندیریردیلار. سیدعظیم شیروانی اونون حقینده بوسؤزلری یازمیشدیر:

نه عاصی ، اول‌کی ، در عزتینده سیدزار
غلامی اولماق ایله صاحب اعتبار اولاجاق
نه عاصی ، اول‌کی ، خیالی ، ره محبتدن
کؤنول سراچه‌سینه شاه تاجدار اولاجاق
صفا ایله گله‌جك نظم و نثری شیروانه
گؤروب او نظم‌لری ضوئی شرمسار اولاجاق

عاصی‌نین «گؤزلر» ردیفلی غزلی حقیقتا یوکسك شعر نمونه سیدیر:

ائدر سحر ایله دائم بو خطا کانی قاراگؤزلر
کؤنول شهرینه یغما ترك ترکانی قاراگؤزلر

گنه سلطان هندوتك ، سپاه خطه حکم اتمیش
کی توتسون دور لعلینده بدخشانی قاراگوزلر

غزال چینه بنزتدیم بو جادونو خطا اتدیم
که اوندا کج نگاهین شیوه‌سی هانی قاراگوزلر

ناکام- (۱۹۰۵-۱۸۲۹) اسماعیل‌بیگ‌ناکام نوخادا صدرالدین‌بیگ‌عائله‌سیندندیر. تورکجه‌دن باشقا فارسجا و عربجه دیللرینی مکمل اؤیرنمیش و شرق مدنیتینی‌یاخشی‌بیلن بیرشاعردیر. **دیوان بدیع و خیالات پریشان، گنجینه ادب، لیلی و مجنون، فرهاد و شیرین، دؤرد افندی** و **لطیفه‌نامه** آدلی یددی اثر تألیف اتمیشدیر.

دیوان‌بدیع وخیالات‌پریشان غزل، ترجیع‌بند وترکیب بندلردن عبارتدیر. گنجینه‌ی ادب، لیلی و مجنون و فرهاد و شیرین اثرلری نظامی‌نین تأثیریله یازیلمیشدیر.

اوتوز بیر منظوم «مقال» دان عبارت اولان گنجینه‌ی ادب اثرینی نظامی‌یه نظیره اولاراق سؤزون (سخن) مدح و تعریفیله باشلامیشدیر. لطیفه‌نامه ساده نثرله یازیلمیش شیرین لطیفه و مضحکه‌لردن عبارتدیر.

حاجی سیدعظیم شیروانی- سیدعظیم شیروانی ۱۸۳۵ده شاماخیدا روحانی عائله‌سینده آنادان‌اولموشدور. آتاسی سیدمحمدشاماخی‌نین تانینمیش آداملاریندان‌ایدی. سید عظیم یدی یاشیندا یکن آتاسی وفات ائتدی، سید آناسیله بیرلیکده داغستاکؤچوب یاقسائی‌کندینده آتا باباسی‌ملاحسین‌ین‌یانیناگئتدیلر. ملاحسین نوه‌سینی روحانی‌لیگه‌حاضر لاماق ایچون اونا فارسجا، عربجه و الهیات ئویرتمیه چالیشدی. بوندان صونراسیدعظیم تحصیلینی درینلشدیرمك مقصدیله نجف، کربلا، شام، مصر و بیت‌المقدسه گئدی‌وشاماخیا دؤندوکدن صونرااصول جدیدایله مکتب‌آچاراق خصوصی درس وئرمکله‌مشغول‌اولدی. سیدعظیم شیروانی تدریس ایشی ایله یاناشی شاماخیدا **بیت‌الصفا** ادبی‌محفلینی‌تشکیل ائدیب بیخود، راغب، غافل، ضوئی، ظهوری و صفاکیمی شاعرلری بورایاتوپلامیش و اونلارا رهبرلیك اتمیشدیر. سیدعظیمین باشقا محفل‌لرین شاعرلری خصوصیله باکی‌شاعر لری ایچریسینده چوق نفوذ و حرمتی واردی. اوتزتزباکی‌یه‌گلیر و بورادا تشکیل‌ائدیلن شعر و ادب مجلسلرینده اشتراك ائدردی. سیدعظیم مولوی، سعدی، فضولی و جامی‌دن‌ترجمه‌لر ائدیر بعضاًده اونلارا نظیره‌لر یازیردی. اؤزنون سؤیله‌دیگی غزللرده حافظ و فضولی یولونو ایزله میشدیر؛ او فضولی‌دن صونرا آذربایجانین ان‌گؤرکملی غزل شاعری‌دیر.

شاعرین شوخ‌ونیك‌بین دنیاگؤروشونو افاده ائدن غزللریله برابر زمان وحیات‌دان شکایت ائدن غزللری‌ده واردیر. بئله غزللرینده هجران غمی‌نی، فلك ستمی‌نی، طعنه‌ی

رقیبی‌ودرد دل بیماری افاده ائدیر:

من بیلمه‌رم که هانسی غمی ایله‌یم بیان
یوخـدور شمـاره‌سی الـم بی‌شمـاریمین .
هجران غمی، فلك ستمی، طعنه‌ی رقیب
کسمیش قـراریمی بـو دل بی‌قـراریمین .

غزللرینده فضولـی کیمی سوگی‌دن وگؤزللردن گلن جور و جفانی و بلانی ئوزو ایچون بؤیوك بیر سعادت بیلمیشدیر.

جسم‌دن جان آلماغا گر اولسا فرمانین سنین
جانا منت‌دیر اولام ای دوست قربانین سنین.
گر توکر سن ای خلیلیم قانیمی غم اتمه رهم
غم بودورکیم، گر باتا آل قانا دامانین سنین.

فضولی تاثیریله یازدیغی بیر نئچه‌کدرلی فلسفی غزللری مستثنا سیدین غزللرینده عمومیتله نیکبین، کاماچاتمیش نشئه‌لی بیر روحون افاده‌سی گؤرونور. اونون غزللری‌نین چوخو اونـون شخصی حیاتی ایلـه علاقه داردیـر. بو غزللرده بعضاً یـاخین دوست و یولداشلارینا ئوز صمیمیت و محبتینی، بزم مجلسلرینده راست‌گلدیگی گؤزللری، شرابی و ذوق و صفانی ترنم اتمیشدیر:

دونن گجه منه هم بزم بیر سمنبر ایدی
مه جمالی ایلـه گؤزللریم منور ایدی .
باشیمدا نشئه‌ی می ، خاطریمده ذوق و صفا
بیر الده طره‌ی دلبر بیر الده ساغر ایدی .
گئجه او حور جمالی ایله روز تك روشن
یریم بهشت برین بادەم آب کوثر ایدی .

شاعربعضی غزللرینی کلاسیك شعر اسلوبوندان فرقلی اولاراق، ساده وآچیق‌دیلده خلق شعرینه یاقین بیر طرزده یازمیشدیر.

دولانیم باشینا ای نازلیجا یاریم بری باخ
عشوه‌لی غمزه‌لی چم‌خملی نگاریم بری باخ.
عشوه آغـاز قیلیب صبریمی تاراج اتمه
گتدی دلدن داحی آرام و قراریم بری باخ.

سیدبعضی غزللرینده حافظ کیمی مجاز، تشبیه و استعاره‌لرایشلتمیشدیر و بویوزدن (سبب‌دن)بعضی کیمسه‌لر اونو آته‌ئیت سانماق ایسته میشلردیر:

زاهد چاغیرما کعبه‌یه میخانه‌دن منی
یوز کعبه‌دن صفالیدی میخانه‌نین بیری
مین حج‌دن شرافتی افزون اولور اگر
شمعه دولانوبان یانا پروانین بیری
یا جنتی وئرللـه بیزه یا جهنمی
سید مقامیمیزدی بو ویرانه‌نین بیری .

بورادا طواف کعبه‌ایله پروانه‌نین شمع اطرافینا دولانماسینی مقایسه‌ائدرکن معشوق و معبود یولوندا فنا اولماغی مقصد بیلدیگینی افاده اتمك ایسته‌یبر.

سید عظیمین غزللری همیشه خلق طرفیندن سویله سویله اوخونموش واونلارا بیر چوق نظیره‌لر یازیلمیشدیر.

غزل‌دن باشقا کلاسیك شعرین قصیده، مخمس، رباعی کیمی بوتون ادبی نوعلرینده بدیعی اثرلر یاراتمیشدیر. شیروان گوزللرینه یازدیغی مخمسی مجاز، تشبیه و استعاره‌لر و شاعرانه تصویرلرله دولودور.

شهر شیروانین عجب دلبر دلجولاری‌وار
گلبدن غنچه دهن ساده و مهرولاری‌وار .
بو خطا ملکو دور هر یاندا چوخ آهولری‌وار
یوز لب شهد و شکر زلف سمن بولاری‌وار.
یوز قد سرو و سهی گؤزلری جادولاری‌وار.

موسیقی حقینده یازدیغی مخمس‌ده مغنی دمینی دم عیسایه برابر صاییر و خلقی موسیقدن حظ آلماغا و استفاده اتمه‌یه چاغیریر:

توت برابر دم عیسایه مغنی دمینی
قیلیب احیا اؤزونو سیر ایله روح عالمینی
زیر غم اولما اشیث نغمه‌ی زیر و بمینی
چکمه عاقل سن اگر دهر مخالف غمینی
شوره گل نغمه ایله چك غم دنیایه حصار

سیدعظیمین پارلاق قصیده‌لریندن بیری‌ده عبداله عاصی‌یه یازدیغی «اولاجاق» ردیفلی قصیده‌سیدیر. بوقصیده‌ده بیت‌الصفا شاعرلریندن قیساوییغجام بیرتعریف‌وتُرمیش‌وقاراباغ شاعرلریندن عاصی‌یه صمیمی مناسبتینی بیلدیرمیشدیر.

سیدعظیمین بدیعی اثرلری‌آراسیندا **منظوم مکتوبلاری**دا بؤیوك بیر یرتوتور. دوستلارینا گؤندردیگی مکتوبلارین چوغونو شعرله یازیردی. بو مکتوبلاردا قاباقجیل

فکرلری تلقین ائدیر ، اونلاری شعر یازماغا تشویق ائدیردی؛ بعضاًده شعر لرینده‌کی نقصانلارینی دوز لده‌رك اونلاری‌گؤزل و دریـن معنالی یازماغاچاغیریـردی. قاصره، عاصی‌یه و نورسه یازدیغی منظوم مکتوبلاری بو قبیلدندیر.

گلستان وبوستان سعدی‌دن ترجمه ائتدیگی و یا سعدی سبکینده یازدیغی **منظوم حکایه‌لری** معاصرلـرینده چوق تـاثیر بـوراخمیشدیر. بو حکایه‌لرده ریـاکار و یـالتاق عابدلر، آخماق تاجر و قاضی‌لر، اخلاقی دوشگون روحانی نمالار و ظالم حاکملرتصویر اولونموشدور.

سیدعظیم شیروانی اجتماعـی و مدنی حـادثه‌لردن متاثر اولان بیر شاعر ایدی. ۱۸۷۵ده‌باکی‌دا نشره‌باشلایان اکینجی روزنامه‌سی‌اونون معاصرمسئله‌لره یاخینلاشماسینا و ساتیرایاکئچمه‌سینی سرعتلندیرمگه یاردیم اتمیشدیر. شاماخی دولت مکتبینده معلملیك ائدن شاعر تدریس و تعلیمین ینی اصول‌لاریله تانیش اولدوقدان صونرا، ئوزو خصوصی بیر مکتب آچدی. بو زمان سعدی وکیریلوف‌دان ترجمه اتـدیگی‌کیمی ئوزوده بیر سیرا نصیحت‌آمیز شعرلر یازیردی و بو شعرلریله خلقی علمه و فرهنگه دوغرو چاغیریردی. وطن‌گنجلرینی معاصر اوروپا علملرینی ئویرنمیه، معیشت ایچون صنعت و زراعت‌کسب اتمیه چاغیریردی:

دئمه بو کافر او مسلماندیر　　هرکیمین علمی‌وار او انساندیر!

حسن‌بیگ زردابی‌یه‌گؤندردیگی «قافقازمسلمانلارینا خطاب» شعرینده بیله خطاب ائدیردی:

بـاب علم اولماییب بیزه مسدود　　کسب‌ائدن یوخدورآنی لیك نه سود
بوندان اقدم اگر چـه‌کسب علوم　　مشکل ایـدی ولیك ، ای مخدوم
ایندی ایشلـر چیخبدی آسانـه　　رسـم دنیـا دوشـوبـدی سامـانـه
تـاپیپ اوضـاع مـاسوی تغییر　　گؤیه چیخماغا خلق ائدیب تدبیر
پاراخود[1] اولدی کشتی یلکان[2]　　ئوزگه سامانه دوشدی خلق جهان
لیك بیز بیلمیریك گؤز آچماقی　　کهنـه ایشلـرده قـالمیشیق بـاقی
بابا میزدان نه گؤرموشوك اول　　داخی اونـدان سوایه اولماز عمل

ساتیریك‌شعرلری‌نین‌بیرقسمیندا اجتماعی‌قورولوشوتنقیدائدیب چارماموزلاری‌نین رشوتخورلوغو و ئوز باشینا لیغینی افشاء ائدیر:

نه پریستاو[3] نه کمك‌چی نه کـوارتال[4]نه قازاق
هامیسی قوردکیمی سویماقلیغا خلقی‌کی‌قوچاق

۱- موتورلی‌گمی.　۲- یلکنلی‌گمی.　۳- رئیس.　۴- محله‌مختاری- کدخدا.

مصلحت‌چین ائله‌ییبلر نئچه اشخاصی قاچاق

نئچه کس وارکی ناحقدان اولونوبدو دوستاق

کیمی ئولدوردو گؤرهك هانسی سینیب قان ایله‌دی

سیدعظیم تعلیم‌وتربیه مسئله‌لرینه حصر اولونموش منظوم حکایه‌لرینده‌ساتیریك اصولوندان استفاده اتمیشدیر. شاعر بعضی تمثیل‌لری‌نین مضمونونو سعدی‌دن و باشقا فارس و روس یازیچیلاریندان اقتباس اتمیش و ساتیریك تمثیل‌لرینده پداقوژی فکرلرینی بیان اتمیشدیر. روس دیلینی اؤیره‌ندن صونرا روس ادبیاتینا ماراقلانمیش و پوشکین‌دن بیر نئچه منظومه فارس دیلینه ترجمه اتمیشدیر.

سیدعظیم شیروانی ادبیات تاریخیمیزده آخوندزاده‌دن صونرا استعدادلی لیریك، گؤرکملی بیر معارفچی ساتیریك شاعری‌کیمی یوکسلمیشدیر. اونون قدرتلی و زنگین یارادیجیلیغی م. ع. صابرکیمی داهی بیر شاعرین یتیشمه‌سینده بؤیوك رول اوینامیشدیر،

سیدعظیم شیروانی ۱۸۸۸ ده شاماخی‌دا وفات اتمیش و شاه‌خندان (شاخاندان) قبرستانیندا دفن ائدیلمیشدیر.

خورشید بانو ناتوانـ (۱۸۹۷-۱۸۳۷) بو عصر ادبیاتی‌نین اوچ گروپ اطرافیندا تمرکز ائتدیگینی قید اتمك لازیمدیر. بونلاردان بیری محلی‌کلاسیزمی دوام ائتدیره‌ن قاسم‌بیگ ذاکر ایله محمدبیگ عاشق اطرافیندا قرار توتور. ایکینجی گروپا میرزا فتحعلی آخوندزاده‌نین غربی فکرلری و نشر جیلیگی‌له توسعه امکانی تاپان جریان طرفدارلاری‌داخل‌ایدی. اوچونجو گروپ مجلس‌انس‌شاعرلریندن تشکل‌ائدیب‌غزلجیلیگی ولیریزمی‌اینجلتمگه (ظریف‌لشدیرمك) چالیشانلاردیر، بوصون‌گروبون نماینده‌سی‌ناتوان خانم دیر. سیدعظیم شیروانی و مسلکداشلاری ایسه بو جریانلار آراسیندا قالماقلابرابر خصوصی بیر عصیانچیلیق ایله‌کهنه زنجیرلری قیرماق فکرینده ایدی. ناتوانین نفوذی دیگر ایکی جریان طرفدارلاریندان قات‌قات قوتلی ایدی.

ناتوان خانم قاراباغین صون‌خانی مهدیقلی‌خانین قیزی و ابراهیم خلیل‌خانین نوه‌سی‌دیر. بوناگؤره‌ده هر یرده **خان قیزی**لقبیله تانینمیشدیر. آناسی بدرجهان بگم‌ده گنجه‌خانی جوادخانین‌نوه‌سیدیر. ناتوان۱۲۵۳ = ۱۸۳۷ده‌شوشاشهرینده‌دوغولموشدور. دوغولدوغو زمان قاراباغین صون درجه فلاکتلی زمانی اولموشدور چونکه ابراهیم خلیل‌خان بوتون عائله و خدمه‌سیله مایورلیسانوویچ طرفیندن ئولدورو لندن صونرا قاراباغدا آردی‌آراسی‌کسیلمه‌ین قیرقین، مهاجرت واقع اولموشدور. اوزمانلارحیاتدا پریشانلیق اولدوغوکیمی ادبیاتدادا بیر سؤنوکلیق ظاهر اولموشدی. بو اوضاع حساس شاعره‌نین روحوندا درین تاثیر قویوب اونون دردآشنا و حزنلی بیر غزلسرا اولماغینا

یاردیم ائتدی. شخصی حیاتیندا داگوردوگوناکاملیق‌واوغلونون ثولوموبوحالت‌روحیه‌نی داها شدتلندیردی.

ناتوان سرایـا منسوب اولان عالملردن درس‌آلمیشدیر. زیـرك و عقللی بیر قادین اولـوپ تورکجه، فارسجا و عربجه‌نی ثوگـرنمیش و عمرونـون چوغونی مطـالعه ایله کچیرمیشدیر.

ناتوان خانم داغستان نجباسیندان خـاسای‌خانی‌یله اولنمیش و اوندان بیر اوغلو (مهدیقلی وفا) و بیرده قیزی (خان‌بیکه) اولموش، لکن بو اؤلنمه قافقاز عموم والیسی مارشال وورونسوف‌ون اصراریله و سیاسی سببلـردن اؤتورو اولموشدور. ناتوان خانم بیر مـدت صونرا خاسای خـاندان بوشانمیش و ۱۸۶۹ ده شوشادا آقـا سیدحسینی ایله اولنمیشدیر. ایکینجی ارینده بش اوشاغی اولموش‌دیر.

۱۸۷۲ ده **میرزا رحیم فنا**نین اشترالیکـه **مجلس انس** آدلـی ادبـی محفلینی تورموش و داهـا صونرا میرمحسن **نوابین** توردوغو **مجلس فراموشانین** تشکیلینه یاردیم اتمیشدیر. مجلس انسه مـادی یاردیم گوسترپر و مجلس عضولـرینی شعر یازماغا تشویق ائدیردی.

ناتوان خانم یوخسوللارا کمك ائدن، خلقین قایغی‌سینا قالان، الی‌آچیق وخیرخواه بیر قادین ایدی. قاراباغین‌آبادلیغینا چالیشاراق یوللاری وکؤرپولری تعمیر ائتدیردی و ۱۸۷۲ ده‌آلتی کیلومترلیق بیرمسافه‌دن شوشا قلعه‌سینه‌صوکمری چکدیردی. بوصوکمری حال حاضردا خان قیزی بواغیلا مشهوردور.

۱۸۸۵ ده ۱۷ یاشیندا اوغلو میرعباسین سل مرضیدن ثولمه‌سی شاعره‌یه‌آغیرتاثیر اتدی. بیر اوغلونون ثولومو و دیگر اوغلونون (مهدیقلی‌خـان) اوزاقلاردا یاشاماسی، بوآرادا مالکانه‌لری‌نین‌ده الیندن چیخماسی نـاتوانی حیاتدان ناراضی و ناامیدی ائتدی. بوحـادثه‌لر ناتوانین شعرلـرینده ایز بوراخدیغی‌کیمی غزللرینده‌ده منعکس اولموشدور. اونون‌ایچون‌گؤزیاشلاری،حسرت، دعا، وصال‌آرزوسو،هجران‌غمی،امیدسیزلیق وشکایت ناتوانین شعرلرینی روحونو تشکیل ائدیر. بوخصوصیتلر ایله ناتوان آذرنایجان ادبیاتی تاریخینده حسی رومانتیك شعرین‌گؤرکملی نماینده‌سی‌کیمی تانینر.

ناتوان خانم دیگرشهرلرده‌کی ادبی محفللریله‌ده شعر ومشاعره‌مناسبتلری‌قورموش و معاصر شاعرلری اونون شعرلرینه نظیره‌لـر یازمیشلار. بیر چوق شاعرلر یازدیقلاری شعرلـری تائید ایچون اوناگؤنده‌ریردیلر. اوزمانین ان بؤیوك غـزل شاعری سیدعظیم شیروانی و دیگـر گؤرکملی شاعـرلر (فنا، نـاکام، نواب، صادق پیران، وفـا، بیخود، خیالی و عاصی و سایره) اونـون شعرلرینه نظیره‌لر یـازمیشلار. شاعـره اوشاقلاریله‌ده

شعر ایله یازیشاردی، ایندی نمونه ایچون بیر نچه غزل و غزللرینه یازیلان نظیره‌لردن درج ائدیریك:

ئولورم ردیفلی غزلی اوغلو مهدیقلیخان وفادن آیری دوشدوگونده‌یازمیشدیر:

واریمدی سینه‌ده درد و غم نهان ، ئولورم
فدا اولوم سنه گل ایله امتحان ئولورم

فراقدان گئجه‌لر یاتمارام صاباحه کیمی
خیال زلفونه باغلی گئدیبدی جان ئولورم

باهار حسنون آرا گؤرنئجه خزانم من
باهار لاله‌سی تك باغریم اولدوقان ئولورم

ورق ورق دل و جان هجرین ایچره اودلاندی
مثال چئنجه[1]ای صد پاره اولدوجان ئولورم

او خاك پاکینی من آشیانه اتمیشدیم
وطندن آیری دوشوب ایندی لامکان ئولورم

فدا او قامتینه کیم قضانه‌خوش چکمیش
قدر بوکوب بلیمی ایله‌یوب کمان ئولورم

فراقدان توکنوب[2] تاب و طاقیم بالله
وصاله یتمه‌زالیم زارونا توان ئولورم

غزللری‌نین چوغوندا فضولی‌کیمی «دهردون» ون وفاسیزلیغیندان شکایت ائدیر :

زمانه صالدی عجب محنت و ملاله منی
او ماهروده‌ن ایراق وئردی غم زواله منی

توکندی تاب و توان ای خدای لم‌یزلی
یا تز بو جانیمی آل یا یتیر وصاله منی

نه یاخشی‌گونلر ایدی‌کیم سنینله مونس ایدیم
زمانه ایندی ائدیب سینه داغلی لاله منی

وصاله یتمه‌یی‌بن زار و ناتوان قالدیم
ائدیب فلك نیه حسرت او مه جماله منی.

«اولایدی» ردیفلی غزلینده حیاتین معنی‌سیز لیغینی دوشونه‌رك، آللها، نه ایچون بو عالمی و منی یارادیب‌دا «هجرآتشینه اودلاندیردی» دییه شکایت ائدیر.

---

۱ ـ پارچاپارچا اولموش‌ات‌کابی (اوریژینال‌نسخه‌ده‌کنجه‌یازیلمیش‌لکن‌چئنجه‌دوغرودور)
۲ـ تمام اولوب

نه بن اولایدیم الهی نه ده بو عالم اولایدی
نه ده بو عـالم‌آرا دل مقید غـم اولایدی
نه هجر آتشینه اودلاشوب یـانیدی دلیم‌کیم
نه‌عشقین ایچره‌گؤنول بویله شادوخرم اولایدی
نه‌سرو قددین اولایدی نه‌حسرتیله گؤزیم‌کور
نـه روزگار فـراقینده قـامتیم خم اولایدی
نه بحر اولایدی نه‌عمان نه‌بیله‌گؤزیاشی جاری
نه‌گل یوزونده الهی بو نوع شبنم اولایدی
نه گل اولایدی نه گلزار گلشنین داحی‌سیری
نه خـار محنتی بلبل سنینله محکم اولایدی
نه جاه اولایدی نه زندان نه کاروان‌گذری
نه یوسفی بو بلاده گؤرن بیر آدم اولایدی
نه بـزم اولایدی نه بـازار یـوسف احوالی
نه رهگـذرده زلیخا غمیلـه همـدم اولایدی
نه آه اولایدی نه افسوس نه پاره‌پاره‌کؤنول
نه نـاتوانین الهی حـواسی در هم اولایدی

شعرلرینده‌عروض وزنی‌نین ان اویناق وآهنگداربحرلریندن استفاده ائتدیگی‌کیمی، ان پارلاق و سچیلمیش قـافیه‌لر ایشلنمیشدیر. بیر ایکـی شعری مستثنا ائدیلیرسه بوتون شعرلری ردیف‌ایله یازیلمیشدیر. شعرلرینده **تکریو** (نه من اولایدیم غزلی‌کیمی)، **قوشا قافیه‌لر** (بیلن بو دردیمی یوخدور، بو حالتده بوحالتده‌قویوبدور انتظاریندا نئچین‌گلمز نئچین‌گلمز) اوستالیقلاایشله دیلمیشدیر.

بیلن بو دردیمی یوخدور بو حالتده بو حالتده
دوتوبدور کؤنلومی محنت بو فرقتده بو فرقتده
نیچون احوالیمی بیلمه‌ز او مـاه مهربان یارب
نه‌دن هیچ دادیمـه یتمه‌ز بو مدتده بو مدتده
گیدوبدو طاقتیم دیزدن توکنمیش نورهم گؤزدن
نیچون الفت کسوب بیزدن بو غربتده بو غربتده
خیالیم یارایله گتمیش دلیم هجر ایله اودلانمینش
جسد هم نـاتوان قـالمیش بو ذلتده بو ذلتده

۱- پارچا پارچا ائدیلمیش ات‌کبابی.

ناتوانین غزللرینده فضولی‌ده اولدوغوکیمی فکر وحدتی وبیتلری‌آراسیندا منطقی و فکری رابطه محافظه ائدیلمیشدیر.

قویوبدور انتظارینده نیچون گلمه‌ز نیچون گلمه‌ز
همیشه آه زارینده نیچون گلمه‌ز نیچون گلمه‌ز

اوزولدوم کاروانیمدان ال اوزدوم خانمانیمدان
فلك اینجیر فغانیمدان نیچون گلمه‌ز نیچون گلمه‌ز

گئدوبدیر قافله سالار اولوبدیر گؤزلریم خونبار
نه‌بیریار ونه‌بیر غمخوار نیچون‌گلمه‌ز نیچون‌گلمه‌ز

گؤنولده آه زاریم‌وار نه صبر و نه قراریم‌وار
دئمه‌ز بیر دلفکاریم‌وار نیچون‌گلمه‌ز نیچون‌گلمه‌ز

او زلف نرگس مسته کؤنول چوقداندی پابسته
بنی‌هجران ائدوب خسته نیچون‌گلمه‌ز نیچون‌گلمه‌ز

سرکویون گزر کؤنلوم گل رویون سه‌ور کؤنلوم
وصالین‌چوخ‌دیله‌رکؤنلوم نیچون‌گلمه‌زنیچون‌گلمه‌ز

آلوبدور جانیمی هجران اولوبدورگؤزلریم‌گریان
او مهوش نازنین جانان نیچون گلمه‌ز نیچون‌گلمه‌ز

بنـه هجـران مشقتدیـر فـراقین درد محنتدیـر
نگاریم خیلی مدتدیر نیچون گلمه‌ز نیچون‌گلمه‌ز

عزیزیم گؤزیاشیم قاندیر ایشیم فریاد و افغاندیر
او یاریم هاردا مهماندیر نیچون‌گلمه‌ز نیچون‌گلمه‌ز

یانـاجانیم فراغیندان دوتار کؤنلوم سراغیندان
که چیقسین یاراطاقیندان نیچون‌گلمه‌زنیچون‌گلمه‌ز

الیمده اختیاریم یوق گئدیب صبر و قراریم یوق
یانیمدا گلعذاریم یوق نیچون‌گلمه‌ز نیچون‌گلمه‌ز

صبا اول مـه‌لقا دلبر آلوبدیـر جـانیمی یکسر
کؤنول‌آنجاق‌اونی‌ایسته‌ر نیچون‌گلمه‌زنیچون‌گلمه‌ز

یتوبدیر عرش اوزه دادیم دوتوب دنیانی فریادیم
بنیم اول سرو آزادیم نیچون گلمه‌ز نیچون گلمه‌ز

قالوبدیر **ناتوان** نالان گئجه گوندوز اولار گریان
اونون‌یوق دردینه‌درمان نیچون‌گلمه‌ز نیچون‌گلمه‌ز

ناتوانین قوشا قافیه‌لی بوغزلینی اوخویاندا فضولی‌نی خاطرلاماماق ممکن‌دگیل. اوغلو میرعباسین اؤلومو ناتوان خانمی بوسبوتون پریشان اتمیش، مدتلر آغلاماقدان باشقا ایشی اولمامیشدیر. اوغلونون فراقیندا بیرچوق غملی غزللریازمیش‌دیر اونون بومصیبتینه بوتون شاعرلر اشتراك اتمیشلر و غزللرینه نظیره‌لر یازمیشلاردیر.

هجرون ائدیبدی کؤنلومی بر باد آغلارام
چوقلار دوتار بو حالیمه ایراد آغلارام
کؤنلوم ائوی خراب‌تر اولدی فراقدن
وصلین بو ملکی اتمه‌دی آباد آغلارام
دام فراقده که چوق الحاح و لابه‌لر
ائتدیم نه سود اتمه‌دی آزاد آغلارام
چکدیکجه جور هجرینی کؤنلوم فرح تاپار
شادم بو امره بس نیه ناشاد آغلارام
کوبینده محرم ائتدی رقیبی صفا ایله
قهر ایله اتمه‌دی بنی هم یاد آغلارام
هجرینده خوشدور آغلاماق آه و فغان ایله
سس وئرمه‌سه بو نالهٔ فریاد آغلارام
چون **ناتوان** زار ضعیفم فراقدن
بو گونده یاراتمه‌سه امداد آغلارام

میرزا رحیم **فنا** و باشقالاری‌دا هم نظیره هم ده ناتوانین دردینه شریك اولاراق شعر یازمیشلار:

هجرین ایدوبدی کؤنلوم اوین غارت آغلارام
بو آغلاماق اولوبدی بنه عادت آغلارام
صحبت مجالی اولمادی بیر دم سنینله حیف
هر دم ائدوب خیالین ایله صحبت آغلارام
رویون فراقی دیر سبب گریه‌ی **فنا**
دیدارینا قویوبدی فلك حسرت آغلارام

بورادا ناتوانین غزللرینه یازیلان نظیره‌لردن نمونه ایچون بیره‌ر مطلع‌درج‌اتمکله اکتفا ائدیریك:

دوشدوکجه یادیمی او سهی قامت آغلارام
ای مه قیامته کیمی هر ساعت آغلارام
سیدعظیم (سید)

نوٰلوردی بزمده یارب منیمده یاریم اولایدی
آلوب پیاله اله می‌کساریم اولایدی.
سیدعظیم (سید)

دلبـرا درد دلیمدن بیلـه عنـوان ائتدیـم
که غم هجرده دل ملکینی ویران ائتدیم
ناتوان

شب هجـران اوقدر نـاله و افغـان ائتدیم
تـا که چشم فلکی حـالیمه گریـان ائتدیم
سیدعظیم (سید)

صون اولاراق ناتوانین فارسجا غزللریندن‌بیر نئجه بیت درج ائدیریك:

گذشت موسم گـل رفت نوبهار افسوس
بماند بلبل بیچاره خوار و زار افسوس.
شکفته بود گلی در ریـاض عز و شرف
ربـود نـاگه گـلچین روزگـار افسوس.
گلی که رشك گل گلستان رضوان بود
بزیر خـاك گرفته کنون قـرار افسوس.

ناتوان خانم عصری‌نین ان نفوذلی شاعـری اولماقلایـاناشی موسیقی عـاشقی و انده‌گرلی‌نقاشی اولموشدیر. ناتوان ۱۸۹۷ده شوشادا وفات اتمیش واونون‌اؤلومو‌ندن صونرا قاراباغ شعراسی‌باش‌سیز و آواره قالدیغی‌کیمی‌قاراباغین معارفی‌ده اونونلاسؤنوب گتمیشدیر.

۱۹ـاینجی عصرین ایکینجی یاریسیندا مطبوعات: اکینجی‌گازتی‌ـ ۱۸۳۲ده تفلیسده **تاتارسکیه و دوموستی** آدیله ایلك دفعه تورکجه بیر ورقـه نشر اولونماغا باشلادی. بو روزنامه یالنیزحکومتین وئرگی (مالیات) وسایرحقینده قانون و امرلری یرلی خلقه چاتدیرمـاق مقصدیله چـاپ اولوردی و بیر نئچه صایی چیخدیقدان صونرا داباغلانمیشدی.

۱۸۷۵ده حسن‌بیگ‌ملکزاده‌زردابی‌نین(۱۹۰۷-۱۸۳۷) تشبثویله(اقدام)**اکینجی** آدلی‌گازتین بیرینجی صایی‌سی نشر الوندو و بونونلادا آذربایجان مطبوعاتی‌نین اساسی قویولدو (۲۲ سپتامبر۱۸۷۵) حسن‌بیگ ۱۸۳۷ده‌زرداب‌کندینده آنادان اولموش و اورتا تحصیلینی تفلیس‌ده‌آلدیقدان صونرامسکودا دارالفنونون‌طبیعیات فاکولته‌سینده‌اوخوموش و ۱۸۵۵ ده مأذون (لیسانس) اولموشدور.

حسن‌بیگ باکی‌دا اکینجی روزنامه‌سینده و داها صونرالار **حیات** و **ارشاد** روزنامه‌لرینده معارفچی مقاله‌لر یازمیش و حفظ‌الصحة و سایره‌به عائد علمی کتابلار چیقارمیشدیر.
اکینجی روزنامه‌سی آیدا ایکی دفعه نشراولونوردو و۱۸۷۷ نین صون آیلارنیا قدر جمعاً ۵۶ صایی نشراولموشدیر.
بوروزنامه **داخلیه، اکین و زراعت‌خبرلری ،مکتوبات ،علمی خبرلر و تازا خبرلر** باشلیقلاری آلتیندا بش اساس قسمته آیریلیردی. علمی وزراعت خبرلری گازتین اساس حصه‌سی ایدی و بوراداکند اقتصادی ایشلرینی‌ینی اصولدا قورماق ایچون علمی مقاله‌لر یازیلیر و یول گوسته‌ریلیردی، بو مقاله‌لرین چوخو زردابی طرفیندن یازیلیردی. اکینجی شهر دستی صنایعنی تنقید ائدیر و آذربایجان شهرلرینده کارخانالار قورولماسینا چالیشیردی.

روزنامه‌نین مکتوبات قسمنده مختلف‌یرلردن گلن مکتوبلار درج اولونوردی. بوقسمتده **نجف‌بیگ‌وزیرلی، عسگربیگ‌آدی‌گوزه‌ل**و گنجه‌دن **محمدصادق گنجوی** (احسن القواعد)ین دربنددن **حیدری**نین و شاماخیدان سیدعظیم‌شیروانی‌نین مقاله‌لری درج اولونوردو. اکینجی‌نین اساس مفکوره‌سی (ایدئولوژی) نئودال و سنتی آذربایجانی‌ینی‌انکشاف (تکامل) یولونا چکمك‌ایدی بوناگوره‌ده علمی مقاله‌لرایله‌یاناشی جهالت، موهومات و ناناتیزمه قارشی چیخاراق کهنه قاعده‌لرین ینی قاعده‌لر له عوض ایدیلمه‌سینی‌تبلیغ ائدیردی. اکینجی یازیچیلاری خلق‌کوتله‌لرینی «تقاضای‌زمانه‌یه‌موافق» تربیه اتمیه سعی ائدیردیلر. نجف‌بیگ وزیرلی‌ده زردابی‌کیمی‌کهنه شعرین علیهنه چیخاراق، شاعرلری‌معاصرحیاتدان یازماغا، خلقی جهالت‌وغفلت یوخوسوندان‌آییلتماغا و معاصر روحدا تربیه اتمیه چاغیریردی.

اکینجی روزنامه‌سی دموکراتیك، آزادلیق فکرلری تبلیغ ائدیردی. شرقین گری لیگینی (دالی قالماسینی) بو ئولکه‌لرده آزادلیغین‌اولماماسیندا وکهنه قاعده‌لرین هله‌ده حکم سورمه‌سینده‌گؤروردی. اکینجی گازتی آذربایجان اجتماعی فکر انکشافیندا بؤیوك رول اوینامیشدیر. شدتلی سانسور، یرسیز هجوملار، مشتری‌لرین ناراضیلیغی، مادی‌ضرر و سایره روزنامه‌نشرینی چتینله‌شدیردی. بوتون بو مشکلاتا باخمیاراق حسن‌بیگ‌زردابی گازتین نشرینه‌دوام اتدی لکن ۱۸۷۷ده حکومت امریله روزنامه باغلانیب حسن‌بیگ‌ده مرکزدن اوزاقلاشدیریلدی.

نمایشنامه و تئاتر (دراماتورقیا)ین انکشافی.

آذربایجاندا غربی شکلده تآترین ونمایشنامه یازماغین بناسی م.ف.آخوندزاده‌نین آلتی‌کمدیاسیله قویولدی. لکن بوبی‌یس‌لریرلی آرتیستلرین یتیشمه‌دیگی‌ایچون‌آذربایجان

دان قاباخ روسیه و اوروپادا اویناندی. مثلا «حکایت مسیو ژوردان ودرویش‌مستعلیشاه جادوکن مشهور» کمدیاسی‌نین روسجاسی ۱۸۵۱ ده پطرزبورگ‌دا اویناندی. ۱۸۵۲ ده حکایت «خرس قولدورباسان» کمدیاسی‌د تفلیس‌تآتریندا روس‌دیلینده‌اویناندی. بوخصوصدا اوزمانکی تفلیس مطبوعاتیندا بئله یازیلمیشدی:

« جمعه آخشامی یانووارین ۳۱ نده ادبیات و تآتر عالمینده بوزمانادەك مثلی گؤرولمه‌میش بیر احوالات اولاجاقدیر. اوگون بیرینجی دفعه اولاراق صحنه‌ده ترك عادتلرینی، ترك پالتارینی، ترك‌چادرالارینی وترك حیاتینی گؤره‌جه‌یك. ان‌مهم‌بودورکه ایلك دفعه‌آفیشا (اعلان)لاردا قدرتلی بیر ترك یازیچیسی م. ف. آخوندزاده‌نین آدی گؤرولەجگدیر.»[1]

بو دورده حسن‌بیگ زردابی و نجف‌بیگ وزیروف ملی تآترین یارادیلماسیله‌جدی شکلده مشغول اولوب، بالاخره ۱۸۷۳ده باکی‌دا اورتا مکتب شاگردلری‌نین کمکیله م. ف. آخوندوفون «سرگذشت وزیرخان لنگران» کمدیاسینی ایلك دفعه اولاراق ترك دیلینده اویناماغا موفق اولدولار. آذربایجان تآتری‌نین اصل‌تاریخی‌ده بوزمانداناشلار. م. ف. آخوندزاده‌نین پی‌یسلری آذربایجان صحنه‌لرینده اویناندیقجا تاماشاچیلارا درین تاثیر ائدیر. ادبیات مراقلیلارینی (علاقمند) تآتر اثرلری یازماغا تشویق‌ائدیردی. نجف بیگ‌وزیروف (۱۹۲۶-۱۸۵۴)، عسکرآقاآدی‌گؤزلوف، رشیدبیگ افندیوف، عبدالرحیم حق‌وردی‌یوف‌کیمی‌کنج (جوان) یازیچیلار آخوندزاده‌نین یارادیجیلیغیندان الهام‌آلاراق نمایشنامه یازماغا هوسله‌نیردیلر.

باکی‌نین سرعتلی اقتصادی و مدنی انکشافی‌ده بوهنرین جانلانماسینایاردیم‌ائتدی. ۹۰-اینجی ایللرده حسن‌بیگ زردابی‌باشدااولماق اوزره‌باکی‌دا «دراماجمعیتی»قورولدی. بو دورده بیر طرفدن روس و اوروپاکلاسیکلرینین اثرلری (شکسپیرین) اوتللوسی، شیللرین قاچاقلاری، گوگولون رویزورو و سایره‌آذری تورکجه‌سینه ترجمه ائدیلیر، بیر طرفدن‌ده نجف‌بیگ‌وزیروف، ع. حق‌وئردیوف، سلیمان‌آخوندوف‌کیمی اونلارجانمایشنامه یازان یتیشیر و آذری تآتری قوتلنیردی و معیشت درامالاری، کمدیالار و تاریخی تراژدیالار یارانیردی.

نجف‌بیگ‌وزیروفون «مصیبت‌فخرالدین»، «یاغیشدان‌چیخدیق یاغمورادوشدوك»، «پهلوان زمانه» و ع. حق‌وردیوفون « داغیلان تفاق» کیمی پیس‌لری بو دورده یارادیلمیشدیر.

آذربایجان نمایشنامه یازانلاری آخوندزاده‌نین ادبی عنعنه‌لرینی دوام ائتدیر

۱- قفقازگازتی ۱۸۵۲ نمره ۷.

دیکلی کیمی شکسپیر، مولی‌یر، گوگول و استروووسکی کیمی دنیا و روس دراماتورگیا استادلاریندان‌دا ئویره‌نیردیلر. آذری نمایشنامه یازانلارین یارادیجیلیغیندا **دموکراتیک و معارفچی فکرلر** اساس منبعی تشکیل ائدیردی. کهنه جمعیتین منفی طرفلرینی آچیغاوورماق ، اجتماعی خسته لیکلری تنقید یولیله ساغالتماق نمایشنامه‌لرین اساس مفکوره‌وی استقامتی‌نی تشکیل ائدیردی. نمایشنامه‌لرده بیگ و مالکلرین حیاتی تصویر ائدیلیردی. بو یازیچیلار، کهنه جمعیت‌ده‌کی نادانلیغین، اوغرولوغون، قولدورلوغون و سایر عیب‌لرین اساس سببینی، معارفسیزلیکده گؤردوکلری اوچون خلقی معارف‌یولونا چکمیه چالیشیردیلار.

منابع و مراجع:

۱ـ آذری ادبیاتیندا تجددوری (۱۹ و ۲۰ـ اینجی عصر) اسلام آنسیکلوپدیسی، پرفسور فوادکؤپرولو، جلد ۲ـ استانبول.

۲ـ آذربایجان ادبیاتی. احمد جعفراوغلو. تورك دنیاسی ال‌کتابی ۱۹۷۷ـ آنکارا.

۳ـ آذربایجان ادبیاتی. فریدون‌بیگ‌کؤچرلی. بیرینجی جلد. علم نشریاتی ۱۹۷۸ـ باکو.

۴ـ آذربایجان ادبیاتی تاریخی. ایکینجی جلد. ف. قاسم‌زاده، محمدعارف وحسین حیدروف. علملر آکادمیاسی. آذربایجان قولو نشریاتی. باکی ۱۹۴۶.

۵ـ اندیشه‌های میرزا فتحعلی‌آخوندزاده. فریدون‌آدمیت. تهران.

۶ـ ناتوان خورشید بانو. ره‌داقتوری. حنفی زینالللی. آذرشهر. باکو ۱۹۲۸.

۷ـ سخنوان آذربایجان. عزیز دولت‌آبادی.

غلطنامه

صفحه	سطر	غلط	صحیح
۴	۳	یئی جئی	یئی سئی
۱۲	۲۳	ساحر	ساهر
»	۱۹	»	»
۲۴	۱	یاشان	یاشایان
»	۴	»	»
۳۱	۲	اویلمیشدیر	ادیلمیشدیر
۴۲	۲۱	فارسجا	تورکجه
۶۸	۱۷	عدد	ادب
۱۲۸	۲۸	یوق	یوق‌دور
۱۲۹	۱۱	ویران	و،نیران
۱۳۳	۲۲	تعلبیه	ثعلبیه

لغت	معنی	لغت	معنی
اوغروندا	در راه او	ائشسیز	بی‌نظیر
آغی	آنچه‌درماتم‌خوانده‌میشود	آخین	هجوم
ایلك	اول	اولو	علوی بالا-بؤیوك
آرخائیك	کهنه	اوجقاریااوجگار	دور مانده
اوچماق	بهشت-پرواز	آلقیش	کف‌زدن-آفرین-استقبال
اکشی	ترش	اووتماق	تسلی دادن
آری	پاك-صاف	اورنامنت	تزئین-آرایش
اؤنملی	مهم	اؤتەری	فرصت‌طلب - گذرا
اوزان	عاشیق	اوستون	برتر- عالی
اوچرك	حکایت‌کوتاه	اوستونلوك	تفوق
آنجیلن	آنچنین (ترکی قدیم)	آراماق	جستجوکردن(آختارماق)
انکشاف	تکامل	اؤرنك	نمونه
اوزوه	روی-در حال	آیغیر	ایلخی (ارکك آت) اسب نر ایلخی
اونوتملق	فراموش‌کردن	آیدین	آشکار
آل	حیله-سرخ	اوغانیب	کوچك‌شدن-پژمرده‌شدن
اومماق	امید داشتن	اوزرینده	در رویش
ایاغ	پیاله-پا	ایره‌نج	متعفن-منفور
اؤزلیك	خصوصیت	اؤیمك	مدح‌وثنا-تعریف
آوونماق	تسلی پیداکردن	ایز	اثر-ردپا
اسرومك	مست شدن	ایلدیرم چاخماق	نور رعدوبرق
اوش	اینطور	اؤگوت	نصیحت
آدا	جزیره	اگلنجه	اسباب تفریح-تفریح
آیده	بنای تاریخی	اورتاق	شریك
اسکی	قدیم-کهنه	اینجه‌لتمك	ناؤك و ظریف کردن
ائش	نظیر	اینا	اجرا

لغت	معنی	لغت	معنی
آته‌ئیست	منکر خدا	تؤره‌مك	تولید مثل-تولید
ایزله‌مك	تعقیب	توکندی	تمام‌شد. بیتدی
باشقا	دیگر	توپلانتی	جمع-ییغینجاق
باشلانقیچ	آغاز	تارلا	مزرعه
باغری‌وباغیر	سینه	جدا	نیزه
بکله‌مك	انتظار (گوزله‌مك)	جیزرانتی	صدای سوختن گوشت
بیریکمك	ییغیشماق-جمع شدن	چاتی	طناب تابیده-ایپ
یومور	لطیفه-بدیهه	چئری	سرباز-عسگر
بوراخماق	انتشار دادن-وئل کردن	چلب	الله
بسته‌کار	آهنگساز	چلبی	مرشد-پیر
بویوندروق	افسار-اسارت	چاغ	عصر
بوزقیر	استپ-دشت	چینوونیك	مأمور دولت
بوتون	کل-تمام	چئوره	اطراف
باخیم	نقطه‌نظر و پرستاری	چرچیوه	چارچوب
باخیش	نظر-نگاه	چیلقین	دیوانه-دلی
بویونجا	درطول	زنگین	ثروتمند-غنی
بویوزدن	بدینجهت	ژانر	نوع
بیدارلاماق	تکه‌پاره‌کردن	چاشمیش	سرگردان-حیران
باغیرماق	فریادکردن	حمیل	رام
بدیع	هنری	دیله‌ك	آرزو-خواسته
پاتریارکال	پدرشاهی-سنتی	ورساغی	نوعی‌شعررباعی-نام‌قبیله
پیتا	بوته	دره	جویبار-دره
پنبه	صورتی‌رنگ	دورلو	جور-نوع
پوسگورمك	فوران وجهش	دوشونجه	فکر
تؤرتمه	ایجاد	دویقو	احساس
تامو-دامو	جهنم	دالماق	فرورفتن-خیره‌شدن
توکنمك	تمام شدن	دالقا	موج
تولك	زرنگ-سورتولموش-بی‌مو	دنیز	دریا
تمل(ته‌مل)	اساس-پایه	دوروم	وضع-وضعیت

لغت	معنی	لغت	معنی
دورقونلوق	رکود	صاقین	زینهار
دویماق	احساس کردن	صاریق	عمامه
دال‌ـبوداق	شاخ‌وبرگ	صالقین	اپیده‌می‌ـهمه‌گیری
دئپوتات	نماینده	صاخین	زینهار
دراماتورقیا	نمایشنامه‌نویس	صاغیر	کر
رئوولوسیا	انقلاب	صایقی	احترام
سورگون	تبعید	صیرا	ردیف‌ـنوبت‌ـموقع
سس‌ـسمیر	صدا	فیرلانماق	چرخیدن
ساغور	مرثیه	قازامات	زندان‌ـدوسداق
سارای	دربار	قاووشماق	واصل اولماق
ساتیریك	طنزوریشخند	قایناق	منبع
سؤز	کلمه‌ـسخن	قالابالیق	انبوه‌ـشلوغ
سیرا	ردیف	قارشی	مقابل
سکسان	هشتاد	قوپوز	سازعاشیق
سیاف	شمشیرزن	قاندا	کجاـهاردا
سیلدیریم	قائم‌ومستحکم‌ـصخره	قاموـهامو	همه
سینه‌گرمك	سینه‌سپرکردن	قوروماق	حفظ‌کردن
ساچماق	پراکندن‌نوز	قوتلو	مبارکه‌ـاوغورلو
سرگی	نمایشگاه	قاچان	چه‌وقت (ترکی‌قدیم)
سیناق	امتحان	قونوق	مهمان (قوناق)
سوسله‌مك	تزئین‌کردن	قانماق	سیراب شدن‌ـفهمیدن
سیغماق	جاگرفتن (یرلشمك)	قایغی	غم و غصه
شمشك	رعد و برق	قات قات	نئچه برابر
صوی‌آدی	نام فامیل	قاباقجیل	مترقی
صارصیتماق	متزلزل‌کردن	قاناری	چنگك
شرقی	تصنیف	قارشیلاماق	استقبال‌کردن
صاری	زردـطرف	فنر	فانوس‌ـچراغ
صولوجان	چوگان‌ـکرم‌اسکاریس	قولاج	انبوه‌ـاندازه‌آرنج‌تاانگشت
صیغی‌ـصیقی	محکم‌ـبرگ	کوارتار	محله‌ـکدخدای‌محله

لغت	معنی	لغت	معنی
کؤك	ریشه	هایدی	یاالله ـ یالاه
کوتان	گاوآهن ـ جوت	هپ	همه ـ هامی
کیسگین	قطعی	یوغ	ماتم
کسه ر	شمشیر ـ خنجر ـ تیر	یابانجی	بیگانه
کسگین	قاطع ـ برنده	یاناشی	برابر
کتله	توده ـ جمع	یاز	بهار
کندیر	کندر	ئولکه	کشور
کؤیوس	سینه	یاساق	قدغن
گوه نمك	اعتماد کردن	یارادیجیلیق	خلاقیت ـ هنرمندی
گئچید	معبر ـ گذرگاه	ئوگونمك	افتخار کردن
گونش	آفتاب ـ گون	یومور	لطیفه ـ بدیهه
گبه رمك	مردن با تحقیر ـ اؤلمك	یووارلانماق	سقوط با غلط خوردن ـ گردش
گئری	عقب (دالی)	یالدیز	بزه ك
گؤزگو	آینه	یاردیم	کمك
لکسیك	لغوی	یاریش	مسابقه
لاچین	شاهین ـ عقاب	یئلکن	بادبان کشتی
لیمان	بندر	یئتمك	کفایت کردن
ماهنی	ترانه	ییغلاماق	گریه کردن (ترکی قدیم)
ماراقلی	جالب	یولوشان	ریشه گل کوهی علف صحرایی
مانی	بایاتی (چهاربیتی هجائی)		
ماراق	علاقه		
ناصیل	چطور ـ نئجه		
نرده	کجا		
وارماق	رفتن ـ رسیدن		
وورغون	عاشیق		
وارلیق	هستی ـ موجودیت		
وارلیلیق	دارائی ـ ثروت		
وئرگی	مالیات		
وازکچمك	صرفنظر کردن		

تورک‌شعرعالمی‌نین شکسپیری صاییلان وتورک، فارس و
عرب دیللرینده شاه اثرلر یارادان
بؤیوک آذری شاعری

محمد فضولی

۱۴۹۳ - ۱۵۵۶

A VIEW IN LITERATURE OF AZERBAIJAN

By

DR. JAVAD - HEYAT

TEHRAN – IRAN

APRIL - 1980